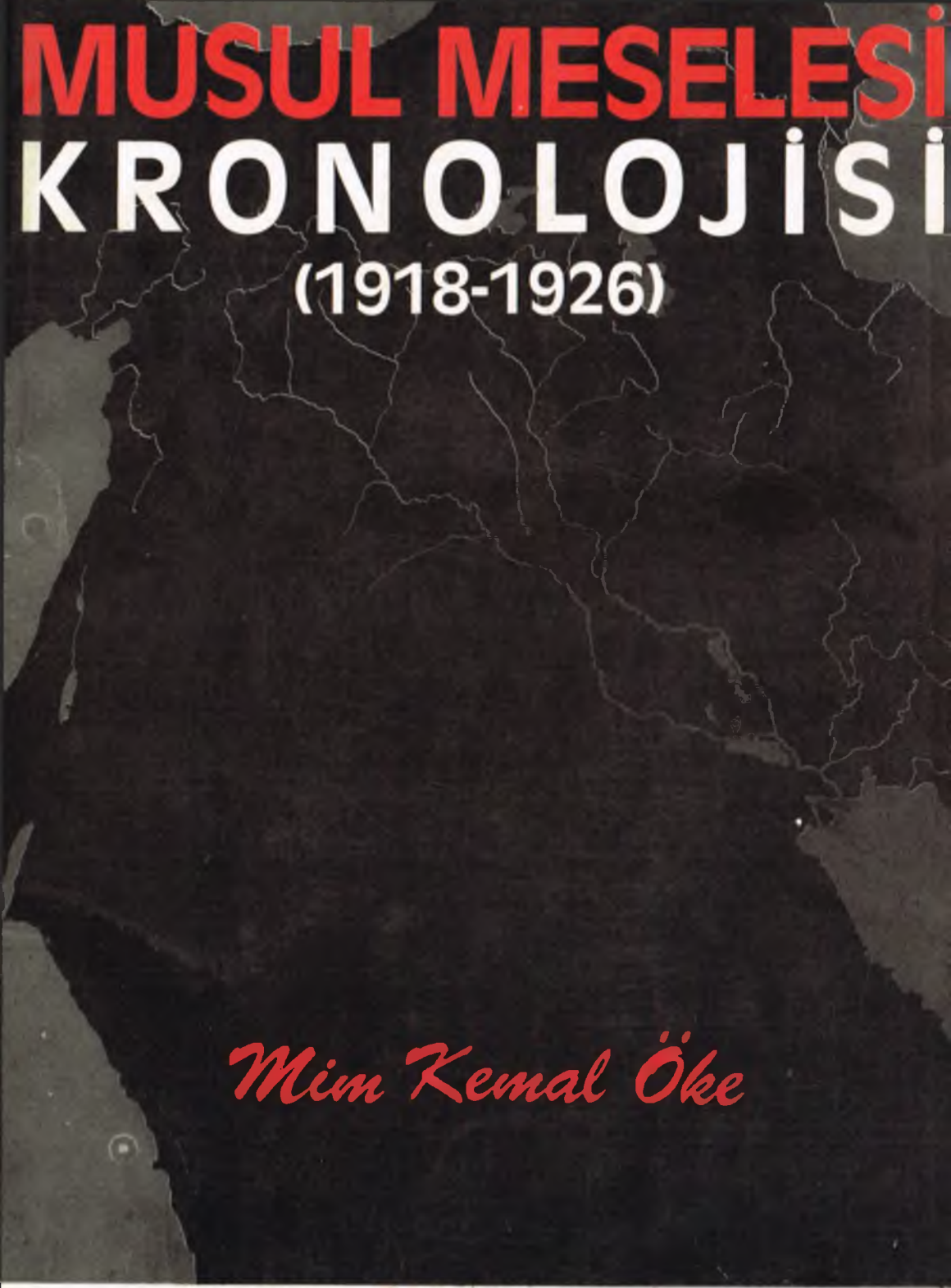
MÜSUL MESELESİ KRONOLOJİSİ

(1918-1926)

Mim Kemal Öke

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

Mim Kemal Öke

MUSUL MESELESİ
KRONOLOJİSİ (1918-1926)

Doç. Dr. Mim Kemâl ÖKE

MUSUL MESELESİ KRONOLOJİSİ

(1918 - 1926)

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI

TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI

VAKFI YAYINI: 40

ISBN 975-498-005-5

BU ESER

Bakanlar Kurulu'nun 20.7.1980 tarih ve 8/1307 sayılı kararıyla kamu yararına hizmet verdiği kabul edilerek vergi muafiyeti tanınmış olan TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın yayımdır.

Her hakkı mahfuzdur. TÜRK DÜNYASI ARAŞTIRMALARI VAKFI'nın müsaadesi olmaksızın tamamen, kısmen veya herhangi bir değişiklik yapılarak iktibas edilemez.

Haberleşme Adresi: P.K. 94 Aksaray - İSTANBUL
Telefon : 511 10 06 - 520 53 63
Dizgi : Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı YULUĞ TEKİN Dizgi Merkezi

İSTANBUL - 1987

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ 7

BİRİNCİ BÖLÜM

1918-1919 Yılları: Kararsızlıklar, Tereddütler ve Tartışmalar 9

İ- İngiltere Açısından Musul'un Stratejik, Ekonomik ve Siyâsî Önemi..10
İİ- Savaş'ın Sonu, Londra'nın Arzuları ve Endişeleri 16
İİİ- Nihâî-Askerî Çabalar ve İşgâl Düzeninin İlk Tohumları 22
İV- Yeni Yönetim Tartışmaları ve Çakışan Emeller 26
V- Petrol Çekişmeleri ve İngiliz İstilâsına Karşı Bölgedeki Tepkiler 30

İKİNCİ BÖLÜM

1920-1921 Yılları: Reçeteler, Tazyikler ve Evhamlar 39

İ- Mahallî Faktörlerin İngiliz Karar Alma Mekanizmasına Girişi 40
İİ- San Remo Görüşmeleri ve İstanbul'daki Kulisler 47
İİİ- Musul'daki Askerî Yönetim'in Sertleşmesi ve 1920 Toplu Başkaldırısı55
İV- "Asya Müslümanları Federasyonu"nun Londra'da Yarattığı Panik....61
V- Cox-Churçhill İkilisinin Devreye Girişi ve Musul Siyâsetine Hâkim Oluşları 68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1922-1923 Yılları: Petrol, Harp ve Sulh 79

İ- Türk-İngiliz Askerî Harekâtları ve Sınırdâki Çatışmalar 80
İİ- Lozan Konferansı'ndaki Diplomatik Görüşmeler 90
İİİ- Musul Petrolü Üzerinde Yoğunlaşan Milletler Arası Rehabet 95
IV- Türk-İngiliz Genel Barışı'na Karşı TBMM ve Türk Kamu Oyunun İnfiâli106

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1925-1926 Yılları: Tahrikler, İsyânlar ve Diplomatlar.....123

İ- Haliç Buluşması'nda İngilizler'in Oyalama Taktikleri.....123
İİ- Nesturîler. Nesturî İsyânı ve Türk Karşı Harekâtı.....133
İİİ- Musul Meselesi'nin Milletler Cemiyeti'ndeki Safhaları.....140
İV- Şeyh Said İsyânı, Nesturîler ve Meselenin Milletlerarası Hakemliğe Havâlesi 167
V- Son Çekişmeler, Uzlaşmalar ve Musul Meselesi'nin Çözümlenmesi177

KAYNAKÇA.....197

İNDEX.....207

SUNUŞ

Her ülkenin iktisadiyatı tarihin her devresinde daima bir KRİTİK MADDE problemi ile karşı karşıyadır. Sanayi inkılabından önceki dönemde, atalarımız kritik hammadde problemini en iyi şekilde çözmüşlerdir. Devrin kritik maddelerinin geçtiği ipek, baharat ve kürk yollarını kontrol altına almakla kalmamışlar, kendi topraklarımıza girdiği andan itibaren bu yolları kervansaraylarla donatarak kervanların parasız yemelerini, içmelerini, yatıp kalkmalarını temin etmişler ve bu muazzam masrafları devlet olarak veya vakıflar vasıtasıyla karşılamışlardır. Kervanlara -dolayısıyla kritik madde probleminin çözümüne- ne kadar ehemmiyet verildiğini kavrayabilmek için, kervansarayların gerçekten ahırları, mutfakları, yatakhaneleri, yemekhaneleri, revirleri... ile sadece muhteşem ve mükemmel konforu haiz birer saray değil; mal ve can emniyeti ve hatta sigortası ile, doktor ve hattâ eczacılariyle akıl almaz bir hizmet müessesesi olduklarını hatırlamak yeter. Bu dört başı mamur kervansaray ağı, Türk sanayiinin kesiksiz ve bol kritik madde temin etmesine ve artan kısmının da vergilendirilerek ihraç edilmesine yol açmıştır. Sonuç Avrupa'ya nazaran bol ve ucuz üretimdir. Hazinemiz için bol gelirdir.

Avrupa, Türk'ün bu yollar üzerindeki hâkimiyetini kıramayınca, Türk'e görünmeden, hammadde tedariki için gayret sarfetmiş ve siyah derili Afrikalı'yı kırbaçla çalıştırarak bunda muvaffak olmuştur. Buna karşı aldığımız tedbirler -Hint Okyanusu'nda donanma, Afrika'dan İngilizleri ve İspanyolları kovalama, ve Avrupalılar'a limanlarımızda hammadde pazarlama imkânları bahşetmeiktisadîyatımızın bir kaç asır daha çökmemesine sebeb olmuştur.

XIX. asır sonlarıyla XX. asırda ortaya çıkan yeni kritik hammadde olan PETROL için daha evvelki idrakimizle boy ölçüşmesi kabil olmayan bir politika takip ettiğimiz gerçektir. Bu günkü iktisadîyatımız bunun sonucudur. Ancak vakıf olarak yayınlamaktan gurur duyduğumuz kıymetli ilim adamımız M.Kemal Öke'nin bu eseri ile bu mes'eledeki hatamızı, sevap ve günahlarımızı öğrenme imkânını elde ediyoruz. Bu vesile ile M.Kemal Öke'ye acizâne tebriklerimi ve teşekkürlerimi sunmayı bir vazife sayıyorum.

Turan YAZGAN

KISALTMALAR

ATASE Askerî Tarih ve Staratejik Etüd Dairesi

ATBD Askerî Tarih Belgeleri Dergisi

ATTB Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri

AÜHFD Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi

BTTD Belgelerle Türk Tarih Dergisi

CAB Cabinet Papers

CASJ Central Asian Studies Journal

CP Confidental Print

DBFP Documents on British Foreign Policy

FO Foreign Office

Gen. Kur. Genel Kurmay

IJMES International Journal of Middle East Studies

IÜEF İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

IOR India Office Records

MES Middle Eastern Studies

PRO Public Record Office

ÖNSÖZ

1919 ile 1926 yılları arasında Türk dış politikasını ve Türk-İngiliz ilişkilerini birinci derecede ilgilendiren Musul Meselesi üzerinde geniş kapsamlı, müstakil akademik araştırmalardan yoksunuz. Bu konu, dönemi içeren çeşitli kitaplara sadece bir bölüm olarak girebilmiştir. Bibliyoğrafyamızdan da görüleceği üzere, Musul olayını incelemeyi doğrudan hedef alan çalışmalar da gerek uzunluğu, gerekse muhtevası açısından, makale düzeyini aşamamışlardır. Yabancı dillerdeki yayınlarda da durum farklı değildir. Elinizde tuttuğunuz eser, yakın dönem Türk tarihindeki bu boşluğu kısmen de olsa doldurabilmek amacıyla kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda, kaynak yetersizliği göz önünde tutularak, ilk elden malzemeye -arşiv belgelerine- inen bir yaklaşımı esas aldık. Bu doğrultuda İngiliz Devlet Arşivindeki Dış işleri Bakanlığı ve yine Londra'daki Hindistan Müstemleke Nezareti Arşivi'nde okuyucuya açık, konuyla ilgili, bütün belgeleri taradık ve tasnifledik. Kitapta olayların kronolojik bir esas dahilinde adım adım takip edilmesini sağlayacak bir anlatımın hâkim olduğunu okuyucu aşağıdaki metinden derhâl kavrayacaktır. Bir tarihçinin görevinin bir parçası da ***"tahlil"*** vecibesini yerine getirmek olduğunu biliyoruz. Ancak, okuyucu, bu kitapta, yazarının titizlikle yorumdan kaçındığını hemen fark edecektir. Bu yöntemin seçimi, tabiî ki, sebepsiz değildir. İlkin, ülkemizde, araştırmacıları konularıyla özdeşleştiren -ve böylece ***"etiketlemeyi"*** itikat edinip, bir takım senaryolar oluşturan- zihniyetler hâkim olduğu sürece ilmin tarafsızlığı, hattâ özerkliğini meydana çıkaracak bir can simidi olarak görülmelidir, bu tavrımız. İkinci olarak, müşkülpesent araştırmacılar, ellerindeki konu

hakkında nihaî kanaatlerini ileri sürmeden bu meseleye ait, tabiî imkânlar nisbetinde, bütün kaynakları değerlendirmeyi çalışmalarının kalıcılığı ve sıhhati açısından vaz geçilmez bir düstûr olarak kabullenmelidirler. Biz, Musul Meselesi'nde birinci derecede taraf olan İngiltere'nin bu konudaki bütün belgelerini neredeyse, gözden geçirmemize rağmen, aynı döneme ilişkin Türk arşivine, müracaatımıza rağmen, bakmak imkânını elde edemedik. Bu eksikliği basılı belgelerden, yayınlanmış kaynaklardan telâfi etme yoluna gittik. Ancak, bunun yeterli olduğuna inanmıyoruz. Pek çok sorunun cevabı, bizim araştırmamızı temel olarak kabul eden ve ileride Türk belgelerini görebilme mazhariyetine erişecek bir başka araştırmacının aynı konudaki eserinden sonra lâyıkı ile verilebilecektir. Yine de, okuyucuyu kendi sonuçları ile baş başa bırakıyoruz.

Yararlı olması dileğiyle...,

Mim Kemâl ÖKE - İstanbul, 1987

BİRİNCİ BÖLÜM

1918 - 1919 YILLARI:

KARARSIZLIKLAR, TEREDDÜTLER VE TARTIŞMALAR

Osmanlı hâkimiyetinin son yüz yılında Musul vilâyeti, 91.000km^2 arazi üzerinde 350.000 kadar nüfus barındıran bir yöreydi. İdarî taksimata göre Musul; Kerkük, Süleymaniye ve Musul Sancaklarına ayrılmaktaydı. 1330/1914 yılı Salnâmesi'ne göre Musul sancağı; Musul, Akra, Dahul, İmadiye, Zakho ve Sincar, Kerkük sancağı; Kerkük, Revanduz, Kuşnuk, Köş, Raniye, Selâhiye, Erbil; Süleymaniye ise merkez ile birlikte Kalambriya, Şehr-izor, Muhammerah ve Bazyan kazalarını ihtiva ediyordu*.

Musul Meselesi'ni kronolojik bir yöntemle incelemeden önce Türk-İngiliz ilişkilerindeki bu önemli konunun anatomisini daha berraklaştıracağı amacıyla, meselenin oluştuğu ortamı, siyasî milletler arası, ekonomik ve stratejik-askerî boyutlarına temas etmenin yararlı olacağına inanıyorum. Bu sebeple, ilk bölümde Musul'un bu yöreye hâkim olmak isteyen İngiltere açısından önemini ana hatlarıyla vurgulamayı uygun buldum.

---

*- **İslâm Ansiklopedisi**, C. VIII, s. 744. **Musul Vilâyeti Salnâmesi**(İstanbul, 1330), beşinci defa olarak Padişah'a sunulmuştur.

i- İngiltere Açısından Musul'un Stratejik, Ekonomik ve Siyasî Önemi

İngiltere'nin Orta Doğu politikasının esası hem doğal kaynaklarıyla ekonomik, hem de Doğu'yla ulaşım bağlantısı yönünden stratejik önem taşıyan sömürgesi Hindistan'ı güvenlik içinde tutmaktır[1]. Osmanlı İmparatorluğu ise Hindistan'a uzanan kara ve deniz yollarının üzerinde bulunduğu için Londra, başta Rusya ve Fransa olmak üzere bu bölgeye XIX. yüz yılda her hangi bir başka devletin sarkmasını önlemiş ve giderek zayıflayan Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü yabancı saldırılara karşı korumasına destek olmuştur[2]. 1789 yılında Napolyon'un Mısır'ı ele geçirmek istemesiyle başlayan Osmanlı-İngiliz iş birliği, 1839-41'de Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın ve 1853'de Rusya'nın emellerine karşı da başarıyla sürdürülmüştür. Böylece, Palmerston ve Ponsonby dönemlerinde, Osmanlı Devleti'nin kollanması İngiliz dış politikasının mihenk taşı haline gelmiştir. Seleflerinin Osmanlı'yı Rusya'ya karşı güçlü bir baraj olarak görmelerine rağmen, 1887'de iş başına gelen Salisbury kabinesi Osmanlı İmparatorluğu'nun zor günlerini yaşadığını düşünmeye başlamıştı. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Ruslar'ın Batı'da İstanbul, Doğu'da ise Erzurum kapılarına kadar ilerlediklerini telâş ve panikle gözleyen Salisbury, Türkiye'nin bir daha her hangi bir Rus saldırısına karşı dayanabileceği konusunda kuşkuluydu. Hindistan yolunu garanti altına almak isteyen Londra, milletlerarası hadiselerin göz kırpmasıyla ilkin Kıbrıs ile Mısır'a yerleşecek, hemen akabinde de geleneksel Osmanlı siyasetini gözden geçirmeye başlayacaktır. Kesin bir tarih verilememekle birlikte, 1897'den itibaren Londra'daki karar vericilerin Osmanlı'nın taksimine artık razı oldukları kaydedilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu üzerinde giderek artan Alman nüfuzu, **II. Reich**'ın milletlerarası arenadaki en ciddî rakibi İngiltere'yi oldukça telaşlandıracak ve sonunda bir zamanların güçlü düşmanı Rusya ile kader birliği etmesini sağlayacaktı. Orta Asya'daki ihtilaflarını bertaraf eden taraflar 1907'de dostluklarını bir andlaşmayla sonuçlandıracaklardı. Gelişmelerin Birinci Dünya Savaşı

1- Chatham House, **British Interests in the Mediterranean and the Middle East**(Londra, 1970); H.L. Hoskins, **British Routes to India**(Londra, 1966); Ömer Kürkçüoğlu, **Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926** (Ankara, 1978), s. 16.

2- M.S. Anderson, **The Eastern Question 1774-1923**(Londra, 1966), iii-iv ve v. bölümler.

arefesinde İngiltere'yi Almanya ile Osmanlı'nın karşısına müttefiği Rusya ile çıkaracağım tarih yazmaktadır [3].

Musul bölgesini de içine alan Mezopotamya'nın stratejik önemini çeşitli ulaşım yolları üzerinde bulunması göstermektedir. Arabistan yarım adası ve Doğu Akdeniz ülkelerini karadan Orta Doğu ve Uzak Doğu'ya bağlayan yolların üzerinde bulunması, Mezopotamya'ya ayrı bir önem kazandırmıştır. Hindistan'a yapılacak bir istilâ hareketinin ilk adımının Mezopotamya'ya atılması gerektiği gibi, Basra Körfezi yoluyla da güneye yönelecek akımları göğüsler durumdadır. Mezopotamya'nın Mısır-Kalküta ekseni üzerinde bulunması da stratejik önemini arttırmaktadır. Doğu Akdeniz bölgelerine ve dolayısıyla Suriye, Arabistan ve Mısır'a karşı Kuzey ve Doğu'dan yönelecek bir harekâtın ilk hedefi yine Mezopotamya olur ki, bu harekâtı yapan ordu stratejik harekât için geniş bir ikmâl üssü ve emniyet sahası olan bu bölgeyi ele geçirmek zorundadır[4].

II. Abdülhamid döneminden beri Mezopotamya, zengin ekonomik potansiyeli ile başta İngiltere olmak üzere diğer Büyük Güçler'in dikkatini çekecekti. Almanların Berlin-Bağdat Demiryolu projesiyle Mezopotamya'ya artan bu ilgi, İngiliz Dışişleri'nin de gözünden kaçmayacak ve 1907 yılında hazırlanan bir raporda etkin sulama teknikleriyle bölgenin dünyanın en önemli tahıl ambarlarından biri olabileceği ve bölgede bulunan petrolün işlendiği takdirde çok kârlı bir yatırıma dönüşebileceği vurgulanacaktı. Mezopotamya ile ticaret imkânları da geliştirilmişti. Alman tüccarlarının Osmanlı pazarlarının büyük bir kısmına hâkim olmalarına rağmen Mezopotamya pazarlarının ihtiyacının % 65'ini karşılıyordu. Toplam değeri iki buçuk milyon sterlin olan bu ihracat çoğunlukla Manchester dokumalarından oluşuyordu. Bundan başka, İngiliz tüccarları Mezopotamya ile olan ticarî ulaşımı da nerede ise tekellerine almışlardı. 1859 yılında H.B. Lynch tarafından kurulan ***"Fırat ve Dicle Yolları Kumpanyası"*** her biri dört yüz tonluk kargo

---

3- Gelişmeler için bkz: **benim Vambery: Belgelerle Bir Devletler Arası Casusun Yaşam Öyküsü**(İstanbul, 1985). Daha geniş bilgi için bkz: R. Albrecht-Carrie, **A Diplomatic History of Europe**(Londra, 1958); A.J.P. Taylor, **Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**(Oxford, 1974).

4- T.C. Gn. Kur. ATASE Bşk: **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbi'nde İdarî Faaliyeler ve Lojistik**, C. X (Ankara, 1985), s. 28; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi, C. III: İran-Irak Cephesi 1914-1918**, Kısım 1 (Ankara, 1979), s. 38.

taşıyabilen iki buharlı gemi ile Mezopotamya taşımacılığında rakipsizdiler[5].

Mezopotamya ve -özellikle- Musul, aynı zamanda Büyük Güçler'in Orta Doğu'da petrol arama ve işletme imtiyazları için birbirleriyle yarıştıkları bir bölgedir. 1871 gibi erken bir tarihte bölgenin zengin petrol kaynaklarına sahip olduğunun Mezopotamya'da araştırma yapan bir Alman uzmanlar heyeti Osmanlı Devleti'ne bildirecekti. II. Abdülhamid yöredeki sondajlara hız verdirtecek ve 1888 ve 1898'de yayınladığı iki özel fermanla, Musul ve Bağdad vilayetlerindeki petrol alanlarının Hazine-i Hassa'ya bağlandığını açıklayacaktı. Bu tedbirin ne mânâya geldiğini ileride göreceğiz. Musul'daki petrolün varlığı derhal Büyük Güçler'in dikkatini çekecektir. Berlin-Bağdad Demiryolu yapımını üstlenen Almanlar'ın ağırlıkla temsil edildiği ***"Anadolu Demiryolu Şirketi"*** zaten 1888 imtiyazıyla hattın geçtiği arazide bulunabilecek ham madde kaynaklarını çıkartma ve işletme yetkisini Babıâli'den almıştı. 1904'te ise Anadolu Demiryolları bu imtiyazı **Deutsche Bank**'a aktardı. Ancak, Almanlar'la yapılan andlaşmalar İngilizleri de harekete geçirmeye yetecekti. İran'da 1901 yılında petrol imtiyazını elde eden William Knox D'Arcy de İstanbul İngiliz büyük elçisinin teşviki ve desteğiyle Osmanlılar'la görüşmeye başladı. 1907 yılından itibaren sürdürülen bu görüşmelere **Shell ve Royal-Dutch Şirketi** de ilgi gösterdi. Ne var ki, 1908'de İhtilâl'i takiben Mezopotamya'daki petrol alanlarının II. Abdülhamid'in özel mal varlığından ayrılıp Maliye Nezareti'ne bağlanmasıyla, D'Arcy ile yapılan temaslar sonuçsuz kalacaktı[6]. Bu arada **Shell ve Royal-Dutch** grubu yılmayacak ve bir alt kuruluşu olan **Anglo-Saxon Oil Company** aracılığıyla Osmanlılar'la müzakereleri devam ettirecekti. Öte yandan, Amerikan sermaye çevreleri de Musul petrollerine ilgi duyacaklar ve Amiral Chester, Anadolu'da demiryolu ve ham madde imtiyazı elde etmek üzere yorulmak bilmeksizin Babıâli'nin kapısını aşındıracaktı[7].

5- F.H. Hinsley (der.); **British Foregin Policy Under Sir Edward Grey**(Cambridge, 1977), s. 148-165; Mariam Kent (der.); **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire**(Londra, 1978), s. 177-180.

6- Şükrü S. Gürel; **Orta Doğu Petrolünün Uluslar Arası Politikadaki Yeri** (Ankara, 1979), s. 54-58; Benjamin Shwadran, **The Middle East Oil and the Great Powers**, 2. baskı (New York, 1974), s. 198 vd.

7- Chester'in projeleri için, bkz: John A. de Novo, **American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939**(Minneapolis, 1963), iii. ve vii. bölümler ve N. Sousa, **The Capitulatory Regime of Turkey of Turkey: It's History, Origin and Nature**(Baltimore, 1963), xiii. bölüm.

İttihad ve Terakki döneminde petrol pazarlıkları oldukça hareketlenecektir. 1912'de Mezopotamya ve diğer Osmanlı vilâyetlerinde petrol imtiyazları sağlayıp, işletmek amacıyla Almanya doğumlu İngiliz bankacısı Sir Ernest Cassel tarafından kurulan **Turkish Petroleum Company**, 19 Mart 1914'te Osmanlılar'ın da imza koyduğu bir andlaşma ile D'Arcy grubunun % 50, **Deutsche Bank**'ın ve **Anglo-Saxon Company** 'nin % 25'er pay ile katıldıkları bir ortaklık oldu. Londra'da paraf edilen bu andlaşmanın imzalanmasından beş gün sonra Alman ve İngiliz büyükelçileri, Babıâli'ye, **Turkish Petroleum Company** 'ye Musul'da petrol imtiyazı verilmesi için baş vuracaklardı. 28 Haziran'da (1914) ise Sadrazam Said Halim Paşa'nın yazılı cevabı ile imtiyazlar verilecekti. Ne var ki, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte **Turkish Petroleum Company**'nin imtiyazı yürütmesi sürüncemede kalacaktır.

İngilizler, daha Osmanlı Devleti savaşa katılmadan Mezopotamya'ya yönelik bir askerî harekâtın hazırlıklarını bitirmişlerdi. Harekâtın hedefleri bu gün dahi İngiliz tarihçileri tarafından tartışılmakla birlikte[8] Türklerin Odessa'yı bombalamalarından (29 Ekim 1914) önce Hindistan istilâ gücü 'D' 15 Ekim'de hareket ederek, 23'ünde Bahreyn'e ulaşmıştı. Körfez'deki Arap şeyhlerini iş birliği protokolleri ile bağlayan bu güç, Basra'ya asker çıkartmaktan çekinmeyecekti. 5 Kasım'da Osmanlı Devleti'ne harp ilan eden İngilizler, bu kuvveti 15.000 kişiye çıkartarak, General Barret'in kumandasına vereceklerdi[9] . Basra'yı işgal eden İngiliz birlikleri Mezopotamya'ya doğru yetmiş kilo metre ilerlemeyi de başaracaklardı. Bunun üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa, güvendiği has adamlarından Teşkilat-ı Mahsusacı Süleyman Askerî Bey'i yarbaylığa terfi ede rek, olağan üstü yetkilerle Irak'a göndermeyi uygun bulacaktı. Gönüllüler toplayıp, Mezopotamya'yı savunmaya girişen bu cesur Osmanlı subayına karşı İngilizler, güçlerini takviye ederek karşılarına dikilecek ve onca

8- F.j. Moberley, **History of the Great War based on Offical Documents: The Campaign in Mesopotamia** (Londra, 1923); S.A. Cohen, "The Genesis of the British Campaign in Mesopotamia 1914", **MES**, C. XII/2 (Mayıs 1976). Öncesi için, aynı yazar: "Mesopotamia in British Strategy, 1903-1914", **IJMES**, C. IX (1978), s. 171-181. Rahmi (çev.), **İngiltere Kuvve-i Seferiyyesinin Basra Körfeziyle Hatt-ı Irakiye'deki Harekât-ı Harbiyesinden Bahs Raporlar** (İstanbul, 1332); Hüsameddin (çev.), **Irak'a Ait Muharebe Notları** (İstanbul, 1334).

9- Bu cephede savaşın gelişimi için, bkz: Fahri Belen, **XX. Yüz Yılda Osmanlı Devleti**(İstanbul, 1973). Ayrıca: **Tevhid-i Efkâr**, "Irak'ı Nasıl Kaybettik? ", 14 Nisan-28 Haziran 1922.

gayrete rağmen 29 Eylül'de Kût, düşmana teslim edilecekti. Yenilgiyi kendine yediremeyen S. Askerî Bey'in intiharından sonra cepheye gelen Nureddin Paşa'ya ricat emrini vermekten başka çare kalmayacaktır. Ne var ki, müttefik Osmanlı-Alman ordusu 1915'te güçlü bir hamle yaparak İngilizleri önce Selman-ı Pâk'da yenilgiye uğratacaklar ve yılın sonuna doğru da Halil Paşa, İngiliz ordu Kumandanı General Townshend'in esir alınmasını sağlayarak Kût'u yeniden istirdad edecekti. Öte yandan, İngilizler'in müttefiği Rusya, İran üzerinden bir operasyonla Mezopotamya cephesindeki gelişmeleri kendi lehlerine çevirmek istemişlersede Ali İhsan Paşa'mn direnişi bu tasavvurlara geçit vermeyecekti. Böylece, Irak'da yeniden Türk hakimiyeti sağlanmış oluyordu. Ne var ki, İngilizler, 'D' Gücü'nün hazırlanış amaçlarından biri olan Araplar'ı isyana tahrik etmek cihetine kalkışacaklardı. Cihad'ın ilânı ile güçlendirilmeye çalışılan Türk-Arap münasebetlerine darbe vurmak ve cephede yenemedikleri Osmanlılar'ı içinden yıkmak gayesiyle Mekke Şerifi ile müzakerelere girişeceklerdi. Ayrıntılarına giremeyeceğimiz bu yazışmalar[10] sonucu 1916 yazında ***"Arap İsyanı"*** patlak verecek ve ülkedeki bu şaşkınlığı fırsat bilen İngilizler, ikmâl yaparak Bağdad'a doğru ileri harekâta kalkışacaklardı. 10 Şubat 1917'de Kût, İngilizler'e kaptırılacak, 11 Mart'ta Bağdad teslim edilecekti. İngiliz ordularına Musul yolu açılmıştı[11].

Diğer yandan, savaş İngiltere'nin petrole olan ihtiyacını had safhaya çıkarmaya yetecekti. Donanma için petrol, askerlerin kanı kadar önemliydi. Londra, savaş mekanizmasının işlemesini sağlayan bu hayatî maddenin temini için aslında Amerika'ya fazlasıyla bağımlı olmak istemiyordu. Bu ilişki, onun diplomatik emellerine ulaşmada ayak bağı olabilirdi. Çünkü, Washington'un emperyalist yayılmacılığa karşı tavır alacağından İngiliz Dışişleri kuşkuluydu ve bu endişelerinde ne kadar haklı olduklarını da Başkan Wilson'la ileride yapacakları görüşmelerde daha iyi anlayacaklardı. Bu çerçeve içerisinde İngiltere, ciddî bir ***"petrol siyaseti"***, hatta ***"stratejisi"*** oluşturmaya karar verdi. Sonra Londra için petrol arzı için ticarî şirketlerin kaprislerini çekmek hiç de arzulan-

---

10- Bu yazışmalar için: A.L. Tibawi, **Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine 1914-1921**, (Londra, 1978). Arap Meselesi'ne dair bir-iki kaynak vermekle yetinelim: G. Antonius, **The Arab Awakening** (New York, 1965); G. Lenczowski, **The Middle East in World Affairs** (New York, 1956).

11- Diğer gelişmeler için, bkz: BBA, BEO(S) 12/5 "Basra ve mücavir arazi ve Şattülarab hakkındaki muhaberât-ı siyâsiye." Lef: "İngilizlerin /sic/Harb-i Umumî ve Mütâreke'den Sonra Irak ve Musul Ahvâli."

mıyordu. Londra, ilk aşamada D'Arcy'yi himâye kanatlar altına alacak, ya da başka bir deyişle, şirketin hissesinin büyük bir kısmını satın alacaktı. Fakat bu yakın ilişki D'Arcy'nin rakibi **Shell ve Royal Dutch**'ı güçendirecekti. Yüzde altmış Hollanda sermayesi olan bu şirket, içindeki Alman nüfuzundan dolayı İngilizler'ce uzak tutuluyordu[12].

İngiltere için petrol siyasetini, devletin diğer savaş amaçlarından ayırarak mütalâa etmek mümkün değildi. Stratejik ve siyasî hedeflerini de kapsayacak şekilde bir program vücuda getirmek üzere 1915'de Sir Maurice Bunsen başkanlığında ***"Asya Türkiyesi'ni İnceleme Komisyonu"*** kuruldu. 30 Haziran'da sunulan raporu incelediğimizde İngiltere'nin Asya Türkiyesi'ndeki -ve tabiî Musul'daki- petrol de dahil olmak üzere bütün ekonomik imtiyazlara sahip çıkmasının devletin vaz geçilmez hedeflerinden biri olduğunun kaydedildiğini görüyoruz [13]. Ancak, söz konusu hedeflerin Müttefiklerce koordine edilmesi gerekiyordu. İngiltere, Fransa ve Rusya arasında sürdürülen görüşmeler sonucunda imzalanan ve tarihe müzakerecilerin adı ile geçen ***"Sykes-Picot-Sazanov Andlaşması"*** nda Mezopotamya İngiltere'ye verilirken, Musul da Fransa'ya bırakılıyordu [14]. Bu aşamada aklımıza gelen soru, İngiltere'nin nasıl Musul'un Fransa'ya bırakılmasına razı olduğudur. İngiltere adına Fransızlar'la Osmanlı'yı paylaşma plânlarını müzakere eden Savaş Bakanlığı danışmanlarından Albay Sir Mark Sykes'e göre bu sorunun cevabı, Musul'un hem İngiltere, hem Fransa, hem de Araplar tarafından cazip bir yöre olmasında aranmalıydı. Kaldı ki, Fransa'nın himayesindeki Levanten bankerler paralarını yatırdıkları Suriye demiryollarının İran'daki hatla birleşmesini istiyorlardı. Bunlara nazaran Sykes daha fazla komplikasyon açılmadan İngiltere'nin Kerkük'le yetinip, Musul'u Fransa'ya terk etmeyi uygun bulmuştu. Gerçi Hindistan Müstemleke Nezareti, Musul'un kaybını, İngiltere adına

---

12- M. Kent, **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**(Londra, 1976), giriş bölümü. Ayrıca: Helmut Mejcher, "Oil and British Policy Towards Mesopotamia 1914-1918", **MES**, C. VIII/3 (Ekim 1972), s. 378-391.

13- Jukka Nevakivi, Britain, **France and the Arab Middle East 1914-1920**(Londra, 1969), s. 22, 34-35.

14- H. Howard, **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923**(New York, 1966), s. 185-186; E.E. Adamof (çev: H. Rahmi, sadeleştiren: H. Mutluçağ) **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı** (İstanbul, 1972); L. Evans (çev: T. Alanay) **Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924**(İstanbul, 1972); E. Monroe, **Britain's Moment in the Middle East 1914-1956**(Baltimore, 1963), i. bölüm; W.W. Gottlieb, **Studies in Secret Diplomacy During the First World War**(Londra, 1957).

"ciddî bir fedâkarlık" olarak nitelendiriyordu, ama yine de bu taviz devletin ilgili kurumlarında fazla infiâle yol açmayacaktı[15].

Sykes-Picot Andlaşması'nın onaylanmasına rağmen, petrol meselesi İngiltere'nin gündeminden çıkmayacaktı. 1915'de Londra, İngiltere'nin petrol talebini karşılayan şirketleri birleştirmeyi düşünmeye başlayacaktı. Amaçlanan, hükûmetin kanatları altında tek bir şirketin kurulmasıydı. İlgili şirketlerle ilk aşamada mutabakat sağlanamamakla beraber 1917 yılı profesör John Cadman'ın başkanlığında bir ***"Petrol Ünitesi"*** ihdas edilmesine şahit olacaktı[16]. İki yıl sonra ise, yeni bir komite kurularak, dizginler Sömürgeler Bakanı Walter Long'un eline verilecekti. Lord Harcourt'un müdürlüğünde birleştirilen ***"Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi"*** ise petrolle ilgili bütün çalışmalarda genel koordinatörlüğü devr alacaktı[17]. Bu grup, ilkin, **Shell ve Royal Dutch** ile müzakerelere girişecekti. Ne var ki, harp bitecek, fakat pazarlıklarda bir uzlaşma sağlanamayacaktı.

ii- Savaş'ın Sonu, Londra'nın Arzuları ve Endişeleri

İngiltere ve müttefikleri Savaş'ı kazanmışlardı. Cephelerde, özellikle Çanakkale ve Mezopotamya'daki askerî başarılarına rağmen Osmanlılar, kader birliği ettikleri Almanlar'ın savaştan çekilmesiyle, İngiltere ile Mondros'ta mütâreke imzalayacaklar ve 30 Ekim'den itibaren, bu ülkenin imparatorlukları üzerindeki tasarruflarına açık, çaresiz bir hâle düşeceklerdi. Böylece Londra için Savaş'ı uzatan, müttefiği Rusya'nın bir ihtilâlle saflarından çekilmesine sebep olan ve tabiî ki, kendisine bu kadar asker, cephane ve malî sıkıntılara mâl olan Osmanlı Devleti'ne karşı ***"intikamcı"*** bir siyaset takip etmesi için gün doğacaktı. **Whitehall**, itiraf etmekten kaçınmadıkları ***"cezalandırıcı"*** bir barış andlaşmasını Türkler'e tatbik ettirip, imparatorluğu kendilerine bağlı sunî devletçiklerle paylaşmak suretiyle ülkenin esas sahiplerini yabancı hegemonyası altında esarete sürüklemek istiyordu. Bu amacına uygun olarak, tehditle de olsa, Saray'a ve Babıâli'ye hakim olmuş; bu kanalla ileride askerî zevatı, çeşitli bahanelerle harp divanlarında yargılayarak Malta'ya sürdürmüştü. Meclis'i dağıtturmuş, amaçlarına ulaşmasında yararı olur düşüncesiyle batıda Yunanlılar'ın İzmir'den başlayarak, doğu-

15- Kent, **Oil...**, s. 123.

16- Aynı eser, s. 133.

17- Aynı eser, s. 134.

da ise Ermeniler'in Anadolu'yu işgâllerini temin etmişti. Ancak, Osmanlı Türkiyesi'nin nihaî taksiminin şekillenmesi milletlerarası oluşumlara. daha da önemlisi galiplerin kendi aralarındaki pazarlıklara bağlıydı. Bu arada. tarih Anadolu'da filizlenen bir milliyetçi hareketin İngiltere'nin hedeflerini boşa çıkarmada müessir olduğuna şahit olacaktır.

İşte, bu bölümde başta İngiltere olmak üzere Savaş'ın galiplerinin Türkiye politikalarının oluştuğu çerçeve incelenecektir. Bu çalışma sırasında konumuz icabı özellikle Musul üzerindeki tartışmalara yer vereceğiz. Musul'un akıbetinin İngiltere'nin Kürt siyasetinden ayrı bir şekilde mütalaa edilemeyeceğini okuyucu bizzat görecektir. Şöyle ki, Mezopotamya, taksim edilmesi düşünülen Osmanlı İmparatorluğu'nda Müttefiklerin en fazla dikkatini çeken yöreydi. Bu ilginin sebeplerini yukarıda izah etmiştik. Musul ise, tabiî yine Savaş'ın galiplerinin gözünde ***"Yukarı Mezopotamya"*** illeriydi. Ne var ki, Musul'un sınırları veya kapsadığı alan, İngiliz dış politika yapımcılarına bakılırsa, ***"Güney Kürdistan"***ın bir parçasıydı. Bu itibarla ***"Kürdistan"*** siyaseti oluşturulmadan Musul'un kaderi kesin çizgilerle belirlenemeyecekti. Yalnız, Londra'nın düşünce çizgisine göre ***"Büyük Kürdistan"***, Anadolu topraklarına kadar sarkıyordu. Yalnız, **Whitehall**'un Orta Doğu uzmanlarının açısından Kürdistan'ı ***"Türkiye"*** ve tabiî yine onların deyimiyle ***"Ermenistan"***dan ayıracak coğrafî sınırlarının ne olduğu müphemdi. Bu mesele üzerine yazılanların pek birbirleriyle çelişir olduğunu, kısacası bu karışıklığı aşağıdaki satırlardan izleyeceksiniz. Ayrıca 1919'da ***"Kürdistan"*** yaratmak uğruna yoğun çaba gösteren İngilizler'in bu siyasetlerinden aynı yılın sonunda büyük ölçüde vaz geçtikten sonra artık resmî yazışmalarında kitabımızın mevzuu olan bölgeye ilişkin atıflarını ***"Musul"*** şeklinde yaptıklarını ve bu terimin devamlı kullanıla geldiğini de fark edecektir.

Musul Meselesi'ni daha karmaşık bir hâle sokacak diğer unsurların da göz ardı edilmemesi gerekir. İkinci bir tereddüt faktörü de mutlaka ki, İngiliz dış politikasını yapanlar arasındaki sorumlu oldukları dairelerden kaynaklanan fikir ayrılıklarıdır. Dışişleri yetkililerinin gözünde Musul Meselesi, müttefikler arasındaki umumî ilişkilerin, daha doğrusu devletlerarası ihtilâfların bir boyutuydu. Sykes-Picot Andlaşması ile Fransa'ya terkedilen Musul'un, dış siyasette en az baş ağrısına sebeb olacak çerçevede halledilmesi öngörülüyordu. Yalnız, aynı Dışişleri, müttefiklerinin yanı sıra, harbi kazanmak için Araplar'a da bazı vaadlerde bulunmuştu. Arap ***"istiklâli"*** ile Mezopotamya'nın, hele Musul'un İngiliz himayesine alınması nasıl telif edilecekti? Bu soruyu, Kahi-

re'de kümelenen ve çoğunu ateşli ***"Arapçılar"*** ın oluşturduğu Arap Bürosu, tekrar tekrar gündeme getirecekti. Aslında, bu ısrarlarında haklıydılar. Çünkü, Araplar'ın tasvip etmediği bir çözüm şekli ileride Irak'taki mandalarına içeriden -mahallî liderlerden- doğacak yeni anlaşmazlıklara yol açabilirdi. Hele Kürtler'e tanınacak bazı imtiyazların Arap milliyetçilerini tedirgin edeceği belli iken...

Delhi'deki otoriteler ise, Mezopotamya'daki askerî harekâtın kendileri tarafından gerçekleştirilmesinin verdiği hakla, Mezopotamya ve Musul üzerinde nihaî karar merciinin kendileri olduğu iddiasındaydılar. Sonra Hindistan'daki Müslümanlar'ın tepkileri de dikkate alınmalıydı. Hindistan Müstemleke Bakanlığı'nı işgal edenler, kelimenin tam anlamıyla ***"sömürgeciydiler"***; Mezopotamya'nın -Musul'u da ihtiva edecek şekilde- ***"Hindistanlaştırılmasını"*** savunuyorlardı. Musul petrolleri üzerinde iştahları kabaran İngiliz ticârî ve askerî çevrelerinin de arzusu farklı değildi. Bu dağınıklık, tereddütler ve karmaşa içerisinde nasıl bir çıkış yolunun bulunacağını (ya da bulunamayacağını) birlikte çözüm reçetelerinin oluştuğu çevre şartları ile birlikte kronolojik bir sırayla izleyelim.

15 Ekim 1918'de Bağdad'dan yazan İngiltere'nin siyasî ajanı; petrol, kömür, tütün ve tahıl zenginlikleriyle Musul'un potansiyel değerine Londra'nın gayet iyi vakıf olduğuna işaret ediyordu[16]. Aynı memur, Osmanlılar'la mütareke yapıldığı takdirde, Musul'un kesinlikle askerî işgâlleri altına alınmasında ısrar edilmesini vurguluyordu. Musul ile Bağdat'ın arasının, Bağdat ile Basra'nın yakınlığı kadar olduğunu ifade eden ajan, Hindistan Müstemleke Bakanlığı'na, 1910'da Bağdat valisi olarak Nizam Paşa'nın merkezîleştirme gayretlerini hatırlatıyor ve Irak'ın İngiltere'nin eline geçtiği andan itibaren aynı idarî düzenlemeleri gerçekleştirmenin ve -tabiî bu arada- Musul'un Irak'la aktif iş birliğine girmesine yönelik tedbirlerin alınmasının zarurî olduğunu kaydediyordu. Ajana göre Musul, Bağdat vilayetinin pazarıydı. Ayrıca, Erbil, Bağdat'ı besleyen bir tahıl ambarıydı. Bu işlevinin yanı sıra Musul, Avrupa'ya da tahıl ihraç eden bir yöre olarak Irak ekonomisine katkıda bulunuyordu. Demek ki, mahallî açıdan değerlendirildiğinde, Musul vilayetinin, Me-

---

16- IOR, L/PS/10/781, P.4610. Aşağıda nakledeceğimiz İngiliz belgelerinde sıkça geçecek "Kürtlerin menşei üzerine çeşitli kaynaklar mevcuttur. Yeni incelemeler, onların Turanî olduklarını, sosyolojik özellikleriyle Türk millî kültür dairesi içinde bulunduklarını; fakat bazı iç ve özellikle dış etkenlerin bu kültürel birliğin siyasî boyutunu zedelemeye çalıştığını kaydetmektedirler. Daha geniş bilgi için bkz: Ögel, B./B. Kodaman/F. Kırzıoğlu/A. Çay; **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu ve Güneydoğu Anadolu**(Ankara, 1985).

zopotamya'nın yönetim sistemi kapsamına alınması. İngiltere'nin hayatî çıkarlarının icaplarındandı. Son olarak yazısında ajan, Musul'un Mezopotamya'ya dahili ile İngiltere'nin burada Türk hakimiyetinden bağımsız bir Kürt Konfederasyonu'nun kurulabileceğini ilave ediyordu [19].

27 Ekim'de gönderdiği bir telgrafta da aynı ajan, Müttefikleriyle birlikte Majestelerinin Hükümeti'nin bağımsız bir Ermeni ve onun yanı sıra bir Kürt Konfederasyonu kurmayı amaçladığını ***"sandığını"*** belirtiyor ve birincinin gerçekleşebilme şansı için ikincinin tesisinin vaz geçilmez bir şart olduğunu iddia ediyordu. Söz konusu mutasavver iki devlet ancak Musul'a egemen bir yabancı güç tarafından yaratılabilir ve kontrol edilebilirdi. Musul'daki Fransız çıkarlarının daha ziyade dinî olduklarına dikkati çeken ajan, bu vilayetin Suriye'nin değil, Irak'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu savunuyordu. Ona göre, Musul'un kuzey sınırı, Güney Doğu Anadolu'yu kapsıyor ve Ermenistan'ın güneyi ile hemhudut oluyordu. Fransızlar'ı aradan çıkartmak için ajan, Güney Anadolu ve Musul'daki kabileleri İngiltere'nin yanına çekecek şekilde faaliyetlerde bulunmak üzere -talimat verildiği takdirde- şu anda bölgede bulunan bir düzine adamıyla derhal tertibat aldırabileceğini de vurguluyordu[20].

Hattâ, ajana bakılırsa Sir Percy Cox'la -'D' Seferî Gücü'ne bağlı Baş Siyasî Subayı, istihbaratçı- 3 Haziran'da bir görüşme yapan Şerif Paşa da -eski Osmanlı Stockholm sefiriMusul'a çağrılabilir ve çocukluğundan beri ziyaret etmediği bu yöredeki mahallî liderleri İngiltere'nin safına geçirmede katkıda bulunabilirdi[21]. Bağdat'taki ajanlarının bu önerisi kabul edilecek ve siyasî ajanları Musul'da toplamaya başlayacaklardır. Görevlerinin ordunun ilerleyebilmesi için yerli halktan lojistik destek kazanmak olduğu ifade edilmektedir. Bu arada Şeyh Mahmud'un Süleymaniye'de İngiltere'nin temsilcisi olarak yerleştirilmesi kabul edilmiş ve ihtiyaç duyulduğu takdirde Kerkük de dahil olmak üzere diğer merkezî yörelerde de ajanlarca benzeri atamalar yapılması uygun bulunmuştur. Ajanlar, yöre halkını, İngiltere'nin burada ***"yayılmacı emelleri olmadığına"*** ikna edecekler ve aralarında, İngiliz denetimi altında kabileler arası bir konfederasyon oluşturmaları için, onlara destek olacaklardır. Söz konusu talimata göre, kabileler, Osmanlı döneminde olduğu

19- IOR, L/PS/10/781, P.4635/18.

20- IOR, L/PS/10/781, P.4738.

21- IOR, L/PS/10/781, 30.x.1918, Bağdat.

gibi vergilerini muntazaman, fakat bu defa İngiliz askerî otoritelerine ödemeye devam edeceklerdir[22].

Nihâyet, Türklerle mütâreke imzalanmadan Musul'un İngilizlerin hâkimiyetine geçebilmesi için İngiltere Genelkurmay'ı yöreye bir askerî güç yollamaya karar verecektir. Harekât emrinde yöre halkının İngiliz düşmanı bir eğilime sahip olduğu bildiriliyor, bununla beraber Kürtlerle Araplar'ın ilişkilerinin gerginliğine de dikkat çekiliyordu[23] . 17 Ekim'de General Marshall, Musul'u almak üzere ilerlemeye başlarken[24], 23'ünde de İngiltere, Fransa ile akdettiği 1916 Andlaşması'nın hükümlerinin yöre şartlarının değiştiği göz önünde bulundurularak uygulanmasının mümkün olmadığını belirtiyordu. Bu arada Irak'dan gelen Albay T.E. Lawrence da Londra'da Doğu Komitesi'ne gözlemlerini aktarmış ve Arab Meselesi ile ilgili açıklamalarının yanı sıra, Musul'un da Mezopotamya'nın hudutları dahilinde telâkki edilmesinin yerinde olacağını öğütlemişti. Mezopotamya'ya yeni atanan ***"Sivil"*** Komiser Binbaşı A.T. Wilson da Lawrence'la aynı fikirdeydi[25]. Hem Bağdat'taki ajanlarının, hem de Lawrence'ın tesbitlerini değerlendiren Hindistan Müstemleke Bakanlığı müsteşarı, ***"böylesine pratik bir teklif için vaktin henüz erken olduğunu"*** ileri sürüyordu [26]. Zaten 26 Ekim'deki bir rapordan Hindistan Müstemleke Bakanı Sir Edwin Montagu'nun da, Musul vilayetinin alacağı nihaî şeklin tartışılmasının yersiz olduğu inancını paylaştığı anlaşılmaktadır. Fakat, bu arada, aynen Bağdat'ta olduğu gibi, askerî şartların elverdiği ölçüde sivil idareye geçilmesi tavsiye edilmektedir. Yine de Montagu 1916 Sykes-Picot Andlaşması'na göre Musul'un ***"A"*** Sahası'nın Musul'un kapsamına alınmasının Fransız Hükûmeti ile bir takım sıkıntılara sebep olabileceği gerçeğini de göz ardı etmemektedir. Zaten, Fransızlar Musul üzerinde bazı tasarruflarda bulunacaklarını ifade etmekten çekinmemişlerdir. Ne var ki, raporu kaleme alan Hindistan Müstemleke Bakanlığı'ndan Sir John Shuckburg'a bakılırsa, **Quai d'Orsay** önünde sonunda bu yöreye ilişkin bazı yeni düzenlemelere gidileceğini takdir edecek ve Musul'un İngiltere'nin nüfuz sahasına girmesine muhalefet etmeyecektir[27]. Fransa'nın Londra

22- IOR, L/PZ/10/781, P.4779, 3.x.1918.

23- IOR, L/PS/10/781, P.4779, 31.x.1918.

24- IOR, L/PS/10/781, P.4610.

25- IOR, L/PS/10/781, 2.xi.1918.

26- IOR, L/PS/10/781, P.4738, 30.x.1918.

27- IOR, L/PS/10/781, P.4635A.

elçisi Paul Cambon'un, Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour'a notu, Shuckburg'un hiç olmazsa bu aşamada ne kadar yanıldığının göstergesi olmuştur. Cambon, iki ülke arasında yeni düzenlemeler akid edilene kadar, 1916 Andlaşmasına uyulmasını istiyordu. Fransa'nın tepkisini dikkate alan İngiliz Dış İşleri, Bağdat'taki komiserine, Fransız çıkarları ile çelişecek her hangi bir fırsat yaratılmaması, Irak'taki sivil idarenin Musul'u da kapsayacak şekilde genişletilmemesi ve General Marshall'ın işgâlini takiben yörenin askerî yönetim altında bulundurulması talimatını verecekti [28].

Londra'da Savaş sırasında oluşturulan ***"Doğu Komitesi"***, 27 Kasım'daki toplantısında konuyu ele alır. Toplantıya; Curzon, General Smuts, Montagu, Cecil, Hirtzel, Shuckburgh ve General Sir Henry H. Wilson katılacaktır. Tartışmaları açan Curzon, Mc Mahon'un vaadlerini ***"utanç verici"***, Sykes-Picot'yu ise ***"taştan boyunduruk"*** olarak addedecektir. Hiç olmazsa nihaî çözüme zemin hazırlanması açısından bir siyaset ***"çekirdeği"*** oluşturmaları gerekmektedir. Uzun görüşmelerden sonra bu safhada Mezopotamya'da mahallî bir yönetimin kurulması uygun bulunacaktır. Ne var ki, böylesine güçlü bir yönetimin kadrolarını oluşturacak mahallî liderlerin eksikliği kuvvetle hissedildiği için, İngiltere bu yöreyi genişçe bir şekilde ***"denetimi"*** altına almaya mecburdur. Yine de toplantıda, halkın Körfez'den Musul'a kadar aynı bayrak altına girmek isteyip istemediği ve kurulması düşünülen mahallî yönetimin başına getirilecek Arap liderlerinin kim olabileceği hususunda ne düşündüğü tesbit edilmelidir. Bu amaçla Albay Wilson'a talimat gönderilir. Bağdat'ta Sivil Komiserlik görevini yüklenen Albay Wilson, biyoğrafisini kaleme alan Marlowe'unda haklı olarak kaydettiği gibi, XIX. yüz yıl sömürgecilerindendir[29] ve Mezopotamya 'da güçlü bir İngiliz idaresinin kurulmasını düşünmektedir. Wilson'un yörede halk oylaması yapacak ajanlarını nasıl yönlendirdiği belgelenmiştir[30]. 14 Aralık'ta Londra'ya gönderdiği raporun büyük ölçüde kendi görüşlerini yansıttığı tartışılmaz. Wilson, halkın Musul da dahil olmak üzere yekpâre bir Mezopotamya görmek istediklerini, fakat bu devlet için lider olarak Şerif ailesinden birinin seçilmesinin yörede

28- IOR, L/PS/10/781, P4890, 2.xi.1918.

29- John Marlowe, **Late Victorian: The Life of Sir A. Talbot Wilson**(Londra, 1967), ii. bölüm, s. 21.

30- Briton Cooper Busch; **Britain, India and the Arabs 1914-1921**(Berkeley, 1971), s. 280.

hoşnutsuzlukla karşılanacağını vurgular. Wilson'un raporunu inceleyen Doğu Komitesi, her hangi bir kesin karar almadan dağılır. Böylece, Musul'un yönetim şekli bir süre daha milletler arası dalgalanmalara bırakılacaktır [31].

Öte yandan, İngilizler'in Musul üzerindeki tasavvurlarından Londra'nın Delhi'ye bildirdiği kadarıyla, Fransa, öyle hiç de bekledikleri gibi ***"anlayışlı"*** davranmayacaktı. Bu konuda yeni müzakerelere açık olduklarını beyân etmelerine rağmen Fransızlar, Sykes-Picot'nun ***"ruhuna ve lâfzına"*** uygun bir tavırdan rücû etmeyeceklerinin, ya da başka bir deyişle, Musul'un kendi çıkar bölgesi haricinde telâkki edilemeyeceğinin altını çiziyorlardı. Bu tavır, İngilizleri yörenin idarî açısından sıkıntıya sokuyordu. Böylece, onlar için belki de bu aşamada geçici yönetimin askerî karakterini korumak en uygun çözüm yolu olarak görülecekti[32]. Hindistan Müstemleke Bakan yardımcısına göre, ne yapıp yapılıp Musul'un tekrardan Türklerin eline geçmesine engel olunmalıydı. Askerî harekâtın bu sonucu vereceği umuluyordu. Ancak, bununla birlikte Fransa'yı da Musul'a sokmamanın yolları aranmalıydı. Bakan, bizzat yukarıdaki rapora düştüğü notta ***"önümüze çıkan ilk fırsatta her gayreti gösterip Fransızları Musul'dan dışlamalıyız"*** diyordu.

iii- Nihaî- Askerî Çabalar ve İşgâl Düzeninin İlk Tohumları

Kasımın başından itibaren General Marshall, ileri harekâta başlayacak ve Savaş Bakanlığı'na bildirdiği kadarıyla Musul'daki taktik noktalarını işgâl edip, Alman konsolosluğunda kışlayacaktır. Ancak, Maxwell yöredeki Türk Komutanı Ali İhsan Paşa'dan bazı itirazlar geldiğini dile getirmekte ve kendisine yardımcı olunması için hükûmetçe kulağının bükülmesinin gerekli olduğuna işaret etmektedir [33]. Zaman kaybedilmeksizin Ali İhsan Paşa'ya, mütarekenin 7. maddesi doğrultusunda yöreyi boşaltma emri verilmelidir. Paşa bu komuta uymazsa Musul'un zorla işgal edileceği Osmanlı-Türk Hükûmeti'ne bildirilmelidir [34]. Zaten, 31 Ekim'de (1918) Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, Ali İhsan Paşa'ya 31 Ekim öğleden itibaren yürürlüğe girmek üzere bir mütâreke imzalandığını ve

31- Busch, a.g.e., s. 285.

32- IOR, L/PS/10/781, P.4890, 2.xi.1918.

33- IOR, L/PS/10/781, P.4930, 3.xi.1918.

34- IOR, L/PS/10/781, P.4964, 6.xi.1918.

buna uyulması gerektiğini bildirmişti[35]. Aynı gün Ali İhsan Paşa, Marshall'a çatışmaların sona erdiğinin haberini aldığını, buna binaen iki taraf güçleri arasında kalan yörenin tarafsız bir tampon bölge olarak kabul edilmesini belirterek, görüşmelere hazır olduğunu iletecekti[36].

İngilizler'in ise aldıkları emir uyarınca ileri harekâtlarını durdurmayacakları ve amaçlarının Musul'u bilfiil işgâl etmek olduğu belliydi. Marshall, mütarekenin alelacele imzalandığından şikayetle, hükümlerde Mezopotamya'nın işgâlinin öngörüldüğünü, fakat coğrafi bir terim olarak Mezopotamya'nın Musul'u da kapsayıp kapsamadığının açıkça belirtilmediğini kaydetmişti[37]. Üstlerinden açıklama isteyen Marshall'a Hindistan Müstemleke Nezareti olumlu cevap verecek ve buna dayanarak General Cassels, mütâreke imzalanmasına rağmen, ilerlemeye başlayacaktır[38].

Bu arada Ali İhsan Paşa da Babıâli ile telgraflaşmış ve Ahmed İzzet Paşa kendisine ***"Mütareke metninde Musul'un boşaltılmasını ve teslimini öngören her hangi bir madde olmadığını, düşman işgal isteğinde ısrar edip, saldırıda bulunursa, karşılık vermeden Kuzeye çekilmesi"*** talimâtını verecektir [39]. 2 Kasım'da Cassels, Musul'u ablukaya alır ve mütareke hükümlerince Türk ***"garnizonunun"*** teslimini ister. Bu talebe karşılık, Ali İhsan Paşa, buradaki birliklerinin ***"garnizon"*** oluşturmadıklarını bildirerek, İngiliz tekliflerini reddeder[40]. Bu sefer devreye Marshall girecektir. Öte yandan ise Sadrazam 16. maddede geçen ***"garnizon"*** kelimesinin, Irak'taki askeri kapsamadığı, sınır konusundaki çözümün ancak diplomatik yolla halledilebileceğini bildirecektir[41]. Ali İhsan Paşa da aldığı talimata uyarak, gereği Marshall'a iletir[42].

35- **La Question de Mossoul de la Signature du Traite d'armistace de Moudros** (İstanbul, 1925), s. 8. belge no. 2.

36- Aynı eser, s. 9, belge no. 4.

37- A. Wilson, **Mesopotamia, 1917-1920: A Clash of Loyalties (A Personal and Historical Record)**, (Oxford, 1931), s. 17.

38- Wilson, a.g.e., s. 9; belge no. 4.

39- **La Question de Mossoul...**, s. 11, belge no. 7.

40- Aynı eser, s. 14, belge no. 9. 3.xi.1918.

41- Aynı eser, s. 17, belge no. 12.

42- Aynı eser, s. 18, belge no. 13.

Ali İhsan Paşa'nın direndiğini gören Marshall, durumu İstanbul'daki Yüksek Komiserlikteki Amiral Calthorpe'a telleyerek, bu düğümü çözmelerini rica eder. Fakat, bu arada zamanın Türkler lehine ilerlediğini bilmektedirler. Calthorpe'un Babıâli ile müzakereye oturması, hatta bu safhada Londra'ya müracaat etmesi ile mütâreke sonrasında iyi bir mesâfe açılacak ve devletler arası hukuk ilkelerine göre, böylesine bir süre aşımından sonra muhtemel bir İngiliz işgâli geçersiz sayılabilecektir. Telaşlanan Marshall, insiyatifi eline alır. Türklerin baskısı sonucu Musul'daki Ermeniler'in şehri terketmeye başladığını iddia ederek Ali İhsan Paşa'ya sitem eder. Amacı bellidir. Mütareke, her hangi bir patırtı halinde yenenlere, ilgili arazide asayişi temin etmek için mübadele (ve tabiî ki işgâl) hakkını vermektedir. İngiliz kumandanı, böylesine bir bahane icad ederek, Musul'a girmeyi düşlemektedir.

Ali İhsan Paşa, ithamları kolaylıkla yalanlayacak ve şehirde huzurun korunmasına yönelik gerekli tedbirlerin mevcut olduğunu bildirecektir[43]. Söz konusu bahane yeterli olmayınca Marshall daha doğrudan bir yol seçerek 7 Kasım'da Ali İhsan Paşa'yı tehdit edecektir. 15 Kasım öğleye kadar Musul, Osmanlı birlikleri tarafından boşaltılmazsa dökülecek kanın hesabını Ali İhsan Paşa ödeyecektir[44]. 8 Kasım'da şehrin boşaltılmasına başlanır. Ali İhsan Paşa, 15 Kasım'a kadar İstanbul'un İngilizler'le masaya oturup, yörenin akıbetine ilişkin -geçici de olsa- diplomatik bir çözüm bulabileceğini ummuştur [45]. Çekilmenin başladığı 8 Kasım günü Musul valiliğine İngiliz bayrağı çekilir. Aynı gün, İstanbul da Ali İhsan Paşa'ya İngilizler'in tehdidini bildirecektir. Artık, İngilizler, şehre hâkim olmaya başlamışlardır. Ertesi gün (9 Kasım) Ali ihsan Paşa, Marshall'ın kendisinden Türk birliklerinin bütün silah ve teçhizatının teslimini istediğini, bu arada her türlü malî kaynak ve levazımata el koyduklarını, bunun ***"Musul'un boşaltılması değil, teslimi demek olduğunu"*** Harbiye Nezareti'ne telleyecekti[46]. Bu başvuru cevapsız kalacaktır. 11 Kasım'da İngilizler, şehirdeki Türk mülkî erkânını tasfiye ederler[47]. İngilizler baskı yolunu da kullanarak, şehri Türkler'den arındırmaya azmetmişlerdir.

43- Aynı eser, s. 20-21, belge no. 15-16.

44- Aynı eser, s. 29, belge no. 22.

45- Aynı eser, s. 31, belge no. 25.

46- Aynı eser, s. 35, belge no. 31.

47- Aynı eser, s. 36, belge no. 32.

Bu gidiş karşısında Ali İhsan Paşa, 26 Kasım'da General Fanshaw'a bir telgraf çekerek artık isteklerine itaat etmeyeceklerini bildirir[48]. Çok geç kalınmıştır; zira 15 Kasım gününden itibaren Musul, tamamiyle İngiliz çizmesi altındadır; askerî ve siyasî ajanları ile şehre ve civarına hâkim olunmuştur. İşgali yaşayan bir İngiliz askerî yetkilisi yıllar sonra kaleme aldığı hatıralarında bu başarının üstlerinden cevap beklemeden anında karar verip, bu kararı cesaretle uygulayan General Marshall'a ait olduğunu vurgulamıştır[49]. Ali İhsan Paşa, Marshall'ın blöfünü görseydi, Marshall ilerleyemezdi, diyor bu kaynak. Ayrıca, İstanbul ile Londra arasındaki müzakereler zaman alabilir belli bir süre sonra -ara açıldığı için- İngiltere ilerleme emrini veremezdi. Hele Türk erkânı, hattâ birlikleri kendilerine jandarma süsü vererek, şehirde kalmakta diretselerdi; İngilizler, onları şehirden çıkartamazlardı. Bu sebeple, diyor Wilson, Marshall, İngiltere'ye çok önemli bir hizmette bulunmuştur. Bu katkısı, Musul'un Mütareke'nin ihlâline rağmen işgâlini sağlamakla da ölçülemez. Çünkü, Musul'un Mezopotamya'nın bir parçası olduğunu -cebren de olsa- Türklere kabul ettirmiştir ki, Marshall'ın yarattığı fiilî durumun çizdiği hukukî tablo, bundan sonraki Musul Meselesi'nin seyrini daha başlangıçta İngiltere lehine etkileyecek, hattâ sonuçlandıracaktır[50].

1951 yılında yayınladığı hatıralarındaki ifadesinden[51] Ali İhsan Paşa'nın İngilizler'in gayelerini gayet iyi teşhis ettiği anlaşılmaktadır. Ona göre İngilizler'in esas niyeti Ermeniler'in göz koyduğu altı şark vilâyetini işgâl etmekti ve yöreye kendi himayelerinde muhtariyet vermekti. Dahası, İngilizler belki de kuzeye çıkış yolu arıyorlardı. Hedefleri Kafkasya'ya uzanarak, Batum ve Bakû'yu işgâl ederek, buradaki petrol tesislerinden istifade etmekti. Bu endişelerden hareketle Ali İhsan Paşa, ilkin, VI. Ordu'nun menzil ambarlarında bulunan silah ve cephaneyi yöre valileri ile yazışarak Güneydoğu'da ***"Müdafaa-yı Hukuk"*** cemiyetleriyle mahallî milis teşkilâtları kurdurtacaktı. Elindeki ordu levazımâtından bu direnişçileri takviye edecekti. Aşağıda da ayrıca görüleceği gibi, Paşa, bu örgütleşmeye de bilfiil katılıyordu. Ali İhsan Paşa, Enver Paşa ve İttihadçı arkadaşlarının yurt dışında Türkiye'yi kurtarmak için

---

48- Aynı eser, s. 40, belge no. 40.

49- Wilson, a.g.e., s. 21.

50- Aynı eser, s. 22.

51- Ali İhsan (Sabis), **Harp Hatıralarım, C. V: İstiklâl Harbi ve Gizli Cihetleri**(Ankara, 1951), s. 5-7.

gayret gösterdiklerini tahmin ediyor ve onların insiyatifiyle, Kafkasya'dan muhtemel bir harekâta kalkışılacağını umuyordu. Söz konusu mücâdele bayrağı açılınca onlar da, Güney Doğu'daki milisler olarak bu operasyona katılacaklardı. Ancak, İngilizler, Paşa'nın faaliyetlerinden hiç te hoşnut değillerdi. İstanbul'a baskı yapıp, onun merkeze alınmasını istemişlerdi. Daveti münasip bir bahane ile geçiştiremeyen Ali İhsan Paşa, kısa süre içinde VI. Ordu Komutanlığı'ndan da alınmıştı. Ne yapması hususunda tereddüt geçiren Paşa, meseleyi İstanbul'daki kumandanlar ve devlet adamlarıyla görüşmek üzere bindiği tren daha Haydarpaşa'ya girmez ingilizler'ce yakalanacak ve Malta Adası'na sürgüne sürülecektir [52].

Musul'un işgâlinin çeşitli safhalarını topluca değerlendiren Tansel, şöyle yazmaktadır: ***"Sözün kısası, İngilizler, bir kaç gün önce imzaladıkları bir mütârekeye saygı göstermediği ve Osmanlı Hükûmeti de gereğinden fazla korkak davrandığı için, Musul terk edildi"*** [53]. Bu çekilmede Ali İhsan Paşa'nın sorumluluğu var mıdır? Yukarıda işaretlenen iki olumsuz etken karşısında, hattâ başka bir deyişle, ***"çekiçle örs"*** arasında kalan Paşa'nın başka bir çıkış yolu bulması muhtemel soruları bir kenara bırakıp, Ali İhsan Paşa'nın yöredeki mahallî direnişi örgütleyerek, Musul Meselesi'ndeki Türkler'in mücâdelesini bizzat başlattığını da hatırlatmak gerekecektir.

iv- Yeni Yönetim Tartışmaları ve Çakışan Emeller

Musul'a İngiliz askerleriyle giren Wilson, yörede barış ve huzurun korunduğunu kaydediyor ve en kısa zamanda buradaki mahallî liderlerle görüşeceğini bildiriyordu. Komisere göre, İngilizlerin Musul'daki müstakbel kaderini onların tavrı belirleyecekti[54]. Komiser, ayın ikinci haftasında gezisine başlayacaktır. Londra'ya yazdığı raporuna bakılırsa rastladığı Kürtler, ona Fransızlar'ın Doğu'daki Hristiyanlar'ı, bilhassa Nestûrîler'i kolladığını hatırlatacak ve kendisinden İngiltere'nin de aynı şekilde Kürtler'i bir konfederasyon halinde himaye kanatları altına almasını isteyeceklerdir [55]. Söz konusu raporun Londra'ya ulaştığı gün (16 Kasım) Binbaşı Noel'de Süleymaniye'ye varmıştı. Noel'e göre ***"iş***

52- Sabis, a.g.e., s. 8-25.

53- Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, *C. I* (Ankara, 1973), s. 42.

54- dn. 17, 9.xi.1918.

55- IOR. L/PS/10/781, P.5089, 16.xi.1918.

sıkı tutulduğu takdirde himayeleri altında, kuzey sınırı Van Gölü'ne kadar uzanacak bir Kürt Devleti'nin kurulması zor olmayacaktı'' . Bu amaçla Noel, ayın sonunda elli-altmış Kürt liderinin toplanacağı bir konferans tertiplemeye girişecekti[56] . 18 Kasım'da yolladığı bir telgrafta Bnb. Noel, Kürtler'in selfdeterminasyon hareketinin güçlü bir dürtü ile başladığını müjdeleyecekti[57]. Noel'in çalışmalarından oldukça etkilenen Bağdat'taki ajan, Süleymaniye'ye Yüzbaşı Greenhouse'u atayıp, Binbaşı'yı Revanduz'a Şeyh Mahmud ile görüşmek ve orayı da örgütlemek üzere göndereceğini bildiriyordu. Noel, Süleymaniye'nin tabiî zenginliklerinden bahsetmişti. Osmanlı salnâmesine göre bu yöre senede 250.000 sterlin üretiyordu, tütün tekelinden ise sadece 100.000 sterlin (net) kâr elde ediliyordu [58]. Aralık Ayı'ndan itibaren İngilizler mülkî mevkîlerdeki Türkler'i tasviye etmeye başlayacaklar ve idareyi giderek ***''İngilizleştireceklerdi''***. Aynı ay Şeyh Mahmud'la da görüşen Bağdat'taki Komiser, Kürtler'in İngiliz idaresi altına düşmesinden çekindiklerini ülkesine bildirecektir. Bu engeli aşmak için, uzun ve tartışmalı görüşmelerden sonra, Bağdat'taki ajan Kürtler'i bir anlaşma yapmaya zorlar. Bu anlaşmaya göre Kürtler Savaş'a Doğu halklarını Türk baskısından kurtarmak ve onlara bağımsızlıkları yolunda destek sağlamak amacıyla giren Majesteleri'nin Hükûmeti'nin himâyesini tanıyacak ve birliğin imkânlarından yararlanmak için Irak'la birleşeceklerdir. Buna karşılık, Londra da Şeyh Mahmud'un önderliğini kendi arzusuyla tanıyan Kürtlere arka çıkacak; Fakat Kifri ve Kerkük de aynı görüşte olmayan aşiretleri zorlamayacaktı[60]. Şeyh Mahmud'la ilk andlaşmayı takiben Bnb. Noel; Gevrek, Mungur, Memiş, Deburi, Moman, Begdayet, Piran, Kolçif, Tilcük, Gölbaki, Homsi, Yaryor, Mendumi, Cuanra ve Kalhur kabileleriyle de görüşecek ve onları İngilizlerle kader birliği yapmaya ikna edecekti. Noel'e bakılırsa gelecekteki bir yerleşimi beklemektense şu olumlu ortamda ***''boğayı boynuzlarından yakalayıp''*** bir çözüme bağlamak daha uygun bir çözüm formülüydü[61].

56- IOR, L/PS/10/781, P.5103, 16.xi.1918.

57- IOR, L/PS/10/781, P.5118.

58- IOR, L/PS/10/781, P.5363, 27.xi.1918.

59- IOR, L/PS/10/781, P.5435, 4.i.1918.

60- IOR, L/PS/10/781, P.5435, 18, 4.i.1918.

61- IOR, L/PS/10/781, P.5592, 12.xii.1918.

Bu gelişmeler karşısında Hindistan Müstemleke Bakanlığı Siyâsî Şube Başkanı Sir Arthur Hirtzel, endişelerini dile getirmekten kaçınmayacaktı. Hirtzel'e bakılırsa, yakın zamanda ciddî bir problemle karşılaşılacaktı. Sykes-Picot Andlaşması'na göre kurulması tasarlanan Arap Devleti'nin Kuzey sınırı, Kürtleri ikiye bölmekteydi. Bu taksim çerçevesinde Kuzey bölümü Rusya'ya veriliyor, Güney kısmı ise Fransız ve İngiliz nüfuz sahalarına ayrılıyordu. Hirtzel bu bölüşümün gerçekleşemeyeceğine; gerçekleştiği takdirde ***"Ermenistan"***a yer kalmayacağına inanıyordu. En doğrusu Doğu Komitesi'nin bu konuyu ele almasıydı[62]. 6 Aralık'da Bağdat'taki Sivil Komiserlerine telgraf çeken Hirtzel, ***"Kürdistan"*** m; ***"Ermenistan"***, Musul, Cezire ve Bağdat ile sınırlarının nereden geçeceğini soruyor, cevabın en kısa zamanda kendisine bildirilmesini istiyordu. Satır aralarında telâş kokan bu müracaata cevap veren Bağdat'taki ajanları Musul'un Irak arazisine dahil edilmesi gerektiğini, fakat Kürtler'e verilecek mahallî muhtariyetin İngilizler'in bölgeye tamamen yerleşmesinden sonraya bırakılmasının uygun olduğunu vurguluyordu. Bu şekilde ileride pişmanlık duyabilecekleri âni (ve, tabiî kesin) bir karara zorlanmış olmayacaklardı. Ancak, Kürtler'in, Araplar'ın -sembolik dahi olsa- hükümrânlığını tanımayacakları belliydi. Sınırlara gelince, Musul için Kuzeyde Büyük Zap, Güneyde Diyak, Doğuda Türk-İran Hududu esas alınacak; Batısında ise Erbil, Altınköprü, Kifri ve Kerkük, Irak içinde düşünülecekti. Kürdistan'ın Ermenistan'la olan sınırına gelince, Bağdat'taki ajan, bu konuda hükûmetinin kesin eğilimini bilmediği için, görüş bildirmekten çekindiğini açıklayacaktı. Ne var ki, Kürtler'in, hangi şekil altında olursa olsun Anadolu'da bir Ermeni hâkimiyeti altında kalmayı kabul etmeyecekleri belliydi. Kendi kaderlerini tayin etmeleri de pek mümkün değildi. Kabilevî ayrılıklar, coğrafya şartları ve yılların birikimi Kürtleri bir bayrak altında toplamanın imkansızlığını gösteriyordu. Bu itibarla Güney Anadolu'da bir Kürt bağımsız ünitesinin kurulması ancak bir dış gücün yardımı ile oluşabilir ve varlığı ile muhafaza edilebilirdi [63].

Hindistan Müstemleke Nezareti'nin Siyâsî Şubesi, Hirtzel'in sorusunu değerlendirerek ***"Kürdistan"*** başlığı ile bir rapor hazırlar. Nezaret'e göre Kürdistan, Bohtan Nehri'nin güneyinden Dicle ve Harran Dağları'nın doğusuna uzanan ve Doğuda İran sınırına dayanan bir coğrafî bölgedir. Söz konusu bölge Bitlis, Van, Musul'u kapsamakla birlik-

62- IOR, L/PS/10/781, 19.ii.1918.

63- IOR, L/PS/10/781, P.5516, 7.xii.1918.

te, Musul Şehri Dicle'nin Batısı'na düştüğü için Kürdistan'a dahil değildir. Bu yöredeki başlıca şehirler Ahmediye, Revanduz, Erbil, Altınköprü, Süleymaniye, Kerkük ve Kifri'dir. Sykes-Picot Andlaşması ise Kürdistan'ı üçe bölmüş, Kuzey kısmı Ruslar'a, Merkezî kısmı "A" mıntıkası olarak Fransızlar'a, Güney kısmı da "B" mıntıkası olarak İngilizler'e tevdî edilmiştir. Küçük Zap Suyu İngiliz ve Fransız nüfuz bölgelerini birbirinden ayırmaktadır. Rapora bakılırsa, yörenin nüfusu çoğunlukla Kürtlerden oluşmuştur; fakat Araplar, Yahudîler, Ermeniler, hattâ Nestûrî Hristiyanlar'ın demografik varlığından bile söz edilebilir (Nedense rapor Türkler'i yok saymıştır). Kürdistan'ın İngiltere için önemi Mezopotamya'ya yönelik stratejik mevzilere ve yine Irak'ın sulamasının bağlı olduğu Dicle'ye hâkim olmasından kaynaklanmaktadır. Buna bağlı olarak, dost bir Kürdistan, Yukarı Mezopotamya'nın selâmeti için gerekli olduğu kadar, askerî açıdan da değerli bir insan potansiyelini hâizdir. Aşağı Mezopotamya'ya sınırdaş kısımları ise petrol ve diğer tabiî kaynaklara sahiptir. Süleymaniye ve Halep gelişme istidadı gösteren ve petrol, tütün ve kömür zenginliklerine hâkim bir bölgedir. Petrol, Kifri ve Kerkük'te de bulunmaktadır. Bütün bu bölgeler "A" mıntıkası, yeni İngiliz nüfuz alanı içindedirler.

Rapor ***"Kürt Meselesi"***'ne de temas etmektedir. Kürt Meselesi Ermeni Meselesi ile iç içedir. Kürtler'le Ermeniler arasında bir tür anlaşma zemini hazırlanamazsa, Ermeni Meselesi'nin halli mümkün gözükmemektedir. Buna bağlı olarak, Kürdistan'ın geleceğinin iki meseleye bağlı olduğu anlaşılmaktadır. İlkin, Fransızlar Kürdistan'ın bir parçasını oluşturan Musul üzerindeki emellerinden feragat edecekler midir? İkinci olarak da, Musul, Irak'la mı birleşecektir; yoksa Suriye ve Mezopotamya'dan ayrı bir otonom ünite mi oluşturacaktır? Bu aşamada rapor, Şeyh Mahmud'la bir anlaşma imzalandığından bahisle, bu yörede İngiliz hâkimiyetinde bir Kürt Konfederasyonu'nun teşekkül ettirilmesinin mümkün olduğunu kaydetmektedir. İngilizler Musul'u istekleri doğrultusunda şekillendirebileceklerine inanmaktadırlar. Ancak ne Güney Doğu Anadolu'nun Musul ile ilişkileri; ne de Fransa'nın tavrı berraklığa kavuşmuştur[64].

İngilizler, Kürtler'le Ermeniler'i ortak bir zeminde nasıl uzlaştırabileceklerini düşüne dursunlar, Kahire'deki ***"Kürt Bağımsızlık Komitesi"*** Mısır'daki yabancı misyon şeflerine verdikleri Fransızca bir yazıda savaş boyunca Ermeniler'in, Kürtler'le Türkler'i katlettiklerini sa-

64- IOR, L/PS/10/781, P.5546/18, 14.xii.1918.

vunuyordu. Aynı yazıda Kürtler'in bağımsızlıklarını oluşturmayı düşündükleri toprak parçasının Kafkasya'dan başlayarak Erzurum, Erzincan, Kemah, Arapkir, Divrik, Harran, Erbil, Süleymaniye ve Sina'yı; hattâ bu arada Revanduz, Bezirkale'yi de içine alacağını iddia edeceklerdi. Söz konusu yazı baştan sona okunduğunda Kürtler'in Ermeniler'in kollanarak kendilerine büyük bir ***"haksızlık"*** yapılmasından duydukları tereddüt ve infiâli yansıttığı görülecektir[65]. Onlara göre, Erivan ile yetinmeleri gerekiyordu. Noel'in ilettiğine bakılırsa, Başkale yöresindeki Kürtler, bağımsızlıklarını ilân etmişler ve İran'daki Kürt liderlerinden Simko ile birleşerek örgütlenme yoluna gitmişlerdi. Noel, bu hareketin ***"Pan-İslâmcı"*** bir üslûp kazandığından çekiniyordu[66]. Ancak, İngilizler İran'ın ülke bütünlüğünü sarsacak bir çözüme yanaşmayacaklardı. Buna göre, İran'daki Kürtler'e sadâkatlerini Irak'a transfer etmeleri konusunda her hangi bir destek sağlamamalıydı[67]. Ne var ki, gerek Kahire'deki komite ve gerek Noel'in temas kurduğu aşiretler İngiltere'ye Paris Barış Konferansı'nda temsil edilebilmek için baskı yapmaya başlayacaklardı bile... [68].

v- Petrol Çekişmeleri ve İngiliz İstilasına Karşı Bölgedeki Tepkiler

Ocak 1919'da Paris'te bir araya gelen Savaş'ın galipleri, Musul Meselesi üzerinde herhangi bir uzlaşmaya varamadan dağılacaklardır. Ruhr havzası, Suriye ve Kilikya üzerindeki Fransız isteklerine karşılık İngilizler, Filistin ve Musul üzerindeki haklarını Paris'e kabul ettirmeyi deneyeceklerdir. Dışişleri'nin siyâsî istihbarat kısmı Arnold Toynbee'nin kaleminden çıkan 21 Kasım 1918 tarihli uzun bir muhtırada Musul'un Fransızlar'la Araplar arasında bölüştürüldüğü kaydediliyor; fakat İngiltere'nin uzun vadeli amaçları açısından bu bölgenin Mezopotamya'ya egemen olan güce -İngiltere'ye- verilmesinin şart olduğunu vurguluyordu[69].

65- IOR, L/PS/10/781, 16.xii.1918.

66- IOR, L/PS/10/781, 6.i.1919. Simk için, bkz: İbrahim Arvas, **Tarihî Hakikatler** (Ankara, 1964), s. 30-31.

67- IOR, L/PS/10/781, P.5592/18, 17.xii.1918.

68-Aynı yerde: P.554a6, 7.xii.1918. Bu arada Sir Mark Sykes, Mardin, Midyat yöresine bir haberci yollayarak, oradaki Kürtleri Ali İhsan Paşa'ya yardım etmelerini engellemek üzere iknâ etmeye çalışacaktı. Sykes'ın elçisi, Ali Paşa'yı İngiltere safına çekmeyi başaracaktı: IOR, L/PS/20, C.218.

69- PRO, FO.CP.11908*, **"Memorandum Respecting the Settlement of Turkey and the Arabian Peninsula"**, s. 13.

Sıra Musul Petrolleri'nin kullanımının paylaşılmasına gelince, zaten Fransızlar çoktan beri bu müzakerelerin açılmasını bekliyorlardı. Clemenceau, ***"Barış Konferansı'nın en önemli ekonomik konularından birinin petrol olduğu anlaşılıyor. Petrol, Fransa'nın umumî refahını olduğu gibi, millî savunmasını da hayatî bir şekilde etkilemektedir"*** dememiş miydi[70]? Harbin bitişini takiben Paris, İngilizler'i Musul Petrolü'nün bir an önce taksimi için sıkıştırmaya başlamıştı. Curzon ise Irak ve Musul'un siyasî arenada mukadderatı tayin edilmeden her hangi bir petrol andlaşmasına imza konulmasından yana değildi. Curzon'un tereddütleri Cadman ile Fransa'daki muadili, Petrol Ürünleri Komiseri Senatör Henry Berrenger ile bir araya gelmesine engel olmayacaktı. 13 Mart'da (1919) İngiltere'deki ilgililere ulaştırılan ortak metine göre Fransa'ya, bundan önce **Deutsche Bank**'a âit olan **Turkish Petroleum**'un % 25'lik hissesi devredilecekti[71]. Bütün bu gelişmelerden ne Lloyd George, ne de Clemenceau haberdar edilmişti. İlk görüşmelerde Clemenceau, Musul Petrolleri'nden % 50 pay isteyince, Lloyd George sadece bu teklifi değil, onunla birlikte Cadman (veya Long) Berrenger mutabakatını reddettiğini kızgın bir ifade ile Fransa Başbakanı'na bildirecekti. Öte yandan, bu konuda iki ülke arasında her hangi bir andlaşmaya imza konulabilmesi için petrol şirketleriyle uzlaşma sağlanması gerekiyordu. ***"Giriş"***te İngiltere'nin **Shell ve Royal Dutch** ile -onca görüşmeye rağmen- bir mutabakata ulaşamadığına temas etmiştik. Bu grup, bir alt kuruluşu olan **Anglo-Saxon Petroleum Company** aracılığıyla **Turkish Petroleum Company**'nin % 25 hissesine sahipti. Üstelik, Fransızlar'ı kışkırtarak **Turkish Petroleum**'daki Alman payını üzerlerine geçirmek için uğraşıyorlardı. Bu tehdidi savuşturmak için Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi, **Shell-Royal Dutch** ile masaya bir defa daha oturmak zorunda kaldı. 31 Aralık 1919 tarihli mutabakata göre, **Shell** tamamiyle özerkliğini kaybederek, **Whitehall**'un ekonomik uzantısı haline giriyordu. Buna karşılık **Royal Dutch**'un **Turkish Petroleum**'daki hakkı İngilizler'ce teslim ediliyordu [72].

Petrol'ün paylaşılmasının dışında, galipleri başka pürüzler de bekliyordu. Bir kere Amerika Birleşik Devletleri, Savaş'ın nihayetlendi-

---

70- M. Kent, **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil**(Londra, 1976), s. 143.

71- Paul C. Helmreich, **From Paris to Sevres: The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conferences of 1919-1920** (Columbus, 1974), s. 207-213.

72- Kent, a.g.e., s. 136-140.

rilmesinde hayatî katkıyı yapmış bir devlet olarak İngilizler'le Fransızlar'a barışın tesis edilmesine yönelik bazı ilkeleri dikte ettirmeye çalışıyordu. Washington, milletler arası çatışmalara sebep olduğu düşüncesiyle toprak bölüşümüne, kaba emperyalist yöntemlere karşıydı. Eski Osmanlı vilayetlerinin ***"self-determinasyon"*** felsefesi doğrultusunda yeni idarî hüviyet kazanmasını arzuladığını taraflara iletmişti. İngiltere, büyük ölçüde, Smuts'un fikir babası olduğu bir ***"manda"*** sistemi teklif edip, XX. yüz yılın ***"Yeni Sömürgeciliği"***nin temellerini atmanın yollarını aramaya başlamıştı[73]. Fransa ise Orta Doğu'ya sahiplenme sürecinde ***"dolaylı"*** metodlarla vakit kaybedilmesi taraftarı değildi. Ne var ki, İngiltere manda formülünü öne sürerek, Araplar'ın kendi kaderlerini tayin etme arzularını bencil sömürgeci hedefleri yörüngesinde şekillendirmeyi deneyecekti. Kimbilir, belki bu yöntemle, Musul'un Fransa'nın hegemonyasından kendi "denetimi"ne alınması sağlanabilirdi.

İngiltere'nin etkilemeyi düşündüğü Mezopotamya Arap halkı arasında milliyetçi kümeleşmeler de seslerini duyurmaya başlayacaklardı. Daha Meşrutiyet döneminde bu yörede İttihad ve Terakki Fırkası'nın mahallî şubelerinin yanı sıra Arapçı örgütlerinde serpildiğini biliyoruz. Bunların içerisinde en önemlisi **El-Ahd**'dı[74]. Osmanlı Ordusu'ndaki Irak kökenli subayların üyelerini oluşturduğu bu yer altı örgütünün dışında **Hür'el-Mutedil** (merkezi İstanbul), **Millî Kulüp** (Bağdat) ve **Islahat Cemiyeti** (Basra) gibi çeşitli milliyetçi kuruluşlar barışla birlikte kendilerine istiklâl tanınacağını sanıyorlardı. VI. Ordu Kumandanı Cemâl Paşa'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki yönetimi Irak'ta -İngilizlerin beklediği tarzda ciddî bir ayaklanmanın patlak vermesini önlemişti. 1916 İsyanı'na Irak'tan destek alamayacağını bilen Şerif Hüseyin, zaten İngilizler'le olan pazarlıklarında Mezopotamya'nın geleceğinin muallâkta kalmasına göz yummuştu. Gerçi, Türk yanlıları ricat eden Osmanlı ordusuyla Mezopotamya'yı terkettiği için, yöre halkı İngiliz işgâline ses çıkarmamıştı. Ancak, ne Basra'da, ne Bağdat'ta, hele Musul'da İngilizler'e ve onların teklif ettiği Şerif ailesi mensuplarına pek fazla kucak açılmayacağı belliydi. Kaldı ki, Musul için söz konusu olmasa bile, Bağdat ve Basra için bir Arap Devleti'nin liderliğine aday Seyyid Talib'in şahsında billûrlaşmıştı.

73- Bkz. benim **Ermeni Meselesi 1914-1923** (İstanbul, 1986), s. 169 vd.

74- Bkz. benim **Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914**(Istanbul, 1982), s. 42.

Rufaî'lerden indiğini iddia eden Seyyid Talib, Osmanlı döneminde de Pan-Arap faaliyetleriyle kendini göstermişti. Yalnız, Talib'in yönetim aleyhtarı çıkışları onu pasifize etmek isteyen Osmanlılar'ca mükafatlandırılmasını sağlamış; bu da halk arasında Arap liderinin millî değil, şahsî menfaatler peşinde koşan birisi olduğu intibaını yerleştirmiştir. Savaş yıllarında İngilizler'le Osmanlılar arasında ikili oynaması, Londra'nın barışa geçiş döneminde onu Hindistan'a sürgün etmesine yol açmıştı. Fakat, Mezopotamya'daki tehlikeli gidiş, kendisiyle iyi bir pazarlıktan sonra onun yeniden İngiliz dış politikası yönünde kullanılabileceği fikrini gündeme getirmişti. Böylece, Mezopotamya'nın kaderini ilgilendiren düzenlemelerde Seyyid Talib faktörünün dışlanamayacağı anlaşılmıştır [75].

Bu arada İngiltere'nin, sanki Şerif ailesine kendilerinin tanıdığı yükselişi, kendileri durdurmaya azmetmişlercesine Mekke Emiri'nin Arabistan'daki rakibi İbn-i Suud'u desteklemeleri kayda dikkattir. İbn-i Suud, İngiliz sübvansiyonu ile Hüseyin'e ciddî darbeler indirmiş ve Arabistan'a hâkim olacağını Arap Dünyası'na ispatlamıştı. Bu gelişmeler Şerif ailesini tedirgin etmiş; Hüseyin'in oğullarının, bilhassa Faysal'ın Mezopotamya üzerinde söz sahibi olma arzusunu körüklemiştir.

Arap Dünyası'ndaki gelişmelerin son derece karmaşık hâle dönüşmesi Amerikalılar'ın hiç hoşuna gitmiyordu. Bölgeye bir araştırma heyeti göndererek, yerinde incelenme yapılmasını ve bulgular doğrultusunda düzenlemelere geçilmesini savundular. Üyelerinin adı ile ***"King-Crane Komisyonu"*** diye anılan bu heyet ne Fransızlar, ne de İngilizler temsilci vermeyi kabulleneceklerdi. Öte yandan zaten oldukça karmaşıklaşmış ***"Arap Meselesi"***ni daha da çıkmaza sürüklemek istercesine T.E. Lawrance, bölgeye yönelik şahsî tasavvurlarını gerçekleştirmek üzere harekete geçmişti. 1916 İsyanı'nın mimarlarından bu ünlü casus, Faysal'ın koluna girerek, O'nu Mezopotamya'nın geleceğine ilişkin bazı tasarruflara zorluyordu. Gelişmelerin elden kaçtığını ve anarşik bir yumağa dönüştüğünü gözlemleyen Albay Wilson, Curzon'a şikayet, hattâ sitem kokan bir müracaatla bu gidişe son verilmesini ve -bilhassaLawrance'ın kontrol altına alınmasını rica ediyordu [76].

75- Seyyid Talip, hakkında bkz: Ghassan R. Ayitah, **Iraq: 1908-1921:A Socio-Political Study** (Beyrut, 1973), s. 64-88.

76- PRO, FO.371/4149, 24.vi.1919.

Öte yandan, Ermeni Devleti fikrinin ardında İngilizler'in olduğu haberleri, aşiretleri Londra'dan soğutmuş ve kaderlerini Türklerin safında aramaya sevketmiştir. Nitekim, 22 Mayıs (1919)'da Şeyh Mahmud, âni bir baskınla Süleymaniye'ye girecek, idareye el koyduktan sonra bölgedeki bütün İngiliz Subayları'nı hapse attıracaktır. İran'daki kabilelerden de 1.500 atlı, Şeyh'e yardım etmek üzere Süleymaniye'ye gireceklerdi[77]. 28 Mayıs'ta Kerkük'teki İngiliz birlikleri Süleymaniye'ye doğru harekâta başlayacaktır. Şamsamal yolunda aşiret alaylarının hücûmuna uğrayan birlikler ilerleyemeyeceklerdir. İngilizler, bu askerî tıkanıklığı açmak üzere filoya haber verecekler ve uçaklar aşiret obalarını bombalayacaktır. İngilizler'in savaş uçaklarını kullanması, aşiretleri sindirmekte etkili olacak ve Şeyh Mahmud'a katılanlar yavaş yavaş çekilmek ihtiyacını hissedeceklerdir. Nihâyet, 17 Haziran'da atağa kalkan İngiliz birlikleri, Süleymaniye'yi kuşatacak ve müsâdemeden sonra Mahmud'u esir edeceklerdir[78].

Bu sırada Fransızlar'la Eylül'ün başında yapılan pazarlıklar sonucunda, İngiltere, ordusunu Toros tünelleri de dahil olmak üzere Suriye ve Kilikya'dan çekmeyi kabullenmişti. Şam, Homs, Hama ve Halep garnizonları ise Arap kuvvetlerince işgâl edilecekti. Suriye ve Kilikya'nın Fransızlar'a devrinden sonra o yöreden geri çekilen İngiliz kuvvetleri Filistin'deki işgâli takviye edeceklerdi. Bu arada Mezopotamya ve Musul da İngiliz askerlerinin denetimine bırakılacaktı. Ne var ki, bu işgâl ve düzenlemelerin mandaların tesisine kadar uygulanacak geçici dönem tedbirleri olduğu unutulmamalıydı. Filistin ve Mezopotamya'nın sınırları kesin olarak çizilmeden, İngiliz Başkumandanına askerî durumun gerektirdiği her noktayı işgâl etme yetkisi de veriliyordu. Bu bağlamda, Musul'un sınırları da belirlenirken, Tell, Zubar'ın kuzeyi, Habur'un sağ kıyısı, Vadierrud'dan Dicle, oradan da Midyat ve Til göz önüne alınmıştı [79]. Alınan kararlar Montagu'ya iletilince, Hindistan Müstemleke Nazırı, çekilmenin karşısında olmadığını açıklayacaktı. Anlaşılamayan ise İngiliz Ordusu'nun terk ettiği Şehr-i Zor'dan siyasî ajanların yetkilerini Fransız meslektaşlarına devri meselesiydi[80]. Musul hakkında hiç olmaz-

77- IOR, L/PS/10/818, P.2879A, 28.v.1919.

78- IOR, L/PS/20, C.218.

79- IOR, L/PS/10/781, "War Cabinet Committee", 622, Minute 3, 22.ix.1919.

80- Aynı yerde: 22.ix.1919.

sa kendi bakanlıklarında bir fikir birliği oluşturabilmesi amacıyla Hindistan Müstemleke Nezareti'nden Hirtzel, o yörede görev yapan ve konuyu bilen bütün subayları makamında toplayacaktır. Ancak, Musul'dan Albay Leachman ve Süleymaniye'den Binbaşı Greenhouse çağrıyı alacaklar; fakat toplantıya katılmayacaklardır. General Cobbe, Garbett'in yanı sıra Yüzbaşı Beale (Revandüz), General Fraser ve tabiî ki Noel, davete icabet eden zevat içindedirler. Olayı tamamiyle mahallî açıdan değerlendireceklerini ifâde eden Hirtzel, amaçlarının minimum askerî güçle nasıl Mezopotamya hududunun korunabileceğini tesbit etmek olduğunu açıklayacaktır. Güney Doğu Anadolu üzerine fikir beyan edilmemişti. Musul'a gelince, Süleymaniye'nin de içinde bulunduğu ve Küçük Zap'ın güneyinde kalan topraklardan İngiltere'nin çekilmesi pek mümkün değildi. Buna, Noel'in dışında, herkes inanıyordu. Hirtzel, İngiliz danışmanların denetiminde otonom bir devletin tesis edilmesinde fikir birliği sağlandığını kaydediyordu. Böylece, bölgede huzur İngiliz subaylarının altında oluşturulacak bir Kürt Ordusu tarafından sağlanacaktı. Bu amacın temini için de küçük bir İngiliz garnizonu yeterli sayılabilirdi. Toplantıda ele alınan ikinci nokta da, Küçük Zap'tan kuzeye doğru çekilen hat içerisinde Kandil Dağı ile İran sınırı arasındaki yörenin akıbetinin belirlenmesi olacaktı. Katılanlara bakılırsa, bu bölgeden tamamiyle çekilmek pek mesele açacağa benzemiyordu. İşte, bu bölgede Kürtler kendi başlarına bırakılabilirdi. Musul ile Dicle arasındaki bölgeye gelince, Yüzbaşı Beale burada ikâmet eden Nestûrîler'i Urmiye'ye yerleştirmelerinin doğru olacağını savunuyordu. Hiç olmazsa Kürtler'le İranlılar arasında bir tampon sağlanırdı. Bu konuda da sınırın Akra'nın güneyinden İmadiye'ye çekilecek çizgide bağlanması kararlaştırıldı. Ancak, bölgenin kaderi pazarlığa bağlıydı ve Kürtler'e ne tanınırsa tanınsın, İngiltere için bu günkü mütâreke sınırları uygun değildi[81]. Bu toplantıdan sonra Hindistan Bakanı adına Dışişleri Bakanlığı'na yazan Hirtzel, Kürdistan'a müdâhale veya bölgeden çekilme alternatifleri içinde Montegu'nün ikinci şıkkı benimsediğini yazıyordu. Musul, Mezopotamya sınırları içine alındığında, o zaman stratejik olarak, Zakho, Cezire ve Dohuk'ta aynı bölge içine dahil edilmeliydi. Aynı şekilde, İran yolunu korumak için Süleymaniye'de denetimleri altına alınmalıydı. Bu sebeplerle Montagu kerhen de olsa Musul'un İngiltere'nin sorumluluğu içinde kalmasını uygun buluyordu. Sınırlara gelince Montagu'nün, Hirtzel'in topladığı ***"uzmanlar"*** komisyonunun aldığı kararlara uyduğu görülecek-

81- IOR, L/PS/10/781, 12.xii.1919.

tir. Musul'un tesisinde Montagu, ilkin, Mezopotamya'dan ayrı bir devlet oluşturulmasını ve ikinci olarak bu üniteye otonomi verilip, Kürtler'e yardımcı olacak ingiliz danışmanların seçilmesini teklif edecekti. Montagu'ye göre Süleymaniye ile Zap arasındaki bölgenin tek bir devlet olarak telakki edilmesi uygundu. Tabiî, bu arada Güney Doğu Anadolu'nun Türkler'e bırakılacağı da aşağı yukarı belli olmuştu. Artık, nihaî kararı vermek, Curzon'a düşüyordu [82].

23 Aralık'ta Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasî ve Ticarî İşler Birinci Kâtibi Berthelot hükûmetinin Güney Doğu Anadolu hakkındaki görüşünü, Curzon'a iletecekti. Notasında Fransızlar, bu bölgenin Ermenistan'a ilhâk edilmesinin imkansız olduğunu savunuyorlardı. Çünkü, bu şekilde çoğunluk Kürtler, Ermeni azınlığın hâkimiyetine bırakılıyorlardı. Ancak, Fransızlara göre, Kürtler hiç bir zaman aşiretlerini bir bayrak altında toplayamamışlar; ya da kısaca ifade edilecek olursa, bir millî devlet hâline gelememişlerdi. **Quai d'Orsay**, burasının İngiliz ve Fransız nüfuz bölgelerine ayrılarak bölüşülmesini öneriyordu. Zaten bu konuda aralarında 1916'da imzaladıkları bir andlaşma da vardı: Sykes-Picot! Nasıl olsa Ermeni ile Arap sahaları arasında Türkler'in oluşturduğu bir ***"cep"*** bulunmayacak mıydı? Hiç olmazsa bu yörede Padişah'ın sembolik hâkimiyetinde, fakat aslında İngiliz-Fransız denetiminde federatif bir Kürt ünitesi kurulabilirdi.

Berthelot'un bu tekliflerine karşılık Curzon, şunları ileri sürecekti: (a) Musul dışında kalan yöreler için yekpare bir İngiliz veya Fransız mandası düşünülmemelidir; (b) Sembolik dahi olsa Kürdistan'da Türk nüfuzu bırakılmamalıdır; (c) Kürtler, ne Nestûrîler, ne de Ermeniler'le anlaşamayacakları için, Musul'un Ermeni Devleti'ne dahil edilemeyeceği de bilinmelidir. Bu noktalardan hareketle Curzon, Kuzey Irak'taki Kürtlere tek bir devlet mi, yoksa bir konfederasyon mu istediklerinin sorulmasından yana olduğunu açıklayacaktır. Bu yaklaşım karşısında Berthelot, ana noktalarda Curzon'a katıldığını ve bu konuda nihaî kararın Arap, Musul ve Ermeni meselelerinin çözümlenmesinden sonraya bırakılmasını söyleyecektir[83].

Fransızlarla yapılan bu görüşmeye Hindistan Müstemleke Nezareti davet edilmemiştir. Ancak, Montagu, kendisinin, Mezopotamya'nın şu andaki sorumluluğunu yüklenen bir idareci olarak, bu toplantıya çağırılmayışını kınayacaktı. Üstelik söz konusu toplantıya katılan bir Savaş

82- Aynı yerde: P.7701, 15.xii.1919.

83- IOR, L/PS/10/782, P.394, 10.i.1920.

Bakanlığı yetkilisinin Hindistan Müstemleke Nezareti aleyhinde de ileri geri konuştuğu haber alınmıştı. Demek ki, Musul Meselesi, artık, bakanlıklar arası bir sürtüşme mevzuu olmaya başlamıştı[84]. İşleri daha da karıştıracak şekilde İngiliz Başbakanı, Avam Kamarası'nda ***"Kürtler çoğunluk oluşturdukları yörelerde bağımsızlıklarına kavuşmalıdırlar"*** diyecekti. Söz konusu beyanat üzerine Hirtzel, Dış İşleri'nde Garbett'e bir not yollayarak, Başbakan'ın amacının ne olduğun sorgulayacaktı. Yoksa Londra'nın Kürdistan politikasında yeni oluşumlar mı baş gösteriyordu[85]?

1919 yılı, Orta Doğu haritasını dış politika emelleri doğrultusunda yeniden şekillendirmeye yönelik tasavvurların savaş sonrasına bırakan bir İngiltere için ***"Şimdi, ne yapacağız?"*** sorusu ile başlamış ve bitmiştir. Mütâreke hükümlerini hiçe sayan askerî olup bittilerle Musul'a da giren İngilizler'in, ilk bakışta eski Osmanlı toprakları üzerinde -diğer müttefiklerine kıyasla- en hâkim mevkiye geldikleri sanılabilirdi. Ancak, Mondros'un üzerinden koca bir yıl geçmesine rağmen, ingilizler ne Orta Doğu'ya, ne de Mezopotamya'ya ve özellikle Musul'a yeni bir düzen getirememişlerdi. Bir kere, devletler arası pazarlıklarda bu bölgede Osmanlı mirasından hangi devletlerin oluşacağı, bu devletlerin sınırlarının nerede başlayıp nerede biteceği ve Büyük Güçler'den hangisinin bu mutasavver devletlere sâhip çıkacağı karara bağlanamıyordu. Sonra Büyük Güçler açısından bu devletlerle gelecekteki ilişkilerin niteliği de önemli bir mesele olarak gündemdeydi. Manda formülü kime uygulanacaktı? Otonomi, ***"protectorate"***, dışarıdan ***"denetim"*** ne demekti? Dahası, bu devletlerin başına mahallî kontenjandan kimlerin lider olarak getirtileceği de hem bölgede söz sâhibi olmak isteyen Büyük Güçler arasında, hem de bu sömürgecilerin kendi bünyesindeki çeşitli karar mercileri tarafından tartışılıyordu. Bütün bunların üzerine direnişe, hattâ ayaklanmaya kadar varan mahallî tepkileri de eklersek, Mezopotamya ve Musul'daki harp sonu ortam, tam bir kargaşa, gerilim, hattâ kaos tablosu çizecekti. Böylece, 1919 yılı sonunda tansiyonun doruğa ulaştığı bölgeyi gezen her gözlemci tarafından kolaylıkla fark ediliyordu 1907'den beri göz diktiği ve bu uğurda savaşı dahi göze alan İngiltere, bölgedeki en müessir güç olduğu noktada, aslında ne kadar akıbeti meçhûl ve sallantılı bir zemin üzerinde durduğunu anlayacaktır. Kaldı ki, Anadolu'da M. Kemâl Paşa'nın önderliğinde millî bir direniş başlamıştı.

84- IOR, L/PS/10/781, 29.xii.1919.

85- IOR, L/PS/10/782, P.1712, 26.i.1920.

İKİNCİ BÖLÜM

1920-1921 YILLARI:

REÇETELER, TAZYİKLER VE EVHAMLAR

1919 yılının ***"çözülemeyen düğümleri"*** önümüzdeki iki yılda da İngiliz karar vericilerini meşgul edecektir. Bu devrede öncelikle mahallî faktörler ağırlık kazanacak ve Londra'nın bu yöreye ilişkin tasavvurlarında dikkate alınacak bir etken olarak devreye gireceklerdir. Bu unsurların dilekleri, İngiliz idarecilerinin bilhassa yörede görev yapan belli bir kesimi tarafından benimsenecektir. Bu arada, İstanbul başta olmak üzere çeşitli Avrupa kentlerinde diplomatik kulislerin yoğunlaştığı da gözlenecektir. Ne var ki, San Remo'da bir araya gelen Müttefikler'in kararı ya da kararsızlığı, onları hiç de memnun etmeyecektir. Öte yandan, Anadolu'da Mustafa Kemâl hareketi süratle güçlenmekte ve karar mekanizmasını etkileyecek olgunluğa erişmektedir. Gerek yöredeki İngiliz işgal kuvvetlerinin mahallî kımıldanmalar karşısında yönetimi sertleştirmeleri, gerekse yukarıda sayılan etkenlerin tesiriyle, Musul ve civarı bir anda toplu bir ayaklanmaya şahit olacaktı. İngilizler bu isyanı bastıracaklardı. Ancak, Londra'ya göre, bu tehlike aysberginin su üstündeki kısmıydı. İttihatçı-Kuvvacilar'ın el ele vermesiyle yöredeki milletler sömürgecilere karşı topluca direnme azmindeydiler. Şimdi, gelişmeleri aşağıda birlikte izleyelim:

i- Mahallî Faktörlerin İngiliz Karar Alma Mekanizmasına Girişi

İngiltere'nin Musul siyaseti, Şubat Ayı'nda Londra'da bir araya gelen Müttefikler arasında tartışılacaktır. Konferansta Musul Meselesi'ne değinen Fransa'dan Berthelot, konunun ***"hassasiyetini"*** ve esasının ***"Kürdistan'ın ne olacağına dayandığını"*** dile getirecektir[1]. Lloyd George ise Mezopotamya ve Irak'ın tamamiyle İngiliz askerî gücü tarafından işgâl edildiğini hatırlatarak, bu yörelerdeki nüfuzlarının Müttefiklerce tanınmasını beklediklerini imâ edecekti. Aynı konuşmada İngiliz Başbakanı ülkesinin Musul'u içeren Irak mandasını üstlenebileceğini belirtecekti. Fransızlar, ne olursa olsun, Musul'daki haklarından bir çırpıda vaz geçmek istemiyorlardı. Müttefik cepheye Savaş sırasındaki fedâkârlıklarını hatırlatınca Lloyd George, askerî tartışmaya girmek istemediğini söyleyecektir. Ancak, yine de Musul petrolleri gelirleri üzerinde ileride bir uzlaşma kapısını aralık bırakmayı uygun bulacaktır [2]. Aynı ayın sonlarına doğru Lord Curzon'un mevcut olduğu bir bileşimde ***"Kürdistan'ın ne olacağı"*** sorusu açılır. Bu vesile ile Curzon, bundan önce İngiltere ve Fransa'nın Kürdistan'ın ya tek bir devlet, ya da bir özerk devletler federasyonu olarak tesisini kabul etmişlerdir der. Ne var ki, Curzon bu konuda nihaî tasarının Hindistan Müstemleke Nezareti ile danışılmadan oluşturulmasına karşıdır. Berthelot, Curzon'un bu isteğine uymayı kabullenecektir[3].

Bu arada Süleymaniye'de görevli Binbaşı Soane, Bağdat'a yöredeki gelişmeler hakkında bilgi veriyordu. (11.i.1920). Hamdi Baban Bey[4] Musul'da dahil olmak üzere Güney Doğu Anadolu'yu gezmiş, fakat gördüklerinden hayal kırıklığına uğrayarak İstanbul'a dönmüşür. Herkes onun ileride yörenin muhtemel ***"Hükümdar"***ı olabileceğine inanıyordu. Hamdi Bey'e göre, yörenin daha, hiç olmazsa iki yıldan önce, yabancı işgâlinden arındırılması mümkün değildi. Aksi takdirde, yörede kan gövdeyi götürebilirdi. Soane, Türk-Bolşevik yakınlaşmasının burada da akisleri olduğunu yazıyor; fakat bu işbirliğinin ne tür tepkilere yol

---

1- Osman Olcay (der.), **Sevres Andlaşması'na Doğru** (Ankara, 1981), s. 45.

2- Aynı eser, s. 46-48.

3- Aynı eser, s. 75-76.

4- Babanlar hakkında bkz: N. Sevgen, **Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Türk Beylikleri** (Ankara, 1982), s. 178-197. Ayrıca: Babanzâde İsmail Hakkı, **Irak Mektupları** (İstanbul, 1329).

açtığı konusunda her hangi bir ayrıntıya girmiyordu. Ancak, yazının genel hatlarından yörede anti-İngiliz ve Türk yanlısı bir havanın estiği bellidir. Bu propagandaya karşı Hamdi Bey, İngilizlerin ***"kesenin ağzını açmaları"*** gerektiğini tavsiye edecekti ki, Soane; bu hususta onunla aynı fikirde olmadığını yazmaktadır[5]. Soane'ın raporunu Dış İşleri'nde inceleyen Garbett, Hamdi Bey'in Mezopotamya'da pek çok gayrimenkulü olduğunu ve bu sebeple yörede İngiliz idaresinin devamının kendi maddî çıkarının icaplarından olduğunu yazıyordu. Ayrıca, Garbett, Kuva-yı Milliyecilerin gayretlerinin saman alevi gibi parlayıp, ileride etkisiz olacağına inanmıyordu; çünkü, ona göre, Türk aydınları, topyekün Mustafa Kemâl'in safında toplanmışlardı [6].

Yazışmaların yoğunluğu ve bir türlü fikir birliğinin sağlanamaması artık İngiliz yetkililerinin canını sıkmaya başlamıştı. Bağdat'taki Sivil Komiser, biraz da kızgın bir ifade ile, gözlem ve önerilerini yeniden Londra'ya aktarma yoluna gidecektir. İlkin, Mezopotamya mandasını kabul ettikleri takdirde, Erbil ve Süleymaniye'ye mahsus özel bir yönetim rejimi uygulamasına gidilmeliydi. Burada yegâne söz hakkı mandater devletin olmalıydı. İkinci olarak, kendisi bundan önceki yazılarında Türkiye ile Mezopotamya sınırını belirtmemiş miydi? Ona göre, Revanduz'un kuzeyinde her hangi bir sorumluluk yüklenmeleri doğru değildi. Üçüncü olarak ise, Süleymaniye, Mezopotamya'nın ayrılmaz bir parçasıydı ve böyle kalmalıydı. Dördüncü husus Erbil'i ilgilendiriyordu. Burada da Wilson şehrin Mezopotamya sınırları içine alınması taraftarı olduğunu vurgulayacaktı.

Wilson, Bağdat'tan bu satırları yazarken Garbett de Kürdistan hakkında bir muhtıra hazırlamıştır. Ocak Ayı'nın ikinci haftasında İttihad ve Terakki Cemiyeti ileri gelenleri ile ***"Genç Kürt"*** partisinin önderleri İsviçre'de Şerif Paşa ile buluşurlar. Garbett'in deyimiyle Jön Kürtler, bu toplantıda, Seyyid Taha ve Simko'dan sitâyişle söz edeceklerdir. Daha sonra ***"Genç Kürt"*** partisi iki talebini sıralayacaktır. Öncelikle Kürt davası tanınmalıdır! İkinci olarak ise çekirdek bir Kürt devleti oluşturularak, milletler arası sistemin himâyesi altına alınmalıdır. Kürtler mahallî otonomiden yanadırlar; ancak yine de aşiretler merkezi idareye sıkı bir şekilde bağlanmalıdırlar. Onlara göre, bir dış güç bu merkezî idareyi tesis edecek ve kurulacak bu manda İngiltere veya Fransa'nın sorumlu-

5- IOR, L/PS/10/782, P.1742, 19.i.1920.

6- IOR, L/PS/10/782, P.850/20, 5.ii.1920.

luğuna bırakılacaktır. Kürdistan bölünmemelidir. İttihatçılar ise onlara Padişah'ın ve Meclis'in hakimiyetinde otonom bir Kürdistan vaad etmektedirler. Bu tasarıda yöredeki mülkî ve askerî erkânın Kürt menşeli olmak fikri de kabul edilmektedir. Kürtler istedikleri sayıda yabancı uzman istihdam edebilirler. Ne var ki; ***"Kürdistan"***, Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olarak kalacaktır. Eğer İngiltere bu tasarıyı onaylarsa, o zaman Türkler yörede bir süreden beri yoğunlaştırdıkları İslâmcı propagandaya son vermeyi taahhüt etmektedirler. Türklerin bu yaklaşımına karşılık Kürtlerin cevabı ilk başta olumsuz olacaktır. Ancak, Kürdistan'ın parçalanmasını istemedikleri için Osmanlı hâkimiyeti altına girmeye (veya bu hâkimiyetin devamına) karşı çıkmamaya karar verirler.

Garbett, bu bilgilerin ışığında, Kürdistan işlerinin kendilerini tehdit edici boyutlar kazandığını bildirmektedir. Acaba, diyor, Garbett, ***"Ermenistan"***ın yanı sıra, Diyarbakır ile Urfa'nın Fransız sahasına bırakılması, bunun da ötesinde Güney Kürdistan'ın özerk bir siyasî ünite olarak oluşturulması kabul edilemez mi? Hükûmetinin bundan önce aldığı kararlar doğrultusunda, ilkin, Kürdistan'ın bir daha Türk egemenliğine bırakılmayacağı belli olmuştur. İkinci olarak ise ***"Genç Kürt"*** partisinin kendi başlarına bir devlet kurma sevdası da ham hayal olarak nitelendirilmelidir. En doğrusu bir konfederasyon kurup, zaman içinde ünitelerin birbirleri ile entegre olması programlanmalıdır. Garbett'e göre, Kürtler de bu çözümü kabullenirlerdi. Ancak, zaman Türklerin lehine işliyordu. İngiltere söz konusu reçeteyi bir an önce Kürtler'e kabul ettirmek zorundaydı. Türklerle olan görüşmesinden sonra Şerif Paşa'nın saf değiştirdiği ve İttihadçılar'la anlaştığı gözlemleniyordu. Gelişmeleri kaygı ile izleyenlerden Hirtzel, Shuckburg'a Kürt politikacılarının Arap Meselesi'nin çözümünü beklediğini, ya da başka bir deyişle, Mezopotamya'nın kaderi belli olmadan bir reçete üretmenin mümkün olmadığını hatırlatacaktır. Ne var ki, Araplar da birlik istemektedirler ve Arap birliği, Kürt birliği ile çelişmektedir. Bu durumda İngiltere hangi tavrı alacaktır? Önceleri Kürtler'le Ermeniler'i uzlaştırmayı Kürt siyasetinin vaz geçilmez bir şartı olduğunu kavrayan İngilizler, şimdi de Kürtler'le Araplar'ı barıştırmayı gerekli görüyorlardı [7]. Ne var ki; Arap milliyetçilerinin şu anda içinde bulundukları çoşkun ve güvenli ruh hâli, hiç de öyle uzlaşmacı çizgide değildi. Şam'da bir Suriye Kongresi vücûda getiren milliyetçiler Fransa'nın onayına gerek duymaksızın, ülkenin bağımsızlığını ve Emir Faysal'ın da krallığı ilân edivermişlerdi

7- IOR. L/PS/10/782. P.1124. 17.ii.1920 içinde.

(8 Mart 1920).

Konuya açıklık getirmesi beklentisiyle ***"Orta Doğu İşlerine İlişkin Bakanlıklar Arası Komisyon"*** 23 Şubat'ta Dış İşleri'nde bir kere daha toplanır. Curzon'un başkanlık ettiği heyet içinde Savaş Bakanlığı Müsteşarı Kont Peel, Albay W.H. Gribbon (Savaş Bakanlığı), E. Phipps (Dışişleri), Kont Vansitart (Dışişleri), Hirtzel, Garbett ve Barstow vardır. Açış konuşmasında Curzon, barış konferansında Kürdistan meselesinin bir iki defa gündeme geldiğini, fakat bu konuda tarafların bilgi sahibi bulunmadıkları için uzman görüşlere baş vurulmasının yerinde olacağı belirtilmişti. Bu nedenle Curzon, heyetten yardımcı olacak bir çözüm önerisi oluşturmasını beklediğini ifade edecekti. Ona göre, bu konuda sıkıntı verici iki husus vardı. Bunlardan birincisi, Wilson'un Kürt devletçikleri konfederasyonu fikrinden vaz geçmiş olmasıydı. İkincisi, artık Kürtler Osmanlı Devleti'nin hakimiyeti altına dönmek istiyorlardı. Bu iki olumsuz gelişmenin varlığından hareketle Curzon, heyetten iki soruya cevap bulmasını rica edecekti. Wilson'un Hindistan Müstemleke ve Savaş Bakanlıkları tarafından da desteklenen teklifini kabul edip Güney Kürdistan'ın sorumluluğu yüklenilecek miydi? Ve, tabiî buna bağlı olarak da bu bölge Mezopotamya'nın sınırları içine mi alınacaktı? Yoksa, ayrı bir yönetim tarzı mı uygulanacaktı? İkinci olarak düşünülmesi gereken husus da İngiltere'nin Kürdistan'ın geleceği hakkındaki görüşlerin Fransızlar'ınkiyle nasıl bağdaştırılacağıydı. Curzon'un şahsî kanaati, Londra'nın sorumluluğunu asgariye indirmesi doğrultusundaydı. Kürdistan kendi başına bırakılmalıydı. Ancak, eğer meydan Kürtler'e bırakılırsa, aynı özgürlüğü Mezopotamya'da İngiliz hakimiyetindeki Araplar talep etmezler miydi? Araplar, ***"Kürtler'in ne gibi ayrıcalığı var?"*** diye sormazlar mıydı? Fransızlar'la iş birliğine gelince, yeni gelişmeler Paris'in de bu konuda geri adımlar atmaya başladığını gösteriyordu. Hatırlanacağı gibi, Fransızlar, Kilikya'da Ermeni dostlarından oluşan bir nüfuz bölgesi kurarak, Kürtler'le Türkler arasına bir tampon yerleştirmeyi tasarlamışlardı. Fakat, Milliyetçiler'in Çukurova'daki çetin direnişi karşısında Fransızlar yöreyi boşaltma hazırlıklarına başlayacaklardır. Böylece, o yörede Kürtler'e ayrılabilecek bir koridor boşalıyordu. Vansittart'a kalırsa, o koridorun Türkler'e bırakılması Ermeni Devleti'nin sonu demek olabilirdi. Bu durum karşısında Hirtzel, otonom bir Kürdistan'ın tesisini imkânsız gördüğünü açıklacaktı. Onun için, İngiltere, sadece kendi kontrolu altında olan Musul'da bir Kürt devleti kurulabileceğini anlamalıydı. Hindistan Müstemleke Nezareti ile Albay Wilson arasındaki görüş farkı da şundan kaynaklanıyordu: Wilson, Musul'u Mezopotam-

ya'ya ilhâk etmek istiyordu. Hindistan Müstemleke Nezareti ise özerk bir Kürt Devleti'nin kurulmasını savunuyordu. Curzon, bu çözümlere karşılık, Kürdistan'ın, İngiliz ekonomik çıkarlarına açık bir nüfuz bölgesine dönüştürülmesini savunacaktı. Ancak, münakaşaların gelişme tarzından Curzon, İngiltere'nin Musul'a kadar uzanmasının Mezopotamya'ya sahiplenmesinin tabiî bir neticesi olacağını anlamıştı. Bütün bu gelişmelere rağmen, heyet yine de Kürdistan'ın akıbetini Barış Konferansı'na bırakmaktan başka bir çare bulamayacaktı. Toplantıyı daha sonra yorumlayan Hirtzel, Bakanlığı'mn Kürdistan projesinin terkedildiği intibaını çıkardığını Montagu'ya bildirecekti. İngiltere'nin Kürtler'e desteği ***"manevî"*** teşvikten öteye geçmeyecekti. Bu bağlamda Londra, Şerif Paşa'nın Paris'te dinlenmesini sağlamayı Kürt davasına yapacağı en müşahhas katkı olarak niteleyecekti[8].

Dışişleri'nin Musul Meselesi'nde başı çekmeye başlaması karşısında Hindistan Müstemleke Nezareti, endişelerini dile getirecek bazı çabalar gösterecektir. Shuckburg'un yazdığına göre bu meselenin çözümüne ilişkin üç seçenekleri vardı. Bunlar;

(a) Wilson'un Musul'u Irak'a dahil etme tasavvuru,
(b) Dışişleri'nin Mezopotamya'dan tamamiyle çekilme projesi ve
(c) Hindistan Müstemleke Nezareti'nin otonom Kürt devletleri kurma plânı...

Curzon'un bir süre önceki müdahelesi ile çözüm nerede ise belirlenmişti. Ancak, bakanlıkları yine de Curzon'a bir uyarı mahiyetinde kendi görüşlerini bildirmeyi görev bilecekti. Hirtzel, Shuckburg'a aslında Curzon'la aralarında sandıkları gibi büyük bir fikir ayrılığının olmadığını, her iki tarafında bölgeden çekilmeyi arzuladığını, fakat bunun derecesi ve mahiyetinde anlaşamadıklarını hatırlatacaktı. Montagu ise kendisinin 20 Aralık (1919) da sunduğu tekliflerin hâlen geçerli olduğuna inanıyor ve bunları bir kere dahaDışişleri'nin dikkatine sunuyordu[9]. Curzon ise Montagu'nün bu çıkışından rahatsız olmuştu ki, 10 Mart'ta toplanması kararlaştırılan bakanlıklar arası komisyonu son anda iptal edecek, yeniden bir araya gelmeleri için ikinici bir tarih tesbit edilmeyecekti. Bu arada Hindistan Müstemleke Nezareti, fikirlerine hiç ummadık yerden bir müttefik bulacaktı. Hava Kuvvetleri Komutanlığı,

8- IOR, L/PS/10/782, P.2170, 23.iii.1920.

9- IOR, L/PS/10/782, P.2953, 6.iv.1920.

"Mezopotamya'nın kuzey ve doğu hudutları" adı altında bir çalışma yaparak, raporu ilgililere gönderecekti. Onlara göre, Kürdistan'ın tabiî sınırları yoktu. Mütareke sınırları zaten Kürdistan'ı ikiye bölmüş olmuyor muydu? Kaldı ki, kuzey ve güney Kürdistan'ı birbirinden ayıracak hudutları tesbit de pek mümkün değildi. Bir birleşik Kürt Devleti kurmak için gerekli millî bilinçlenmenin yığınlarda olduğunu var saymak da yanlıştı. Musul, Erbil, Süleymaniye ve Kerkük halkının Arap hâkimiyetinden hoşnut olacağını sanmak da saf dillik olacaktı. Bu hususları birbiri ardı sıra belirttikten sonra, Hava Kuvvetleri, yegâne çözümün Bağdat'taki Arap Hükümeti'nden ayrı İngiliz danışmanlarının denetiminde Güney Kürdistan'da bağımsız devlet kurulması olduğunu kaydedecekti. Bu teklife göre, Doğu ve Güney Doğu Anadolu, Güney Kürdistan'la birleşeceği güne kadar Türklere bırakılıyordu[10].

Musul'un akıbeti konusunda bir türlü bakanlıklar arası mutabakatın sağlanamaması Avam Kamarası'nı sabırsızlandırmaya başlamıştı. 10 Mart'ta bir milletvekili, Başbakan'a ingiltere'nin Yukarı Mezopotamya'da özerk bir Kürt Devleti kurmayı düşünüp düşünmediğini soracaktır. Bu soruya cevap olarak Bonar Law, Kürdistan'ın geleceğinin barış konferansında belli olacağını belirtecektir. Tabiî, bu yapılırken Kürtler'in çıkarlarını korumaya azamî gayret göstereceklerdir. Başbakan'ın bu açıklamasından sonra başka bir milletvekili, söz konusu çözümün ne zaman formüle edileceğini sorunca, Bonar Law, Andlaşma tamamiyle şekillenmeden bir beyanâtta bulunmanın doğru olmayacağının takdir edileceğini ifâde ederek, kesin bir tavır koymaktan kaçınacaktır. Başbakan'ın beyanâtı Hindistan Müstemleke Nezareti'nde duyulunca, yetkililer Paris'te ne olup bittiğinin taraflarınca bilinmediğinden sitemle, Dışişleri Bakanlığı Orta Doğu Dairesi'nin yavaş yavaş konuyu tekeline alıp, kendilerini devre dışı bırakmaya çalıştığından şikayet edeceklerdi[11]. Konu Dış İşleri Bakanlığı'na intikâl ettirilince, Curzon, kısa bir not yazarak, ***"Bu meseleyi ilelebed tartışamayız"*** diyerek Kürdistan davasından sıkıldığını ve Başbakan'ın beyanâtını Bakanlıklar arası komiteye getirmeden o gün alınan kararlar çerçevesinde bir kaç değişiklik yaparak kendisinin hazırlandığını saklamayacaktır[12]. İki hafta sonra (25.iii.1920) aynı konu yeniden **Westminister**'ın gündemine girecektir. Asquith, İngiliz

10- IOR, L/PS/10/782, P.2953, 14.iv.1920.

11- IOR, L/PS/10/782, P.1832, 10.iii.1920.

12- IOR, L/PS/10/782, 22.iii.1920.

denetiminin Basra ile sınırlandırılması gerektiğini savununca Başbakan, cevaben, hükûmetin petrol zenginlikleriyle dolu Musul'da dahil olmak üzere bütün Mezopotamya mandasını üstlenmeyi düşündüğünü ve bu yöreyi İngiliz İmparatorluğu'nun herhangi bir sömürgesi gibi yöneteceklerini söyleyecekti. Musul'daki aşiretlerin zaten kendilerini idareden aciz olduklarını ve ancak merkezî bir idarenin yöredeki çekişmeyi önleyebileceğini de ilâve edecekti. Hem sonra kendilerine danışılmıştı. Onlara kendi kendilerini yönetme hakkı verilecekti. İngilizler, bu çerçeve içinde sadece danışmanlık görevi üstleneceklerdi. Ancak, hükûmet Arap kökenli olacaktı! Bu, Milletler Cemiyeti'nin koştuğu bir şarttı. Parlamenterler Lloyd George'un bu açıklamasındaki çelişkileri her halde o anın heyecanı ile farketmemişlerdi ki, Başbakan'ı, alkışlara boğmuşlardı. Bu açıklamadan sonra Hindistan Müstemleke Nezareti'nin şaşkınlığını belirtmeye gerek olmadığını sanıyorum [13].

İngiltere'nin Barış Konferansı'na sunacağı çözüm kalıbı, yörede görev yapan İngiliz istihbaratçılarını da tedirgin etmişti. Wilson, birliklerin çekilmesiyle bölgede huzur ve güveni korumanın mümkün olmayacağını yazacaktı. Sadece Musul'dakilere yarı muhtariyet verilmesi, bu bölgenin dışında yaşayan aşiretlerin ayaklanmasına sebep olacaktı. Sonra Türkiye ile Mezopotamya arasında kendi haline bırakılacak bir saha kısa bir süre içinde anarşiye yuvarlanmaz mıydı? Bu endişelerle Sivil Komiser, hükûmetinin Musul konusunu yeniden ele almasına yalvaracaktı[14]. Birkaç gün sonra yine Bağdat'tan yazarak yörede Bolşevik propagandasının arttığını bildiriyordu. Türkler ile İranlılar bu prensibi yaymak için cemiyetler kurmuşlardı. Süleymaniye, Erbil ve Musul'dan çekilmeleri, bu yöredeki Bolşevik faaliyetlerinin artmasına yol açacaktı. Sivil Komiser'in bu alarm verici sözleri gerçeklere mi dayanıyordu, yoksa Londra'nın çekilme fikrini değiştirmek için çarpıcı bir kaç sebep mi bulmaya çalışmıştı, bunları bilmiyoruz [15]. 5 Nisan'da Londra'ya gönderdiği bir başka mektupta da Wilson, İran'daki yetkililerin kendisini ziyaretle, İngiltere'nin yöreden çekilmesinden sonra bu sınırı da artık tutamayacaklarını bildirdiklerini yazıyordu[16]. Musul'un giderek kaynama noktasına gelmesine karşı yöredeki İngiliz subayları icraatle-

13- IOR, L/PS/10/782, P.2476.

14- IOR, L/PS/10/782, P.2473, 25.iii.1920.

15- IOR, L/PS/10/782, P.2454, 27.iii.1920.

16- IOR, L/PS/10/782, P.2696, 5.iv.1920.

rini sertleştirmeye, ahaliye baskı rejimi uygulamaya başlamışlardı. İsyan hazırlıklarına zemin olur diye dinî toplantılar yasaklanmış, evliyâ türbelerini ziyâretler bile sıkı denetim altına alınmıştı. Köylüden silâh toplanmaya da çalışılıyordu. Sokağa çıkma yasakları konuluyor, sık sık aramalar, toplu tutuklamalar yapılıyordu. Bu tedbirlerin de ötesinde İngiltere, bazı Kürt liderlerini önce enterne, daha sonra ise Mezopotamya içlerine doğru tehcir etme yoluna gidecekti. Bu arada isyana kalkıştıkları bahaneleriyle bir kaç lider darağacına yollanmıştı[17].

ii- San Remo Görüşmeleri ve İstanbul'daki Kulisler

3 Şubat'ta İstanbul'daki Yüksek Komiserliği ziyaret eden Kürt Liği mensupları Ermeniler'le uzlaştıklarını ve Şerif Paşa'nın Paris'te kendilerini temsil etme yetkisine sahip olduğunu hatırlatarak, İngilizleri bir ölçüde de olsa rahatlatmaya çalışacaklardır[18]. Ancak, müracaatta bulunanlar, İngiltere'nin, Kürdistan'ı parçalama yönünde bazı söylentiler duymuşlardır. Aslının olup olmadığını öğrenmek istemektedirler. Açıkça belirtmemişlerdir; ancak, biz Dışişleri'nin ilgili yazısından bu haberin kaynağının Şerif Paşa olduğunu çıkarıyoruz. Şerif Paşa, İstanbul'daki arkadaşlarına yazarak Paris'te İngiliz ve Fransız himayesinde iki Kürdistan kurulma ihtimalinin ağırlık kazandığını bildirmiştir. Bu tasavvurlar, Kürtçü çevrelerde tepki ile karşılanacak ve Kürdistan paylaşılacaksa, Türkler'le aynı çatı altında yaşamamızı sürdürmeyi yeğleriz şeklinde bir tavır alacaklardır[19]. Abdülkadir, derhal Ryan'a çıkacak ve Fransızlar'ın gerçek niyetlerinin ne olduğunu sorgulayacaktır. Abdülkadir, Kürdistan'ın parçalanmasına tahammülleri olmadığını ve Türk Bayrağı altında yaşamaya razı olduklarını vurgulayacaktır: ***"Hele Kürt çoğunluğunun olduğu yöreler Ermeni hâkimiyetine bırakılırsa hiç bir kuvvet dünyadaki en güçlü işgal ordusunu getirseniz bile, Kürdistan'da bir daha barış ve huzuru tesis edemez"***[20]. Kürtlerin şikâyetleri Londra'ya intikâl edince, Dışişleri, İstanbul'a bir tel çekerek, Konferansın Kürdistan'ı İngiliz ve Fransız yönetim sahalarına bölmek gibi bir eğilimi olmadığını kaydederek, Yüksek Komiserlik'ten Kürtler'i teskin etmelerini isteyecektir. Daha ileriki bir notta Dışişleri, İngiltere'nin amacının ne yekpâ-

17- IOR, L/PS/10/782, P.2648, 23.ii.1920.

18- IOR, L/PS/10/782, P.1657.

19- IOR, L/PS/11/171, P.3028, 27.iii.1920.

20- IOR, L/PS/11/171, 2.iii.1920.

re ne de Fransa ile aralarında bölüşecekleri iki **protectorate**: ve ne de Avrupa denetiminde bir Kürt Konfederasyonu olduğunu; Kürdistan'ı Osmanlı Türkiyesi'nden ayırmaya yönelik bir hedef belledikleri ni İstanbul'a yazacaktı [21]. 15 Mart'ta İngiliz Yüksek Komiseri, Londra'ya İngiliz aleyhtarı Kürtler kervanına Hamdi Baban ile Naim Bey'in de katıldığını yazıyordu[22]. Ancak, Robeck'in 29 Mart tarihli telgrafına bakılırsa, söz konusu Kürt liderlerinin yaklaşımları Londra'yı korkutmamalıydı. Çünkü, liderleri ne kadar bilinçli olursa olsunlar, Kürtlerin çoğunluğu kabile düzeyini aşamamışlardı. Bu sebeple milliyetçiliğin geri kalmış bu Kürt kitlelerini mobilize etmesi beklenemezdi [23]. Şerif Paşa'nın Türk yanlısı bir tavıra girdiğini gören İngilizler, Paris'ten onu çekip, yerine ***"iknâ edebilecekleri"*** bir kaç lideri İstanbul'dan Barış Konferansı'na göndermeyi düşüneceklerdir [24].

İstanbul'da ise Abdülkadir, Yüksek Komiserliğe gidecek ve Kürdistan'ın birliğini bir kere daha vurgulayacaktır. Ne var ki, bu müracaatında Abdülkadir, İngilizler'e Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılabilecekleri teklifini de getirecekti. Yönetim olarak Türkler'den müstakil bir ünite kurulacaktı; fakat, yine de halîfe olarak Padişah'ın manevî otoritesini tanımaya devam edeceklerdi. Eğer İngiltere, onun bu tekliflerini uygun bulursa, kendisi hemen şimdi Kürdistan'ın bağımsızlığını ilâna hazırdı[25]. Yüksek Komiserlikte trafik yoğunlaşmıştı. Aynı gün Ferid Paşa da bir teklifle Robeck'e baş vuruyordu. Kuvay-ı Milliye'yi vurmak için aşiretleri kullanma plânını İngilizler'in önüne sürüyordu. Ali Galip Bey tekrardan devreye girecek, fakat bu kez Abdülkadir'le iş birliği yapılacaktı. Sadrazam'ın mantığını Robeck şöyle izah ediyordu: ***"Kürt liderleri Bolşevik olduğu için Mustafa Kemâl'den nefret etmektedirler. Kendisi(Ferid) Mustafa Kemâl'den ülkeyi yıkmak istediği için nefret etmektedir. İngilizler Mustafa Kemâl'den nefret etmektedirler, çünkü Sevres kararlarına karşı çıkmaktadır. Öyleyse, birleşip, Kürtler'i Mustafa Kemâl'e karşı kullanalım"*** [26]. Damad Ferid'in görüştüğü

21- IOR, L/PS/11/171, 26.iii.1920.

22- IOR, L/PS/11/171, içinde.

23- IOR, L/PS/11/171, 29.iii.1920.

24- IOR, L/PS/10/782, P.2613, 29.iii.1920.

25- IOR, L/PS/11/171, 16.iv.1920.

26- DBFP (1919-1939), 1. seri, C. XIII, s. 108, belge no. 103, FO. 371/5069.E.9076. Ayrıca; Bilâl N. Şimşir (der.), **British Documents on Atatürk 1919-1938**, C. II (Ankara, 1975), s. 233, belge no. 82, 28.vii.1920.

Abdülkadir, Kürt bağımsızlığı teminat altına alınmadan harekete geçmeyeceğini ifâde etmişti. Yüksek Komiser, Güney Kürdistan'daki kabilelere ilham vermeyecek olsa, Anadolu'da düşünüldüğü tarzda, bir ayaklanmaya İngiltere'nin bütün varlığı ile destek olacağını itirâf ediyordu [27].

23 Eylül'de İstanbul'dan yazan Ryan, Barış Andlaşması'ndan sonra İngiltere'nin önünde iki alternatifin olduğunu; bunlardan birinin Sevres'i zorla Türkler'e uygulatmak, ikincisinin ise Ankara'daki gelişmeleri dikkate alarak Anadolu'nun bütünlüğünü kabullenmek şeklinde tezahür ettiğini kaydediyordu. Osmanlı'nın karşı karşıya kaldığı çeşitli tehditleri sıralarken Kürtler'e de değinecekti. Kürtleri tek bir bayrak altında toplamanın zorluğunu biliyordu. Ancak, dikkatle çalışılırsa, bunlar Mustafa Kemâl'e, Bolşevizm'e ve Anadolu'daki karışıklığa karşı etkili bir güç haline dönüştürebilirlerdi. Yalnız, bu aşamada ellerini çabuk tutmaları gerekiyordu. Çünkü, Kürtler, Ermeniler'e sahip çıkıldı, hattâ şımartıldı diye Müttefiklere, bilhassa Amerikalılar'a çok kızıyorlardı[28].

Müttefikler ise o tarihlerde San Remo'daydılar. 19 Nisan (1920)'da Lloyd George kuruldan Kürdistan Meselesi'ni görüşmesini teklif edecekti. Bu ülke şimdiye kadar Türkiye'nin bir parçası olagelmiştir. Savaşçı kabilelerle iskân edilmiştir. En önemlisi de ***"Güney Kürdistan, Büyük Britanya'nın manda idaresinin denetimine geçmesi ihtimâli bulunan Musul ilinin bir bölümünü oluşturur"***. Müttefiklerin ***"Kürdistan ne olacak"*** sorusunu defalarca birbirlerine sorduklarını hatırlatan Lloyd George, ne Fransa'nın ne de İngiltere'nin bu bölgede sorumluluk almaya can attıklarını belirtecektir. Bunun üzerine, ülkeyi Türkiye'den ayırıp, özerklik verilmesi düşünülmüştür. Ancak, Kürtlerin ne istediğini ve özerk bir devlet olarak örgütlendirilecek olurlarsa ne denli bir denge oluşturabileceklerini kestirmek güçtü. İngilizler, çeşitli aşiret liderleriyle ve eşrafla görüşmüşler, bu arada Şerif Paşa'ya bile müracaat etmişlerdi. Fakat, hiçbir Kürt'ün kendi özel kabilesi ötesinde temsil gücü olmadığı anlaşılmıştı. Demek ki Kürtler, arkalarında bir büyük devlet olmadıkça varlıklarını sürdüremeyeceklerdir. Aşiretler bu rolü ne Fransa'ya, ne de İngiltere'ye vermek istemektedirler.***"Ülke, Türk yönetimine alışmıştır ve değişik bir koruyucu keşfedilmeyecek ise Türkiye'den ayrılması güç olacaktır"***. İngiltere için Kürdistan'ın neden önemli olduğunu, oku-

27- IOR, L/PS/11/171, 16.iv.1920.

28- FO. 406/44, s. 169-172, belge no. 144/1 (ek). Ayrıca bkz: Şimşir, **a.g.e.**, s. 328-333, belge no. 122 (ek).

yucu, Lloyd George'un aşağıda aynen verdiğimiz konuşmasından çıkaracaktır:

> ***"Musul İli'nin dağlık kesiminde Kürtler oturduğu için, Güney Kürdistan'ın bir bölümü İngiliz çıkarlarını ilgilendirir. Bağımsız bir Kürdistan düşünüldüğü sırada, bu Kürtlerin Musul İli'nin öteki bölümlerinden ayrılarak yeni bağımsız Kürdistan Devleti'ne bağlanabileceğini ummuştu. Şimdi aldığı bilgilere göre ise, Musul İli'nin bölünmesi uygulamada yapılamayacak ve buna ilk karşı koyanlar bu Kürtler'in kendileri olacaktır. Bu durumda teklifi, bağımsız bir Kürdistan kurulursa, o zaman Musul İli'nin bu bölüm halkının Britanya mandası altında mı kalmayı, yoksa kendi vatandaşları ile mi birleşmeyi istediklerine kendilerinin karar vermelerinin sağlanmasıdır. Bu konuyu andlaşma içinde çözmek çok güçtür. Bununla birlikte bir şey de yapılması gerekiyor".***

Bu sözlerden sonra Lloyd George, heyete bir tasarı sunar. Tasarıya göre, Osmanlılar'la barış andlaşmasının yürürlüğe girmesinden itibaren altı ay içinde İstanbul'da Müttefikler Arası bir komisyon toplanarak Kürdistan için mahallî muhtariyet plânı hazırlayacaktır. Daha sonra ilgili tarafların iştirâkı ile yörede tesbit yapılacak ve alınan kararlar kesinleştirilecektir. Osmanlılar ise her iki komisyonun kararlarını en fazla üç ay içinde yerine getirmekle yükümlü olacaklardır. Bununla birlikte, andlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren bir yıl içinde yerel halk bağımsızlık istediğini gösterir biçimde Milletler Cemiyeti'ne baş vururlarsa ve eğer konsey de bu halkların yeterince ***"olgunlaştıkları"*** kanaatine varırsa, Osmanlı Devleti bölge üzerindeki bütün hak ve yetkilerinden vaz geçmeyi taahhüt edecektir. Berthelot, tasarının ***"konunun nihaî çözümünü kolaylaştırıcı nitelikte göründüğü"*** ve taraflarca incelenmesi gerektiğini söyleyecektir. Bu çerçeve içinde meselenin çözümü bir kere daha ertelenecektir[29].

Ülke üzerinde olmasa bile petrolleri üzerinde nihaî uzlaşma San Remo'da gerçekleşecektir. O güne kadar her iki taraf da konuyu gündeme getirmemeyi tercih eder. Sadece bir ara Berthelot'un Lloyd George'a % 50 oranında hisse istediğini tekrarlar. Londra'daki görüşmelerde ise Berenger'in Fransa adına bu isteği yine % 25'e düşür-

29- Olcay, a.g.e., s. 465-467 ve IOR, L/PS/10/782, P.3032.

düğü görülecektir. Ancak, 23 Ocak 1919'da Başbakanlık Konutu'nda yapılan görüşmede İngiliz kabinesi Mezopotamya petrolünden elde edilecek kâra özel şirketlerin değil de devletin sahip çıkmasını karara bağlayacaktı. Bu teklif **Shell** ile imzalanan mutabakatın yanı sıra 21 Aralık'a (1919) Fransızlar'la yapılan andlaşmayı da iptal etmiş oluyordu. San Remo'da bu pürüzler çözüme kavuşturulacaktır. Long-Berenger mutabakatından pek farklı olmayan bu andlaşmada Fransa yine Almanlar'ın % 25'lik hissesini devr alıyor ve İngiltere, İran ve Mezopotamya'dan Akdeniz'e iki ayrı boru hattı ve demiryolu yapımı ile petrol ulaşımının sorumluluğunu yükleniyordu (25 Nisan 1920)[30]. İngilizler'in bu sefer mutabakatı kabul etmelerinin sebebi İngiltere ile **Shell-Royal Dutch** arasındaki çekişmeden kaynaklanmaktadır. Şöyle ki, **Shell**'in İngiliz hegemonyasına girmesi için Londra'nın kullandığı yem, bu şirketin **Turkish Petroleum**' daki% 25'lik payının hükûmetçe teyid edilmesiydi. İngiltere'nin bu kozu kullanabilmesi ise Fransa ile uzlaşmasına bağlıydı. Fransa İngiltere ile anlaşamadığı takdirde bir Amerikan firması olan **Standart Oil** ile iş birliğini deneyebilirdi. Tabiî, bu arada iki ülke arasındaki siyâsî gerekçeler de uzlaşmalarını temin etmekte önemli rol oynayacaktır[31].

Barış Konferansı'ndan çıkan karar Kürtçüler'i memnun etmemişti. İngiltere'nin davalarına sahip çıkacağını sananlar, Müttefiklerin bu tutumu karşısında şikâyetlerini ve itirazlarını yükseltmekte gecikmeyeceklerdi. Abdülkadir, **İkdam**'a bir demeç vererek, Kürtler'in Türkler'e karşı hiç bir husûmeti olmadığını ve her zaman İngilizlerin hâkimiyetinde bir sözde bağımsızlık değil de Türkler'in himâyesinde özerklik için mücâdele ettiklerini söyleyecekti. Osmanlı Ayan Meclisi, karan görüşürken, Babanzâde'ler bir daha Kürt Kulübü'ne ayak basmayacaklarını söylüyorlardı. Gelişmeleri yorumlayan Webb, Kürtler arasındaki bu bölünmeyi Türkler'in bir zaferi olarak nitelendiriyordu. Gerçekten Noel'in lanse etmeye çalıştığı Bedirhanlar Kürtçülük davasında yalnız kalmışlar, Yüksek Komiserliğin en etkin Kürt lideri olarak gördüğü Abdülkadir ve onun yanı sıra Babanlar, Türkler'in safına kaydolmuşlardı. Bu arada Barış Konferansı'ndan istendiğini alamayan Şerif Paşa'nın da yandaşları arasındaki itibarı bir anda düşmüştü[32]. İstanbul'daki Kürt Kulübü'nde yapılan seçimde Abdülkadir'in listesinin kazanması karşısında Bedirhanlar'ın yenilgiyi kabul etmekten başka çâreleri kalmayacaktı. Başkanlığa Abdül-

30- M. Kent, **Oil....** s. 154.

31- Paul C. Helmreich, **From Paris to Sevres; The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920** (Columbus. 1974), s. 304-305.

32- IOR, L/PS/11/171, 3.v.1920.

kadır getirilecek. Memduh Selim Bey, umumî kâtipliği alırken, Abdullah Cevdet ve Şükrü Mehmed Beyler idare meclisine girecekleridi[33].

İstanbul daki bazı Kürt liderlerinin yaklaşımı böyle iken, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'dakiler acaba hangi eğilim içine girecekleridi? Bu konuda Babıâli'nin beklentileri gerçekleşmiş ve Osmanlı Mebusan Meclisi'nin 26 Şubat (1920) günü bileşiminde Erzincan, Bayezid, Erzurum, Diyarbakır, Siverek, Mardin, Van, Hakkari ve Hasankale'den gelen bağlılık mesajları okunacaktır. Bu telgraflarda yöre halkı kısaca şöyle diyordu:

> ***"Vatan haini ve din düşmanı Şerif adındaki kişinin, Boğos Nubar ile iş birliği yaparak, Kürtler'in geleceği hakkında açıklamalarda bulunduğunu duyduk. Oysa ki; Kürtlük ve Türklük bir bütündür. Birbirlerinin öz kardeşi ve din kardeşidir. Her iki toplum için vatan birdir. Tarihi tanık tutarak sayın milletvekillerimize şunu açıklarız ki; Kürtler vatanlarının kurtuluşu uğrunda şimdiye kadar Türklerle ilk savaş safında kanlarını akıtmışlardır. Bundan böyle de Hükûmetimiz'in devamı ve mutluluğu için aynı şekilde davranacaklardır. Osmanlı ve İslâm topluluğundan ayrılmak hiç bir zaman düşünce ve hayallerinden geçmez. Dünyanın sonuna kadar bu topluluk içinde yaşamak kararındadırlar. Bundan ötürü, gerek adı geçen Şerif ve gerekse onun isteklerine hizmet edecek her hangi bir herifin, açıkladığımız kararın dışındaki çabalarını tam bir nefretle red ve kaderimizin hükûmetimize bağladığımızı bütün insanlık dünyasına ilân ederiz. Gereken yerlere de duyurulmuştur."***

Telgrafların okunmasından sonra söz alan yöre mebusları da aynı temaları bir kere daha vurgulayıcı açıklama ve hissiyat terennümünde bulundular. Aynı mebuslar Meclis Başkanlığı'na bir önerge vererek, Şerif Paşa'ya kendilerini temsil etme hakkını verdiklerini söyleyen Abdülkadir ve arkadaşlarının, Kanûn-i Esâsî'nin 46. maddesine göre ***"vatan ve padişaha bağlı olacağına ve anayasa hükümlerine uygun hareket edeceğine"*** dâir ettiği yemini bozmuş olacağından Ayân üyeliğinden düşmüş sayılması gerektiğini savunacaklardı. Önerge kabul edilerek, mebusların isteği doğrultusunda işleme konulacaktı. Bir kaç ay sonra Kâzım (Karabekir) Paşa, Meclis'e, Şerif Paşa'nın Kürtçülük davasından istifa ettiğini bildirecek ve yazısında bu hareketin, ***"Anadolu'lu namuslu***

33- IOR, L/PS/11/171, 20.v.1920.

ve dindar kardeslerimin gösterdikleri vatanseverlik karsısında büyük bir yenilgi'' olduğunu belirtecekti[35].

Güneydoğu Anadolu ahalisinin eğilimleri konusunda İngiltere'nin yöredeki siyasî ajanı Gertrude Bell [36], 8 Mart'ta kaleme aldığı bir muhtırada da mütareke ile birlikte Kürtlerin geniş çaplı bir faaliyete girdiklerini hatırlatarak, bu akımın ardında İttihatçılar'la VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa'nın olduğunu yazıyordu. Amaçları, Müttefikleri kötü duruma sokmak ve Kürtler'le işgâlcilere karşı ortak bir cephe oluşturmaktı. Ocak Ayı'nda bazı İttihatçılar Harput'a gelmişler ve onları Barış Konferansı'ndan bağımsızlık istemek üzere ikna etmişlerdi. Hattâ bu uğurda Ali İhsan Paşa Kürt liderlerini ziyaret ederek, onlara İngilizlere karşı kullanılmak üzere, silâh, cephâne, at ve para dağıtacaktı. Ali İhsan Paşa'nın bu gayretlerine karşı Sir Mark Sykes, Tur Aidın civarındaki Kürtler'e bir elçi göndererek ''***akıllarını başlarına toplamaları***'' yolunda ikazlarda bulunmuştur[36]. Mart'ın başında Siverek'teki aşiretler Türk otoritelerine, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mahallî şubesine başvurmuş ve görüşmeler sonunda Osmanlılar'la birlikte ortak askerî güç oluşturma kararı alınmıştı. Direniş harekâtını genişletmek amacıyla Türkler, Millî Aşireti Reisi Şeyh Mahmud'u da serbest bırakmışlardı. Salıverilmesini takiben Mahmud, İngilizleri Urfa'dan püskürtmek üzere kabilesini silahlandırmaya başlayacaktı. Diyarbakır ve Mardin'deki Kürt Kulüpleri zaten faaliyetteydiler. Ali İhsan, bu arada Musul'a gitmiş ve orada halkı direnişe hazırlamıştı. Mart'ta Musul'a İstanbul'daki Kürt Millî Komitesi'nden üyeler gelecek ve aşiretleri İngilizler'e karşı ayaklanmaya azmettireceklerdi. İzmir'in Yunanlılar'ca işgâli, Kürtler'e ileride Anadolu'da başlarına Müttefiklerce neler örülebileceğinin göstergesi olmuş ve Batı'da olduğu gibi müstakbel bir Hıristiyan gücün (Ermeniler'in) vatanlarını işgâli düşüncesi bile İngilizler'e karşı mücadelelerine önemli bir dürtü kazandırmıştı. Noel'in Kürtler'i teskin etmek üzere girişiği faaliyetlere de temas eden subay, Mustafa Kemâl'in zuhuru ve Sivas ile Erzurum'da başlattığı hareketin karşısında istihbaratçı binbaşının bütün çabasının boşa gittiğini de itiraf etmek zorunda kalacaktı. Anadolu'daki bu gelişmeler, Musul Vilayeti'nde yankılanacak ve İngilizler'in Güney Kürdistan dediği bölgelerde bir seri ayaklanma patlak verecekti. Bu beklenmedik gelişmeler ile ilgili İngilizler 1919 sonunda Musul'un idareden

---

34- Mahmud Goloğlu, **Üçüncü Mesrutiyet 1920** (İstanbul, 1970), s. 85-90.

35- Bell hakkında, bkz: I. Bölüm, dn. 191.

36- Bu elçinin adı E.H. Keeling'dir. Sykes'ın ona verdiği görevi hatıralarında kısaca geçiştirmiştir: **Adventures in Turkey and Russia** (Londra, 1924), s. 218.

aciz bir hâle düşmüş, karakolları Revanduz'dan en aşağı 18 mil güneybatıya kaymıştı[37].

Öte yandan Mustafa Kemâl, Ankara'ya gelmiş ve milliyetçilerin artık burada toplanması gerektiğini ilân etmişti. Milliyetçilerin başarıları birbirini kovalamaya başlamıştı. İlkin, siyasî alanda İstanbul'a karşı mutlak bir zafer olarak nitelendirilebilecek olay, Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak'ta Millî Misak'ı kabul etmesiydi. Zaten, bu güç göstergesini İngilizler de bir ölçüde kendilerine vurulmuş ağır bir darbe şeklinde değerlendirmemişler miydi? Anadolu hareketinin gelişmesi karşısında duydukları infiâlle 16 Mart'ta İstanbul'u işgâllerini resmîleştirecek ve yeni birliklerle takviye edeceklerdi. Ancak, Mustafa Kemâl ve arkadaşlarının zaferleri siyasî alandan askerî cephelere de taşıyordu. Nitekim, öncelikle Güney'deki azımlı direniş, Fransızlar'ın yöreyi Şubat'tan itibaren boşaltmalarına yol açmış; akabinde Doğu'da Şark Orduları Kumandanlığı'na yükseltilecek Kâzım Karabekir Paşa'nın kumandasındaki birlikler Ermeniler'i Kafkasya içlerine kadar püskürtecek ve 3 Aralık'ta Gümrü'de barış masasına oturtacak istirdad hareketine girişmişlerdi. Hepimiz 23 Nisan'da Mustafa Kemâl'in Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ni açtığını biliyoruz. Mustafa Kemâl, 1 Mayıs'taki ifâdesinde, Meclis'i teşkil eden zevatın yalnız Türk, yalnız Çerkes, Kürt veya Lâz değil de, ***"hepsinden mürekkep anasır-ı İslâmiye"***, ***"samimî bir mecmua"*** olduğunun altını çizecekti. Dolayısıyla, diyordu Mustafa Kemâl, ***"hukukunu, hayatını, şeref ve şanını kurtarmak için azmettiğimiz emeller, yalnız unsur-ı İslâm'a münhasır değildir. Anasır-ı İslâmiye'den mürekkep bir kütleye aittir"***. Konuşmasının hemen devamında Mustafa Kemâl, Musul'a ilişkin şu mesajı verecekti:

> ***"Hep kabul ettiğimiz esaslardan birisi ve belki birincisi olan, hudut meselesi tâyin ve tesbit edilirken, hudud-ı millîmiz İskenderun'un cenubundan geçer, Şark'a doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-ı millîmiz budur dedik! Halbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik. Binaenaleyh muhafaza ve müdafaasıyla iştigal ettiğiniz millet bittabi bir unsurdan ibaret değildir. Muhtelif anasır-ı İslâmiye'den mürekkeptir. Bu mecmuayı teşkil eden bir unsuru İslâm, bizim kardeşimiz ve menafiî tamamiyle müşterek olan vatandaşımızdır ve yine***

37- IOR, L/PS/10/782. P.3523. Rapor tarihi: 8.iii.1920.

anasır-ı İslâmiye ki: Vatandaştırlar, yekdiğerine karşı hürmet-i mütekabile ile riayetkârdırlar ve yekdiğerinin her türlü hukukuna, ırkî, içtimâî, coğrafî hukukuna daima riayetkâr olduğunu tekrar ve teyid ettik ve cümlemiz bu gün samimiyetle kabul ettik. Binaenaleyh menafiimiz müşterektir. Tahlisine azmettiğimiz vahdet, yalnız Türk, yalnız Çerkes değil hepsinden memzuç bir unsur-ı İslâm'dır. Bunun böyle telakkisini ve sui tefehhümata meydan verilmemesini rica ediyorum"[38].

iii- Musul'daki Askerî Yönetim'in Sertleşmesi ve 1920 Toplu Başkaldırısı

Sevres Barış Andlaşması imzalanmış; sıra Musul'un yönetim esaslarına gelmişti. Bağdat'tan yöredeki siyasî ajanlarına yazan Wilson, başarılı bir idare için o yöre sâkinlerinden hırslı ve yetenekli olanlara mutlaka sömürgelerde istihdam imkânı açılmasının gereğini vurguluyordu[39]. Fakat, daha yeni düzenin gereklerini yerine getirmeden Musul'da cereyan etmesi muhtemel nümayişlerin önünün almak zorundaydılar. Nitekim, konferans kararları Musul'da da öğrenilince halkta bazı kıpırdanmalar başlamıştı. Onları teskin etmek için Musul'daki siyasî ajan, Paris'te özlemini duydukları bir geleceğe yönelik kararların alındığını söylüyordu. Halkın Mustafa Kemâl'e katılmasını engellemek üzere idamına fetva çıktığı söylentisini de yayıyordu[40]. Ne denirse denilsin, yöredeki aşiret reisleri ve şehir eşrafından seçkinler altmış iki imzalı bir dilekçeyle Albay Wilson'a baş vurarak, Kürdistan'a bağımsızlık verilmesini istemekten kaçınmayacaklardı[41]. O sırada Londra'da konaklamakta olan Noel, görevdeki arkadaşlarına nasihattan kendini alamayacaktı. Ona göre kademeli bir plânın uygulanacağı anlaşılıyordu. Güney Doğu Anadolu, Türk hakimiyetinde kalacaktı. Fakat, bu hiç bir zaman İngiltere'nin yöredeki vaadlerinden feragat edeceği anlamına alınmamalıydı. Barış tasarısında Kürtlere beş yıl içinde bağımsızlığa baş vurma hakkı tanınmıştı. O süre içinde İngiltere, Kürtler'e destek olurdu. Zaten Mu-

38- **Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1906-1938**, 3. baskı (Ankara, 1981), C. I, belge tarih no: 1.v.1920, s. 73-74.

39- IOR, L/PS/10/782. P.5255, 31.v.1920.

40- FO. 371, 5069 E. 10033, 25.vi.1920. Ayrıca, Şimşir, a.g.e., s. 170, belge no. 61 (eki). Aynı belge için: IOR, L/PS/10/782, P.6099.

41- IOR, L/PS/10/782, P.608. 3.vii.1920.

sul da aynı dönemi idrak ettikten sonra benzeri müracaatta bulunmayacak mıydı? Neticede her iki Kürdistan da birleşecekti. Geçici beş yıl için Noel, Musul'da Kürt devletçikleri federasyonu kurulmasını tavsiye edecekti. Federal Konsey için Süleymaniye uygundu. Başkanlığa da Bedirhanlar'dan biri her halde düşünülmeliydi [42]. Noel'in iyimserliğini Hindistan Müstemleke Nezareti'nin paylaştığı söylenemez. Çünkü bakanlığa gelen istihbarat Sevres'in kamu oyunda olumsuz neticelere sebep olduğunu, İngiltere aleyhindeki nümayişlerin arttığını, hattâ halkın için için ayaklanmaya hazırlandığını söylüyordu. Bu hazırlıkların ardında Türkler'in bulunduğu da bildiriliyordu. Dahası, Türkler, Kürtler'in dışında Araplar'la da kader birliği yapmayı deniyorlardı. Söylentiye bakılırsa, III. Ordu Kumandanı Nihad Paşa Musul'da İngilizler'e ortak bir saldırıda bulunmak üzere Arap milliyetçileriyle işbirliği yapmak talimatını almıştı [43].

Musul'un yönetimi üzerinde teklif getirenler arasına Hamdi Baban da katılacaktır. Manda idaresinin tesisini olumlu karşıladığını Albay Wilson'a bildiren Baban, ne Kürtler'in köşe başlarını tuttuğu bir sivil yönetim, ne de demokratik bir hükûmet teklif ediyordu. Ona göre, bölge halkının seviyesi göz önünde tutularak icranın ipleri aydın bir krala bırakılmalıydı. Ancak, bu şekilde ülkede bölünmeler önlenebilirdi. Zaten soydaşları tarih boyunca bu tür bir idareye alışmışlardı. Baban, Kral'ın yanı sıra kurulması düşünülen bir kabine veya meclise de karşı çıkıyordu. Ona bakılırsa, ***"Kuvvetler Birliği"*** prensibinden feragat edilmemeliydi. Gerekli olduğu hallerde, Kral İngilizler'den yardım nasıl olsa temin etme yoluna gidecekti. Baban ***"aşiret"*** sisteminden kesinlikle vaz geçilmemesini ve ağalar saltanatının engellenmemesini diliyordu[44]. Siyasî ajanlarla yapılan kamuoyu yoklamaları doğruysa, halk da Baban'ı

42- IOR. L/PS/10/782, 13.viii.1920.

43- FO. CP. 11621, 1920(Mes.) 65/E. 9849, 12.viii. 1920. Hattâ **Current History** adlı bir Amerikan dergisine bakılırsa, Türkler, iş birliğine yanaşmazsa Faysal'ı bile devirip, yerine kendilerine yakınlığını ispat etmiş Senusî Şeyhi'ni Kuzey Mezopotamya Hükümdarı olarak tahta çıkarmayı tasarlıyorlardı: C. XV/2 (Kasım 1921), s. 329-330. Aslında Millî Mücadele dönemindeki Türk-Arap ilişkileri hemen hemen hiç işlenmemiş bir konudur. Yabancı bir kaynak, Faysal'ın Fransızlar'la yaptığı müzakereler aleyhinde Suriye'de bir kamuoyunun mevcut olduğunu ve bunun da Türk Milliyetçileri tarafından aşılanmış olduğunu sandığını yazmaktadır. Ancak Fransızlar Faysal'ı Suriye'den dışlayınca, M. Kemâl'ın dayetini Irak'ta kabul edecektir. İkili temaslar başlayacak, fakat andlaşma taslağı Faysal'a gelince, onu tasdik etmeyi reddedecektir. "Her halde bunun, Suriye'nin tamamen Türkler'e tâbi olması manasına geleceğini düşünmüş olacaktır." L. Evans (çev: T. Alanay), **Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1926** (İstanbul, 1972), s. 246.

44- IOR. L/PS/10/782, P.6921, 6.viii.1920.

"hükümdar" olarak başlarında görmeye hazırdı. Yalnız, Erbil, Kerkük ve Süleymaniye ne Kürdistan'a dahil olmak, ne de Kürtler tarafından idare edilmek istiyorlardı[45]. Musul'daki Türkmenler Kürt devleti altına girmek istemezken, Kürtler de Arap idaresini kabullenmeyeceklerini açıklıyorlardı [46]. Bu hercümerç içinde İngilizlere karşı silahların uçları doğrulmaya başlamıştı bile. 28 Ağustos'ta Yüzbaşı Salmon, 11 Ekim'de Albay Leachman öldürülecekti[47].

Aslında Mezopotamya İngiliz işgâli ile için için kaynamaya başlamış ve bu birikim, Mütareke'nin üzerinden bir yıl kadar kısa bir süre geçince patlama noktasına ulaşmıştı. Savaş sırasında Mezopotamya'da ilerleyen İngiliz askerî güçleri, yöredeki Osmanlı mülkî sistemini değiştirmemiş; fakat, bilindiği gibi, işgâl sahasını denetimi altında tutacak bir Sivil Komiser'lik ihdas etmişti. Sivil Komiser'in ise emrinde mâlî, adlî, bayındırlık gibi konularda yardımcıları ve en ücra araziye dahi nüfuz eden ***"siyasî ajanları"*** vardı[48]. Bütün gücü elinde toplayan ve zaten son derece merkeziyetçi bir yapıya sahip bu ***"işgâl sistemi"***. Wilson gibi doğuştan emperyalist zihniyetli bir idarecinin şahsiyetiyle birleşince, yörenin sakinlerinin yönetimden ne ölçüde dışlanabileceği görülmüştü. Ağustos 1915'te Wilson, Osmanlı Ceza Kanunları'nı ***"fazla hafif"*** bularak, bir sömürge yönetimine gerekli olacak türde hükümler ihtiva eden Hindistan adaleti ile ikâme etmişti. 1916 Şubatı'nda ise ***Aşiretler Arası İhtilaf(ları Çözme) Yasası"***'nı çıkartarak, kırsal kesimdeki anlaşmazlıklarda ***"siyaşî ajanları***na hem savcı, hem yargıç hem de uygulayıcı selahiyeti kazandıracaktı.

İşgâl otoritelerinin kısa süre içinde baskıya dönüşen yönetimleri, aşağı yukarı dört asırdır serbestlik içinde hayatlarını sürdüren başta Araplar olmak üzere bütün Mezopotamya sakinlerini tedirgin etmişti. Hem sonra Savaş'ın başında kendilerini Osmanlılar'ın ***"boyunduruğundan"*** hürriyete kavuşturmayı vaad eden aynı ülkenin insanları değil miydi? Hayal kırıklığının yavaş yavaş yerini infiale bırakması tabiîydi. Nitekim, **el-Ahd** ve Pan-Arap örgütleri halkın İngilizlerden duydukları tedirginliği dışa vuracak bazı faaliyetlere kalkışmaları gecik-

45- IOR, L/PS/10/782, P.7337, 17.viii.1920.

46- FO. 371/5230(1920) E.11320/2719/44, ix.1920 ve E.12490/2719/44, 11.x.1920.

47- FO. 371/5230/(1920) E.11320/2719/44, 13.ix, 1920 ve E.12490/2719/44, 11,x,1920.

48- Ghassan Atiyah, **Iraq: 1908-1921: A Socio-Political Study** (Beyrut, 1973), vi. bölüm.

meyecekti. Kaynaklara göre, Musul'da kıpırdanmalar başlamıştı. İngiliz aleyhtarı cereyanın Türk dostluğuna yönelmesi makuldu. Mustafa Kemâl'in düşmanları ve ilke olarak amacı da, Araplar'ınkiyle aynı değil miydi? Bırakınız aynı hedefe karşı birlikte mücadele etmeyi, Mezopotamya'da bölgenin yeniden Osmanlı hakimiyetine döneceğine inanlar hiç de öyle azımsanacak gibi değildi. Mustafa Kemâl'in Faysal'la temas halinde olduğu ve aralarında İngilizler'e karşı ortak bir cephe açmak üzere gizli bir andlaşma imzaladığı söyleniyordu. Arap milliyetçilerini desteklediğini Mustafa Kemâl de saklamayacaktı. Ali Galip-Noel iş birliği ile İngilizler'in Kürtler'i nasıl kendisine karşı ayaklandırdıklarını bir Sovyet diplomatına hatırlatan Mustafa Kemâl, gülerek ***"Biz Türkler, borç altında kalmayız, Güneyde Kürtler'e, İngilizler'e karşı başkaldırmaları için yardım ettik"*** diyordu[49]. İngilizler Mezopotamya'da Araplar'la Kürtler'i uzlaştırmayı düşünürken, 1920'lerin ortalarında onların kendilerine karşı ortak bir cephe açmaları ile karşılaşacaklardı.

Tarihte ***"1920 Ayaklanması"*** olarak geçen bu başkaldırma, Mezopotamya'daki aşiretlerin, Şiî çevrelerin, aydınlar ve eşrâfça desteklenen şehirlerin ve Suriye'ye Fransa'nın girişini protesto etmek isteyen ve çoğu Osmanlı Ordusu'ndaki Arap kökenli subayların birlikte vücûda getirdikleri güçlü bir tavırdı[50]. Birden bire 1916 benzeri bir toplu isyanla **baş başa kalan İngilizler, hemen El-Ahd**'ı yanlarına alarak, Arap milliyetçilerini Mustafa Kemâl'e karşı kullanmayı düşüneceklerdi ve bu sayede 1920 Ayaklanması'ndaki Türk desteğini bertaraf etmeyi düşleyeceklerdi. ***"Bizim için en büyük tehlike Kemâlistler'le Mezopotamya aşırılarının bir araya gelmesidir"*** diyen Curzon, artık Londra'nın Arap Milliyetçiliği'ne sahip çıkması gerektiğine inanmaya başlamıştı. İşte, bu andan itibaren Faysal'ı ikna ederek, onu Irak'taki tasavvurlarına bir formül bulup monte etmek gayretleri içine gireceklerdi. Ancak, Musul'un İngiliz oyununa gelmeyeceği, bu yöredeki şiddetli Kemâlist taraftarlarının pek öyle kolay kolay saf değiştirmeyeceği belliydi. Mustafa Kemâl, yöredeki milliyetçilerle aşiretler ve onların içinde de müstesna bir mevkiye sahip olan Şeyh Ajimi el-Sadun vasıtasıyla devamlı temas halindeydi. İngiliz belgelerinden Musul'daki Arap ve Kürt nüfusunun Hicaz (ve dolayısıyla Faysal) kanalına değil de, selâmetleri için Anadolu'ya dayanmayı tercih ettikleri anlaşılmaktadır. Fakat, Araplar arasında Türk haki-

49- S.İ. Aralov (çev: H.A. Ediz), **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları** (İstanbul, 1967), s. 118.

50- Ayrıntılar için, bkz: Atiyah, a.g.e., viii. bölüm.

miyetine geri dönmek. Türkler'le eşit statüde de bir Arap, Türk "**Commonwealth**"i kurmak isteyenlerin yanısıra mutlak bağımsızlıkta ısrar eden gruplar da vardı. Dirayetli bir baştan yoksun olan bu direniş-çi gruplar, camilerde toplanarak İngilizler'e karşı hareketlerini koordine etmeye çalışıyorlardı. 13 Mayıs'ta Fuad Deftarî'nin evinde toplanan ve aralarında Fettah Paşa'nın da bulunduğu Türk yanlısı Araplar, İngiliz mandasını ***"red"*** etmeyi kararlaştırdılar. Ya Türk mandası, ya da istiklâl diyorlardı. Kurdukları örgüte, müdafaa-yı hukukçulardan esinlenerek ***"Feda-yı Vatan"*** adını veren Arap milliyetçilerine karşı İngilizler der-hal hareketę geçmeyecek, şaşkın bir tutumla gelişmelere bir süre seyirci kalacaklardı. Ananevî siyasetlerinden vaz geçmeyen İngiliz otoriteleri kurtuluşu bir kere daha Seyyid Talib'i kendi saflarında devreye sokmakta arayacaklardı. 1920 Temmuz'unda Talip, sürgün yeri olan Hindistan'dan Bağdat'a getirilir. Şerif Hüseyin'i çok iyi tanıdığını ifade eden Talip'le pazarlığa oturulur. İngilizler'in kendisi için hazırladığı senaryoyu tatbike soyunan Talib'in yanı sıra, Wilson, 11 Ağustos'tan itibaren toplu tutuklamalara (ve tabiî toplu idamlara) baş vurur. Bir İngiliz yetkilisinin ***"Burada İrlanda'ya benzer fasit bir daireye giriyoruz"*** diyerek tavsif ettiği Mezopotamya'ya Basra'dan, hattâ Hindistan'dan askerî birlik takviyesi yapılır[51]. İsyanı büyük zorluklarla bastıran İngiltere bu darbedeki zayiatı, 450'si ölü olmak üzere, 2000 kişidir[52].

Ayaklanma, zaten bir süredir hükûmetin icraatini eleştiren basının sabrını taşıran son damla olmuş ve kamu oyu oldukça şiddetli bir kampanyaya girişmişti. 12 Temmuz'da **The Daily Mail** gazetesi kabineyi ***"Savaş Sevdalıları"***, Mezopotamya'daki uygulamaları ise ***"cinnet"*** olarak nitelendiriyordu. T.E. Lawrence da **Times**'a yazdığı bir mektupta (22 Temmuz) Araplar'ın Savaş'ın başından beri hürriyetleri için çarpıştıklarını belirterek, onlara idarede tavizler verilmesini savunuyordu[53]. Bu gelişmeler karşısında Montagu tedirgindi. Türkler'e karşı tavırlarının Hindistan'daki Müslümanlar arasında yakınmalara sebep olduğunu belirtiyor. Mustafa Kemâl'i hedef alacak bir tenkil hareketinde Hind birliklerinin kullanılmasının düşünülmemesini rica ediyordu[54].

51- Musul'daki çarpışmalar için bkz: Philip W. İreland, **Iraq: A Study in Political Development** (Londra, 1937), s. 258-259.

52- B.C. Busch, **Britain, India and the Arabs 1914-1921** (Berkeley, 1971), s. 408-409.

53- Busch, a.g.e., s. 409.

54- Aynı eser, s. 389.

İngiltere nin zor durumda kalmasının faturası Mezopotamya'daki Sivil Komiser'ine çıkarılacaktı. 17 Haziran'da kabine, ani bir kararla Wilson'u görevinden alarak, Sir Percy Cox'u Yüksek Komiser olarak Bağdat'a yollayacaktı. Wilson'un son günlerde fikir değiştirmesi ve eski katılığından vaz geçerek, Araplar'ı memnun edecek tavizler vermeyi kabullenmesi bu tayini engellemeyecekti. 18'inde kabine Mezopotamya için bir Arap Başkan ın ve Araplar'dan oluşan bir Devlet Şu'rası'nı ihtiva eden bir yasayı da onaylayacaktı[55]. Ancak, Cox'a verilen talimat içerisinde ***"acele etmemesi"*** ve durumu bölgede iyice müşahede ettikten sonra tatbikata geçmesi de vardı[56].

Aslında Londra artık acı gerçekleri görmeye başlamıştı. Zira Savaş Bakanlığı'ndan Winston Churchill, mâlî darboğazlar sebebiyle Mezopotamya'daki birliklerini geri çekmelerinin zamanı geldiğinde ısrar ediyordu. Churchill'in çıkışlarına Montagu de karşı çıkamayacaktı. Mâlî sıkıntılar **Whitehall**'a yörede manda adı altında bir ***"kukla"*** hükûmetin tesis edilip, Mezopotamya'dan askerî işgâllerini kaldırmalarına zorluyordu. Ne var ki, Londra Musul'dan çıkmayacaktı. Zaten bunu ne Lloyd George, ne de Cox istiyordu. Cox'a göre, bu ricat, Mezopotamya'daki İngiliz prestijini bir anda bitirirdi. Dahası, Musul'da petrol vardı. İngiltere ***"ümitler memleketi"*** olan bu yöreden nasıl feragat edebilirdi[57]?

Bu arada manda yönetiminin esaslarını belirleyecek bir komisyon göreve başlamıştı. Curzon da amaçlarının ***"Irak'ta mahallî müesseselerin üstüne inşa edilecek ve bağımsız bir Arap Devleti'nin kuruluşunu teşvik"*** olduğunu vurgulayarak, komisyonu yönlendirmişti [58]. Komisyon, 27 Nisan'da Adalet Bakanlığı'ndan Sir E. Bonham-Carter başkanlığında toplanmış ve ilk çalışma günlerinde Yüksek Komiser'in atayacağı bir başkanın altında on bir bakandan oluşan bir kabine ve iki meclisli bir parlamento ihdas edilmesine karar vermişti. Kabinede İngilizler çoğunlukta olacaklar ve her kademede İngiliz ***"danışmanlar"*** bulunacaktı. Yüksek Komiser'in Arap Başkan'ın ve Kabinesi'nin kararlarını veto yetkisi de mevcuttu. Kabine de Meclis'in kararlarını veto etme hakkına sahipti [59]. Curzon, bu teklif paketini incelemiş, ancak şimdilik ilâ-

55- Aynı eser, s. 403.

56- Aynı eser, s. 418.

57- Atiyah, a.g.e., s. 358.

58- Busch, a.g.e., s. 385.

59- Aynı eser, s. 392.

nını uygun bulmamıştı. Çünkü, Londra'da Mezopotamya'nın kaderini hangi bakanlığın tayin edeceği henüz belli değildi. Gerçi Dış İşleri inisiyatifi elinde tutuyordu, ama gelişmeler, bu konuda son sözü Sömürgeler Bakanlığı'nın söyleyeceğini gösterecekti. Üstelik, ileride de görüleceği gibi, mâlî meseleleri sebatla dile getiren Churchill, bakanlık değiştirmesiyle Manda idaresine de bizzat el koyacaktı. Belgeler, Churchill'in ***"dolaylı yönetim"***'e geçildikten sonra Musul'un boşaltılmasını teklif edildiğini yazmaktadırlar[60].

iv- "Asya Müslümanları Federasyonu"nun Londra'da Yarattığı Panik

Öte yandan, Hindistan Müstemleke Nezareti 15 Ekim (1920) tarihinde bir sirkülerle Barış Andlaşması'ndaki kararı yorumlayacaktır. 64. Madde'nin son paragrafına göre Musul'un kuzeyindeki Kürtler, Türklerden ayrılmak istemezlerse, o zaman Güney Kürdistan Musul Vilayeti'nin bir parçası olarak kalacaktır. Edinilen bilgilere göre, Güney Kürdistan bir ***"hükümdar"*** beklemektedir. Bu kişinin Hamdi Baban olması istenmektedir. Arap Hükûmeti tarafından yönetilmeye karşıdırlar. İngiliz destek ve himâyesi gerekli gözükmektedir. Yazışmalardan Bakanlık yetkililerinin Hamdi Baban Bey'e kesin bir itimad beslemedikleri ve ileride onun da Şeyh Mahmud gibi Türkler'le anlaşarak kendilerine karşı ayaklanmaya yelteneceğinden çekinmektedirler. Adam Kürtçe bile konuşamamaktadır! Sonuçta İngilizler yine de ***"göstermelik"*** bir Kürt idaresi tesis edip, daha iyi bir aday çıkıncaya kadar Baban'da karar kılmayı uygun bulacaklardır[61].

18 Ekim 1920 tarihli gizli bir raporda İngiltere Hindistan Müstemleke Nezareti Siyasî Şubesi İstihbarat Subayları'ndan Binbaşı M.N.E. Bray Britanya İmparatorluğuna karşı Moskova ve Berlin'in himâyesinde İttihadçı-Kuva-yı Milliyeci ve Arap milliyetçilerinden oluşan bir ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** kurulduğunu iddia edecektir. Biriktirdiği gizli kaynaklardan Sovyet Rusya'nın İngiliz İmparatorluğu'nu parçalamak, daha önemlisi Hindistan'ı metropolden ayırmak istediğini yazmaktadır. Bu uğurda Kızıllar, çeşitli güçleri kendilerine destek olarak devreye sokmak istemektedirler ki; bu bağlamdaki faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları bölge Orta Doğu olarak seçilmiştir. Bray'a göre, Rusya'nın bundan sonraki adımlarını tahmin etmek -dolayısıyla, ona gö-

60- Aynı eser, s. 451-452.

61- IOR, L/PS/10/782, P.7337.

re bir mücadele plânı çizmek için bu komployu iyice deşifre etmek zarureti vardır.

İstihbaratçıya bakılırsa, Sovyetler'in söz konusu plânı şu aşamaları ihtiva etmektedir: (1) Komünist öğreti ile doldurulmuş, iyi yetişmiş ajanlar yetiştirmek.
(2) Yöredeki hükûmetleri içeriden yıkacak faaliyette bulunmak üzere bu elemanları Orta Doğu'ya sokmak.
(3) Bu ülkelerde içeriden bir patlama hazırlığında bulunmalarını sağlamak.
(4) Ülke içinde gizli dernekler kurarak, ihtilâl plânlamak. Bray'in açıklamalarına inanırsak, Yeşil Ordu da Bolşevikler tarafından oluşturulmuştur. Önce şehirlerde tesis edilen bu cemiyetler, zamanla bir ağ gibi köyleri ve kasabaları sarmalıdır. Her üyeye silâh dağıtılmalıdır.
(5) Bu örgütlere yardım etmek üzere, Afganistan'da olduğu gibi, konsoloslar da yerleştirilmelidir. Eğer bölgenin şartlarına göre, konsoloslar mevcut değilse, tüccar veya başka hüviyetteki adamlarını sahaya dağıtmalıdırlar. Bu adamlar, mahallî derneklerle Moskova arasında aracılık edeceklerdir. Bu faaliyetler Rusya'nın söz konusu devletlerle diplomatik münasebetleri göz önüne alınmaksızın, ya da başka bir deyişle, Moskova'nın dış politikasından bağımsız olarak, sürdürülecektir. Bu suretle, hükûmetler içten yıpratılacak ve güçlü bir ihtilâl ordusu yaratılacaktır. Amaç İngiliz nüfuz sahalarında ***"koridorlar"*** açabilmektir.

Ermeniler'le Sovyet Rusya arasındaki barış andlaşmasının imzalanması Sovyet Azerbaycanı'ndaki Kızıl Ordu ile Mustafa Kemâl Paşa arasındaki son engeli de kaldırmıştır. Böylece, Anadolu'da bir darbe ile Sovyet rejiminin ihdas edilmesi artık işten bile değildi. İşte, Moskova bu gaye için uğraşmaktadır. Zaten Moskova, Afganistan ve İran'da bu medodu başarıyla uygulamaktadır. İngiliz istihbaratçısı, aynen domino oyununda olduğu gibi, bu ülkelerin teker teker birbiri ardı sıra Sovyet yörüngesine düşeceğine inanmaktadır. Bu tehlikeli gidişe bir son vermek içinse İngiltere, derhal savunmaya geçmelidir. Ne var ki, Londra'nın yöredeki prestiji giderek azalmaktadır. Yalnız başına mukavemet edemeyeceğini bilmeli ve Orta Doğu'da işbirliği yapacağı müttefikler aramalıdır. Acaba İslâm bu mücadelede kendisine destek olur muydu? Bolşevizmin din düşmanı olması, bölgedeki Müslümanlar'ın Sovyetler'e ihtiyatla yaklaşmalarını sağlamıştır. Ancak, İslâmî güçlerin İngiltere ile ortak bir cephe oluşturmaları çok müşkil gözükmektedir. Çünkü, İslâm bölünmüştür. Bazı müslüman çevreler, ortak düşmana -İngilizler'e karşı Bolşevikler'le iş birliği yapmakta her hangi bir mahzur görmemektedirler.

Rusya'nın yanı sıra bu komplonun ardında Almanya da vardı. Bray, Alman Dış İşleri'nin gerek Enver ve gerek Mustafa Kemâl Paşalar'ı her türlü manevî yardımdan esirgemediğini bildiriyordu. Hattâ, İngilizler her iki Türk Komutanı'na yetenekli Alman subayları gönderildiğinden bile kuşkulanıyorlardı. Aralık (1919) da Enver, Berlin'de iken Almanya ile Rusya'nın arasını yapmaya çalışmış ve bu ittifakın çatısı altında Türk ve Arap milliyetçilerinin ortak bir cephe oluşturmasına gayret göstermişti. Bu işbirliği programının koordinatörlüğü görevini aynı tarihlerde Berlin'de olan Talat Paşa üstlenecekti. Ne var ki, ilk başta İttihatçılar'ın bu iki önderinin projesine Bolşevikler'le Almanlar katılmakta tereddüt edeceklerdi. Önce Müslümanlar'ın kendi aralarında bir ***"Asya İslâm Federasyonu"*** kurmalarını şart koşuyorlar, bu teşekkülü takiben yardım edecekleri vaadinde bulunuyorlardı. Görüleceği gibi, gerek Anadolu'daki Kuvvacılar ve gerekse Suriye ile Irak'taki Arap milliyetçileri İngiliz işgalcilerine karşı saflarını sıklaştırma fırsatını kaçırmayacaklardı. Orta Doğu'daki milliyetçilerin Berlin'de bir araya geldikleri günlerde yine Avrupa'da ***"Baskı Altındaki Milletler Cemiyeti"*** adlı bir kuruluş vücut buluyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı'nın himâyesinde olan bu örgütün çatısı altında ***"Asya Müslümanları Federasyonu***'nu da görmekteyiz. Bu gelişmelerden sonra Lenin, milliyetçileri destekleme kararını alıyordu.

Talat'ın İsviçre'de bitip tükenmeyen gayretleri sonunda inşa edilen bu sistemi kurabilmek için Enver, Kemâl, Şekip, Arslan, Fuad Selim, Necmeddin Molla da İtalya ve Berlin'de temaslarda bulunmak suretiyle yardımcı olmuşlardı. Bray, tarihini belirtmemekle birlikte muhtemelen 1919 Kasımı'nda Montreux'de başkanlık ettiği bir toplantıda Talat Paşa'nın, Türkler'i, Mısırlılar'ı, Suriyeliler'i bir araya getirdiğini; müzakerelere Faysal ve Şerif Hüseyin'in temsilci gönderdiklerini kaydediyordu. İşte bu toplantıda Faysal, Talat Paşa aracılığıyla, Mustafa Kemâl'le tedafüî bir andlaşma yapacaktı. Çok güvenilir kaynaklardan alınan bilgiler dahilinde Faysal'ın Talat'ın önüne sürdüğü bütün şartları kabul ettiğini bildiriyordu. 7 Ocak 1920'de St. Moritz(İsviçre)'de Talat Paşa'nın başkanlığında, Cemal Paşa, Mahmud Muhtar Paşa, Cavid Bey, Necmeddin Molla ve Emir Şekip Aslan tekrar toplanacaklardır. Başta Padişah olmak üzere Türkiye'deki diğer ilgililere, Enver Paşa'nın Bolşevikler'le vardığı andlaşmayı iletmeyi kararlaştırırlar. Bu andlaşmada ana hatlarıyla

(a) Boğazların serbestliği,
(b) Asya Müslümanları Federasyonu'nun kurulması,
(c) Sovyetler'le iş birliği ve

(d) İslâmî akîdelerle çelişmediği sürece ülkede sosyalist esaslara dayalı bir yönetimin tesisi maddelerini vardı. Bu arada Faysal, Şekip Aslan'a, Ruslar Suriye ve Arabistan'ın bağımsızlığını tanıdıkları takdirde Bolşeviklerle ittifak edebileceklerini Moskova'ya iletmesini bildirecekti. Faysal'ın mesajını alan Şekip Aslan, derhal durumu Litfinof'a yazacaktır. Arabistan cephesinden Şerif Hüseyin'in adamlarından Seyyid Hasan 19 Ocak'ta İstanbul'a gelerek, Babıâli'ye Mekke'nin Türkler'le dostâne ilişkiler içine girmeye hazır olduğunu arzeder. İttifakın Almanya kanadı da sözünü tutmuş ve Milliyetçiler'e verilmek üzere 100.000 TL'sı Mart Ayı'nda İstanbul'a varmıştır. Tasavvurlarına maddî fon ihtiyacını karşılamak üzere Ocak-Mart arası Necmeddin Molla, Edhem Bey, Talat ve Enver Paşa'lar Almanya, İtalya ve İsviçre arasında mekik dokumuşlardır. Bray'in yazılı ifadesine göre, Talat Paşa'nın İtalya'daki adamı eski ittihatçı mebuslardan, mütarekede kaçıp İtalya'ya yerleşen Emanuel Karaso idi. Talat Paşa 1920'de Karaso'yu görmek için İtalya'ya geçerek, aynı ülkede ikâmet eden eski ittihatçı Maliye Nazırlarından Cavit Bey'i de projelerine iltihak eyledikten sonra Almanya'ya dönecektir. Ayrıca, İtalya'da kaldığı süre içinde Talat Bey, İtalyan Hükümet yetkilileri ile de temas kuracak ve Roma'yı Milliyetçiler'e destek olmaya ikna edecekti.

5 Haziran 1920'de İttihatçılar'la Arap milliyetçileri bu sefer Necmeddin Molla'nın başkanlığında Lugano'da toplanırlar. Bu bileşime ilk defa olarak İran milliyetçileri de katılacaktır. Bu toplantıda Mustafa Kemâl ile Sovyetler'in imzaladıkları andlaşma uygun bulunacak ve bütün İslâmlar tarafından desteklenmesi kararlaştırılacaktır. Bu arada İran'ın istiklâle kavuşturulması ve sonbaharda büyük bir harekâtın Mezopotamya'dan başlayarak, İngiltere'nin can damarı Hindistan'ı hedef alması kabul edilecektir. Talat Paşa bir anda bütün örgütün beyni durumuna geçecek ve başkanı olduğu ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** ile ***"Baskı Altındaki Milletler Cemiyeti"*** arasında yoğun organik bağların kurulmasını sağlayacaktır. Faaliyetlerini genişleten Federasyon, 10 Haziran 1920'de San Remo'da Müttefikler'in aldığı kararları protesto mâhiyetinde bir toplantı yapacaktır. Bu toplantıyı takiben Talat 3 Ağustos 1920'de Lucerne'de yeni bir kongre oluşturacaktır. Bu kongreye Türkler'den Topal İsmail Hakkı Paşa, Fuad Selim ve Necmeddin Molla da katılacaklardır. İngiliz ajanının yorumuna bakılırsa, artık bu toplantı ile Kuvay-ı Milliyeciler'le İttihatçılar arasında tam bir fikir ve eylem birliği sağlanmıştır. Avrupa'da bu gelişmeler olurken, Rusya da Sosyalist Enternasyonal'i devreye sokarak ihtilâl propagandasını Afganistan, İran ve Hindistan'a doğru yaymayı gerçekleştireceğini bildirecekti. Ruslar'la gö-

rüşen Enver Paşa. Millî Mücâdele'den başarıyla çıkmalarını takiben, Türkiye'nin içte Sovyet tipi bir ekonomik sisteme vücût vereceklerini Moskova'ya iletecekti. Rus Dışişleri Bakanlığı'nda 16 Mayıs 1920'de akid edilen bir sözleşmeye göre, İran, Gürcistan, Azerbaycan, Türkistan, Afganistan ve Hind delegelerinin de mevcut olduğu bir bileşimde Moskova, Ankara ile gizlice anlaşmış oluyorlardı. Bu anlaşmada Orta Doğu milletlerinin İngilizlere karşı ortak bir cephe meydana getirmeleri sağlam temellere bağlanıyordu. Anlaşmanın gereklerini yerine getirmek üzere temaslarda bulunmak için Enver Paşa 24 Ağustos 1920'de Lenin'le görüşecekti. Enver, Lenin'e söz konusun gayretlerin Almanya cephesinin tamamlandığını bildirecekti.

Raporun sonunda Binbaşı Bray, Sovyet Rusya'nın bu faaliyetlere arka çıktığını ve İngiltere aleyhinde başlayan bu kampanyanın büyük bir ahenk ve etkinlikle işlendiğini yazacaktı. İstihbaratçıya bakılırsa, İngiltere bu ciddî tehditler karşısında seyirci kalamazdı. Bu son derece sistemli plâna karşı onlar da güçlü bir mukavemet göstermeliydiler. Ama, neler yapılabilirdi? Bray, ***"Asya Müslümanları Federasyonu"***nu içinden çökertebilmek için bu ittifakı oluşturan Orta Doğu milletlerini birbirlerine düşürmeyi teklif ediyordu. Bu uğurda ilk olarak istihdam edilecek güçler mutlaka ki, Doğu ve Güney Doğu Anadolu'daki bazı mahallî aşiretlerdi. İngiltere onları Mustafa Kemâl Paşa'ya karşı harekete geçirebilirse, bu ittifakı vurmak kolaylaşırdı [62].

Bray'in raporundan sonra Shuckburg, çeşitli yöntemlerle **El-Ahd**'ın kendi yanına çekilebileceğini umuyor ve bu konuda Nezareti'nin görüşünü almak istiyordu [63]. Emir Faysal'a gelince, İngiltere onu ***"Baskı Altındaki Milletler Cemiyeti"***ne girmekten vaz geçirmeye çalışacaktı. Ancak, Faysal, bu örgüte yerine kardeşi Zeyd'i temsilci olarak gönderecekti. Zeyd, bu arada ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** ile de temasa geçmişti[64]. Bu gelişmeler karşısında Orta Doğu'da kazan kaldıranlara bir ***"gözdağı"*** vermek için İngiltere, Musul'u ve Anadolu'yu havadan bombalamayı dahi düşünecek, fakat Dışişleri bu çarenin siyasî açıdan hiç de arzulanmadığını bildirecektir[65]. En iyisi aşiretleri silahsızlandırmaktı. Bu arada eğer Mezopotamya'daki Yüksek Komiser

62- FO.371/5231 E.13272/2719/44, 26.x.1920.

63- FO.371/5231 E.12820/2719/44, 16.x.1920.

64- FO.371/5231 E.13272/2719/44, 26.x.1920.

65- FO.371/5231...9.xi.1920.

gerekli görüyorsa Karaçok Dağı bombalanabilirdi [66]. Savaş Bakanlığı ise Karaçok Dağı'nın Musul'un 70 mil ilerisinde olduğunu ve bu iş için DH 9 A'lardan bir filoya ihtiyaç duyulacağını ve devamlı bir saldırı için takviye dahi gerektiğini kaydedecekti[67]. Cox'a göre ise Cezire'den başlatılacak hücumun devamının da gelmesinin ve bu harekât için Fransızlar'la iş birliği yapılmasının lüzumlu olduğunu işaretliyordu. Cox, bu harekâtın yerine mahallî aşiretleri Türkler'e karşı ayaklandırmanın Asya Müslümanları Federasyonu'nu daha kolay içten yıkabileceğine inanıyordu[68]. Cox'un teklifini yapmasından sonra Savaş Bakanlığı hazırlıklarının tamam olduğunu bildiriyordu [69].

Ne var ki, Fransızlar, İngiltere tarafından 1916 Andlaşması'na göre Fransız bölgesine düşen yörelerde gerek aşiretleri ayaklandırmak ve gerekse hava bombalaması suretiyle gerçekleştireceği harekâtın benzerini kendilerinin de İngiliz nüfuz alanına düşen yörelerde ileride uygulayabileceğini hatırlatacaklardı[70]. Aslında Fransızlar boş durmuyorlar ve nasıl İngilizler aşiretler üzerinde propaganda yapıyorsa, onlar da Nesturî'leri yanlarına çekmek için uğraşıyorlardı[71].

Fransızlar'ın tepkisi ne olursa olsun, Hindistan Müstemleke Nezareti yetkilileri aşiretleri ayaklandırmaya kararlıydılar. Binbaşı Noel, bakanlığa çağrılmış ve fikri alınmıştı. Ancak, Noel, ne Ermenistan mandasının sınırlarını ABD tesbit etmeden ne de Sevres Andlaşması Türkler'e dikte ettirilmeden o yörede bir harekâta girişilmesine taraftardı. Yine de Noel eğer mutlaka bir tedbir alınacaksa, bunun Musul'da aşiretlerden oluşan bir Konsey kurulması olduğunu ve bu Konsey'in aracılığı ile Anadolu'daki aşiretlerle temasa geçilmesini teklif edecekti[72]. Aşiretleri devreye sokmak giderek âcillik kazanıyordu. Çünkü, İstanbul'dan gelen gizli raporlara bakılırsa, Türkler, Ruslar'ın desteği ile İngilizler'i Mezopotamya'dan atmayı tasarlıyorlardı. Sanki Bray'in istihbaratını teyid edercesine Yüksek Komiserlik Rusya'nın Türk Ordu-

66- FO.371/5231 E.14028/2719/44, 11.ix.1920.

67- FO.371/5231 E.14171/2719/44, 13.xi.1920.

68- FO.371/5231 E.14306/2719/44, 12.xi.1920.

69- FO.371/5231 E.14703/2719/44, 25.xi.1920.

70- FO.371/5231 E.14703/2719/44, 30.xi.1920.

71- FO.371/5128 E.14435/88/44, 19.xi.1920; E.14904/88/44, 11.xi.1920; E.16241/88/44, 28.xii.1920.

72- IOR, L/PS/10/782, 27.xi.1920.

su'na yardım ettiğini yazıyordu[73]. Aşiretlerin İngiltere tarafından kışkırtılmasına karşılık, Mustafa Kemâl Paşa Senusî şeyhini kabileleri teskin için Mardin'e göndermişti[74]. Bir yandan Talat Paşa'nın, diğer yandan Mustafa Kemâl Paşa'nın gayretleri İngilizler'in aklını karıştırmış, onları kısmî bir panik içerisine sokmuştu. Cox, aldığı istihbarata göre, Türkler'in Mezopotamya'ya girip, Arap devletini yıkıp, Osmanlı'yı ihya edeceklerini kaydediyordu. Türkler Şehzade Burhaneddin Efendi'nin kral olacağı kendi himayelerinde bir Irak Devleti düşünüyorlardı [75]. Londra, Ankara'nın iki cephede savaşı göze alacağına ve Türkler barış andlaşmasının şartlarını kabul etmeden aşiretleri ayaklandırmanın bir yararı olacağına inanmıyordu[76].

Aşiretleri ayaklandırma meselesi İngilizler'i hayli meşgul edeceğe benziyordu. Konu açılınca devreye Binbaşı Noel'in girmesi tabiîydi. 17 Şubat'ta bakanlığa verdiği bir raporda bölgenin aşiretler arası rekabetten dolayı oldukça bölünmüş olduğuna, Anadolu'nun etkili bir şekilde Kuvvacılar'ın hakimiyetinde olduğuna ve aşiretlerin muhtemel Ermeni istilasından çekindiğine dikkatleri çekiyordu. Bu etkenlere nazaran, Türkler'in kozları daha fazlaydı. Noel İngiltere'nin dolaysız müdahalesine karşı çıkacaktı. Binbaşı, küçük devletçikler konfederasyonu fikrini savunmayı tercih ediyordu[77]. Bu arada Hindistan Müstemleke Nezareti de aşiretler meselesi üzerine bir çalışma hazırlamıştı. Bu çalışmada Musul'daki aşiretlerin Arap Hükûmeti'nin egemeneliğinde yaşamayı kabullenmeyecekleri, fakat kaderlerini Kuzeydeki kardeşlerine bağlamayı yeğleyecekleri kaydediliyordu. İngiltere için en tehlikeli olan, aşiretlerin Asya Müslümanları Federasyonu'na katılmaları ihtimali olurdu. Nihâyet, Nezaret, bu konuda karşı karşıya kaldığı ikilemi itiraf etmek zorunda kalacaktı. Eğer İngiltere Mustafa Kemâl ile anlaşmayı ve dolayısıyla Sevres'i yeniden gözden geçirmeyi kabullenip, Ankara'yı Moskova'dan ayırmayı düşünüyorsa, ayrılıkçıları desteklemesinin hiç gereği yoktu. Fakat, eğer Londra Sevres'i ne pahasına olursa olsun Türkler'e dikte ettirmeye niyetli ise o zaman aşiretlerle anlaşmanın tam zamanıydı. Nezaret'en J.A. Simpson ise konunun ***"akademik"*** kaldığını

73- FO.371/5172 E.15525/262/44, 30.xi.1920.

74- FO.371/504 E.15678/2/44, 13.xiii.1920 ve E.161267/2/33, 29.xii.1920.

75- FO.371/5232 E.15853/2719/44, 18.xii.1920.

76- IOR, L/PS/11/203, 20.xii.1920.

77- IOR, L/PS/11/193, P.507.

ve hicbir şekilde aşiretleri Asya-BolşevikAlman komplosuna karşı kullanmanın mümkün olamayacağını yazıyordu. Binbaşı Bray, aynı kanıda değildi. Ona göre, Musul'dan İngilizler'in çekilmesiyle olay aktüel hâle dönüşecekti. Shuckburg da vakit kaybetmeden aşiretleri istismar etmelerine inanıyordu[78]. Elimizdeki belgelerden açıkça ifade edilmemekle birlikte İngiltere'nin yöredeki ajanlarının perde arkasından bazı aşiret reislerini Türklere karşı faaliyete zorladığını okuyoruz. Bu liderlerin arasında Seyyid Taha da vardır[79].

v- Cox-Churchill İkilisinin Devreye Girişi ve Musul Siyasetine Hâkim Oluşları

Hindistan Müstemleke Nezareti her neyi savunursa savunsun artık kararın, Cox ile Churchill arasındaki işbirliğinden oluşacağı ve bu ikilinin de esas enerjilerini Mezopotamya'daki yeni düzenin temellerinin döşemeye hasredecekleri anlaşılıyordu. Mahallî şartları değerlendiren Cox, yıl sonunda Londra'ya gönderdiği raporunda, ilkin, manda idaresinin bir an önce ilân edilmesini, Faysal'ın Irak Krallığı'na talip olduğunu bizzat açıklamasını, bu arada Seyyid Talib'e İçişleri Bakanlığı'nı söz vermesini savunacaktı[80]. Ancak, bu önemli adım atılırken Fransa'nın tepkisinin ne olacağı hesaplanmalıydı. Avrupa da barışın tesis edilmesine yönelik fikir ayrılıkları iki eski müttefiğin arasını açmışken, bir de Fransızlar'ın nerede ise ***"istenmeyen adam"*** olarak tanıtdığı Faysal'ı İngilizler'in Irak'a kral yapmaya çalışmaları Paris tarafından hiç de hoş karşılanmayacağı belliydi. İşte, bu endişeyle Kabine, 4 Ocak'ta Cox'un plânının tatbikinin bir süre daha tehirini uygun bulacaktı.

Churchill, meselelerin enine boyuna tartışılması ve akabinde nihaî bir çözüm oluşturulabilmesi için Kabine'de bir toplantı yapılmasının yararlı olacağına inanıyordu. 26 Şubat'ta Sömürgeler Bakanlığı'nda Orta Doğu uzmanlarını bir araya getirdi. Aralarında Lawrance, Noel ve Wilson'un da mevcut olduğunu işaret etmeliyiz. Mart'ta ise Kahire'deydiler. 12'sinden açılan ilk müzakerede, toplantının gündemini a) Irak'ın yönetim esaslarının belirlenmesi (ya da başka bir deyişle, Irak'ın koloni mi, manda mı, özerk mi olacağının tayini), b) Irak Devlet Başkanlığı'na kimin getirileceği ve son olarak da c) Musul Meselesi'nin oluşturduğu

78- IOR, L/PS/11/193, P.507.

79- IOR, L/PS/10/782, P.1908, 12.iv.1921.

80- Busch, a.g.e., s. 453.

anlaşıldı. İlk konuda genel eğilim, yukarıda da ifade edildiği gibi, en "dolaysız" ve en "ucuz" yolla Mezopotamya'da İngiliz hakimiyetinin korunması yönündeydi. Mâlî ve mahallî sıkıntılar, İngiltere'nin özel bir andlaşmayla Irak'tan tamamiyle çekilebileceğini gösteriyordu. Devlet Başkanlığı seçimine gelince adaylar arasında Faysal'ın yanı sıra, halkın tasvibini alan Seyyid Talib, Muhammera Şeyhi, Suud, hattâ Türkler'in desteklediği Şerif Ali Haydar ile II. Abdülhamid'in oğlu Burhaneddin Efendi de vardı. Acaba, ülke de bir plebisite başvurularak, bu sorunun halli düşünülebilir miydi? Sömürgeler Bakanlığı kadrosuna geçen Shuckburg, ülkeye hâkim bir idare olarak Fransızlara karşı adil bir seçim yapıldığı intibaını verecek şekilde plebisitin sonuçlarına tesir edebileceklerine inanıyordu[81]. Toplantıya katılanların, hangi yönetimle olursa olsun, Faysal'ı Bağdat'ta görmek istediklerinden kuşku yoktu. Asıl tartışmalar Musul üzerinde cereyan edecekti. Cox, Musul'un Irak'a dahlini, Noel bir Kürt Devleti'nin tesis edilmesini savundular. Lawrence de Noel'i haklı bulmuştu. Churchill de Arap Irak'ı ile Mustafa Kemâl Türkiyesi arasında bir tampon bölgenin sıkıştırılmasından yanaydı. Yine de karar, bu meselenin bir süre daha sürüncemede bırakılması doğrultusundaydı[82]. Churchill, ***"Kırk Haramîler'in toplantısı"*** diye adlandırdığı Kahire bileşiminden sonra, Churchill Kudüs'e geçti. Burada Faysal'ın kardeşi Abdullah'la görüşerek, onu Faysal'ın Irak Krallığı'na getirilmesine karşı çıkmaya ikna etti. Ayrılırken, Churchill Abdullah'a kendisine de uygun bir devletçik bulabileceklerini de imâ edecekti. Tarih, Abdullah'ın bir süre sonra Ürdün Krallığı'na geleceğini yazacaktır.

Nisan Ayı'nda Lawrence, Faysal'ı görür ve ona Kahire Konferansı'nda kendisi hakkında alınan kararı müjdeler. 29 Haziran'da Faysal Bağdat'tadır. Hemen göstermelik bir referandum hazırlanır. İngiliz-Irak idarecilerinin telkin ve tazyiklerine rağmen Musul halkı, seçimi toptan boykot edecektir. 23 Ağustos'ta Faysal, resmî törenle Irak Krallığı'nı devralır. Şimdi, artık gözler Faysal'ın üzerindedir. Acaba Faysal, İngilizler'in ***"kuklası"*** mı olacaktır, yoksa ülkedeki ateşli Arap milliyetçilerinin özlemlerine uygun mu davranacaktır? Faysal'ın açısından, makamını koruyabilmesi dengelere bağlıdır. Ne var ki, milliyetçiler 1920 Ayaklanması'nın ardından gelen bu gelişmeleri kendi başarıları olarak yorumlamış ve ülkenin en kısa zamanda bağımsızlığına kavuşabilmesi mücadelelerine devam etmeye azmetmişlerdi. Oysa, İngiltere için yeni

81- Hery A. Foster, **The Making of Modern Iraq** (Norman, 1935), s. 159.

82- Busch, a.g.e., s. 469.

düzenlemeler aslında manda idaresini kamufle eden birtakım göz boyamalardan ibaretti. Faysal ise kısa zamanda milliyetçilerle yakınlaşmasının Londra nezdinde yarattığı endişeleri görecek ve nihayet seçimini, tacını borçlu olduğu İngiltere lehine yapacaktı. Samimî bir ifadeyle Cox'a, ***"Arap milliyeti doğrultusundaki şahsî düşüncelerime rağmen, ben İngiliz siyasetinin bir aracıyım (oyuncağıyım). Benimle Majestelerinin Hükûmeti aynı gemideyiz, beraber batar, beraber yüzeriz"***[83].

Öte yandan 16 Mart 1921'de Avam Kamarası'nda Bekir Sami Bey'le görüşen Başbakan, Türk delegesine ülkesinin Türkiye ile geleneksel dostluk bağlarını yeniden tesis etmek istediğini söyleyecekti. Ancak, dostluk ilişkilerinin kurulabilmesi için bir meselenin çözüme bağlanması gerekiyordu. Bu da Musul'da Türkler'in çıkardıkları olaylardı. Başbakan, burada tehdidini savunacak ve Türkler'in Musul'u karıştırmaya devam ettikleri takdirde, kendilerinin de Yunanlılar'a Mustafa Kemâl'e karşı destek olacaklarını hatırlatacaktı. Bekir Sami Bey bu çıkış üzerine, galiba kendisinin şahsî görüşü olarak, Mezopotamya'yı İngiltere'nin dostluğuna değişmeyeceklerini ifade edecekti. Ayrıca Bekir Sami Bey Başbakan'ın bu sözünü Ankara'ya ileteceğine söz verecekti [84]. Ancak, Ankara, Bekir Sami Bey'in aktardığı ve bazı önemsiz değişikliklerle Sevr'e benzeyen yeni İngiliz tekliflerini derhal reddedecekti.

İngiliz Gizli Servisinin İstanbul Masası, 11 Nisan 1921'de Mustafa Kemâl Paşa'nın Şeyh Senusî ile ilişkisi hakkında oldukça ayrıntılı bir rapor hazırlayacaktı. Söylentilere bakılırsa, Senusî, Kemâl'in direktifleriyle, Arabistan ve Mezopotamya turuna çıkacaktı. Anadolu'yu bir baştan diğerine kateden Şeyh, seyahati sırasında Asir'de İdrisî'yi görerek, onun da ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** na katılmasını amaçlamıştı[85].İçinde Muhiddin Bey'in de olduğu Kemâl'ci subaylardan birkaçı Revanduz'a varacak ve halkı cesaretlendirmeye devam edeceklerdir. Kuvva-yı Milliyeciler, yerli halka silah ve makinalı tüfek vereceklerini de bildirmişlerdi. İngilizler, başlattıkları hava taarruzuna rağmen yerli halkın hâlâ nasıl Mustafa Kemâl'i destekleyebildiklerine şaşıyorlardı. Cox, bombalamanın daha da artacağını söylüyordu[86]. 21 Haziran'daki yazısında ise Mezopotamya'daki Yüksek Komiser Cox eğer Londra Konferansı akim

83- Atiyah, a.g.e., s. 373.

84- DBFP, 1. seri, C. XV, s. 440-442. Ayrıca Şimşir, a.g.e., s. 246-248, belge no. 83.

85- Şimşir, a.g.e., C. III, s. 278-279, belge no. 97.

86- IOR, L/PS/10/782, 15.vii.1921.

kalırsa, Mustafa Kemâl'in güçleriyle resmen çarpışmaya gireceklerini ve işte o gün aşiretleri yanlarına alabilmek için şimdiden kuru sıkı vaadlerin dışında daha müşahhas bir takım söz vermeleri gerektiğini bildiriyordu. Ama, eğer Türkler'le anlaşılacaksa, o zaman bu gün aşiretlere tanıdıkları haklar ileride kendileri için mahcubiyet kaynağı olabilirdi. Cox, aşiretlerin sorumluluğunun ne olduğu ayrıntılı bir programla açığa kavuşturulmadan; hattâ Noel, Bedirhan ve Şırnak aşireti temsilcileriyle bir araya gelmeden herhangi bir adım atmanın doğru olmayacağına inanıyordu[87]. Ancak, Musul'daki çatışmalar bir an önce sona ermezse İngiltere, Kahire Konferansı'nda söz verdiği çekilmeyi de gerçekleştiremeyeceğini anlamıştı. Churchill, Mustafa Kemâl'le anlaşmak zorunda kaldıklarını, bu uğurda Musul'un bir parçasını bile Türkler'e bırakmamalarını vurgulayacaktı. Hindistan Müstemleke Nezareti ise Musul üzerinde ısrarlıydı: ***"Savaşmaktan başka alternatifimiz yok"*** [88].

11 Mayıs'ta İstanbul'dan Curzon'a yazan Sir Horace Rumbold, Yunanlılar'ın Doğu Anadolu'da Kemâl'i tedirgin etmesi için mahallî aşiretleri ayaklanmaya kalkıştıklarını haber veriyordu. Kuvay-ı Milliyeciler'i durdurmak için bu güne kadar hep aşiretlerden medet umulmuş, fakat neticede ayaklanmalar büyük çoğunluğu arkasında sürükleyemediği için hep başarısız kalmışlardı. Yunanlılar'ın temas kurmaya çalıştıkları aşiret reislerinden biri Nemrut Mustafa Paşa idi. Mütareke de İngilizler'in teşviki ile kurulan harp divanlarında İttihatçıları sözde Ermeni katliamı ile mahkeme eden Mustafa Paşa bu sefer Yüksek Komiserliğe başvurarak Yunanlılar'la yaptıkları plân doğrultusunda aşiretleri ayaklandırmak üzere Mezopotamya 'ya naklini istemişti[89]. 25 Mayıs'ta ise Emin Ali Bedirhan, yanında oğlu Celâdet olduğu halde Ryan'ı görmeye gidecekler ve baş tercümana Yunan temsilcisi ile temas kurduklarını ve çok yakın bir zamanda Mustafa Kemâl'e karşı işbirliğine girişeceklerini bildireceklerdi. Ancak, İngiltere'nin onayı olmadan harekete geçmek istememektedirler. Ryan, ***"bilinen sebeplerden dolayı"*** Hükûmeti'nin böyle bir projeyi tasvip etmeyeceğini onlara aktaracaktır. Fakat, Yüksek Komiserlik, onların Musul'a gitmesine de engel çıkarmayacaktır [90].

87- IOR, L/PS/10/782, 21.vi.1921.

88- IOR, L/PS/11/197, P.2162, 5.v.1921.

89- Şimşir, a.g.e., C. III, s. 323-324, belge no. 116. FO 406/44, s. 54-55, belge no. 40.

90- Şimşir, a.g.e., C. III, s. 333-334, belge no. 123, 25.v.1921. FO.406/46, s.70, belge no. 52.

Sömürgeler Bakanlığı'na yazdığı bir muhtırada Cox, Kahire Konferansı'nda bütün tezlerini ***"dost bir Türkiye"*** varsayımı üzerine inşa ettiklerini, fakat zamanla gelişmelerin kendilerini yalancı çıkarttığını belirtecekti. Kahire'de iki alternatif üzerinde durulmuştu: Ya Musul, Irak'ın bir parçası olacak, ya da mahallî aşiretlere özerklik verilecekti. Cox'un yorumuna göre, konferansın eğilimi ilk şıkkın gerçekleştirilmesi yönündeymiş. O da bu sebeple Mezopotamya'ya dönüşünde mahallî uzmanları toplayacak ve bu eğilim doğrultusunda ön hazırlıklara başlayacaktı. Ancak, uygulayacakları söz konusu program, aşiretler açısından Türkler'in teklif edeceklerinden daha cazip olması gerekiyordu. Onun için yöredeki aşiretlerin gelenekleri ve alışageldikleri hayat tarzı dikkate alınarak, bir siyaset oluşturması yararlı olacaktı[91]. Bakanlık'tan Cox'a gelen bir yazıda Churchill onun aslında Arap olmayan unsurlardan oluşan bir tampon devletçiğin Irak ve Türkiye arasında sıkıştırılmasını teklif ettiğini anladığını kaydediyordu. Bu fikre kendi de, bir-iki küçük değişikliğe rağmen, katılacaktı[92]. 5 Temmuz'da Yüksek Komiser aşiretlerden oluşturulacak bu tamponun sakıncalarına temas edecekti. Cox, Araplar'ın bu ayrı üniteyi kabullenmelerinin güç olduğunu kaydediyordu. Hele Irak'a ayrılan maddî fonların bir bölümünün buraya kanalize edilebileceği düşüncesi bile Araplar'ı tedirgin etmeye yeterdi. Sonra aşırı Arap Milliyetçileri Musul'u Irak'a katmak için derhal örgütlenmeye giderlerdi. Kaldı ki, Türkiye Musul üzerinde bir girişimde bulunursa, Irak'ın hemen yanı başındaki çatışmalardan haliyle etkilenecekti. Hem sonra Cox'a göre Türkmenler'le Kürt aşiretlerini ayırmak ne etnik ne de sosyolojik açıdan mümkün değildi ki, ırkî kıstaslara göre siyasî hudutlar belirlensin[93]. Bu arada Sömürgeler Bakanı Cox'a verdiği cevapta Mezopotamya'nın dışında aşiretleri isyana teşvik edilmesini teklif etmediğini kaydedecekti. Hayır! İngiliz nüfuz dairesine düşen Musul, Süleymaniye ve civarındaki aşiretler ayaklandırılacaktı. Bu amaçla Binbaşı Noel'in de Akra'ya gönderilmesi gerektiğini savunmuştu. Eğer Mustafa Kemâl uzlaşmaz bir tavır alırsa, Noel'in yörede bulunmasının - ayaklanmayı yönlendireceği düşünüldüğü için- yararı vardı[94]. İngilizler'in Şırnak Aşireti Reisi Abdurrahman'a yaklaştıkları ve bu uğurda onu faaliyete zorlamaya çalıştıkları elimizdeki belgelerden anlaşılmaktadır.

91- IOR, L/PS/10/782, P.2873, 21.v.1921.

92- IOR, L/PS/10/782, 2873, 24.v.1921.

93- IOR, L/PS/10/782, P.33549.

94- IOR, L/PS/10/782, P.3045, 2.vii.1921.

Ancak, bir harekete kalkışmadan Abdurrahman, Faysal'la görüşmek istediğini belirtecektir. Amacı ilk aşamada Irak'ın Kuzeyinde bağımsızlığını ilân etmek ve onu takiben de İran sınırında aynı gayeyi güden Simko ile birleşmekti. Zaten Simko Urmiye civarında çoktan hâkimiyeti eline almıştı. Artık Simko silâh zoruyla gerçekleştirdiği bu olup bittiyi İngilizler'e resmen kabul ettirmek üzere Süleymaniye'deki İngiliz subayından görüşme dahi talep edecekti. Cox, zaman kaybetmeden her çareye başvurup, söz konusu tehlikeli gelişmelerin önünün alınması gerektiğini vurgulayacak. Sömürgeler Bakanı da Yüksek Komiser'in bu kararını onaylayacaktı[95].

Bağdat ile Londra arasında bu yazışmalar cereyan ederken, İstanbul'dan alınan bazı haberler, Mustafa Kemâl'in Yunanlılar karşısında Sakarya'daki ***"muhteşem başarılarına"*** dikkatleri çekiyordu. Mustafa Kemâl'in Türkçülüğü sebebiyle, tabiatiyle Bolşeviklere düşman olduğu kaydediliyor ve dolayısıyla Millî Mücâdele'nin Arap ülkelerine taşmak gibi bir emeli bulunmadığı belirtiliyordu. Demek ki, Mustafa Kemâl'in, Arap ülkelerini ***"Türkleştirmeye"*** çalışmak niyeti yoktu. O, İngilizler'in Irak siyasetlerini ilke olarak emperyalizme karşı olduğu için eleştirmişti. Böylece, İngiltere, Irak'ın güvenliğini düşünüyorsa, Mustafa Kemâl'le iyi geçinmek zorunda değil miydi? Bu dostluğu sağlamak üzere Faysal ile Mustafa Kemâl bir araya getirilemez miydi? İngilizler, Mustafa Kemâl'in, Faysal'ı İngiltere aleyhtarı cepheye çekmeye çalıştığının pekâlâ farkındaydılar. Ancak, Faysal'ın Londra'ya sadakatinden de emin oldukları için yine de bu riski göze almaya hazırdılar. Anlaşılan İngilizler Faysal kanalıyla Mustafa Kemâl ile ileriye yönelik bir diyalog başlatma hevesi içine yavaş yavaş giriyorlardı. Belki de Fransızlar'ın Ankara ile çoktan köprü kurmalarının Londra'nın da bu yola başvurmasında önemli bir dürtü oluşturduğunu söyleyebiliriz[96]. Ayrıca, İngilizler Şırnak Aşireti'ni Türkler'e karşı ayaklandırmışlar, fakat olayların, bekledikleri yönde gelişmediğini de görmüşlerdi. Çünkü, Kuvvacılar gelişmeleri haber alacak ve aşiretleri kısa süre içinde etkisiz hâle getirmeyi başaracaklardı[97].

Yine de bazı İngiliz idarecileri, Binbaşı Noel'in bir an önce yöreye gönderilip, insiyatifi -kendi yöntemleriyle- ele almasında ısrar ediyorlardı. Ancak, Noel küçük bir ameliyat geçirmişti; Tahran'da nekahat

95- IOR, L/PS/10/782, P.3968, 26.viii.1921 ve P.4169, 8.ix.1921.

96- Şimşir, a.g.e., C. III, s. 671-672, belge no. 295, FO.371/6353 E.10936, 28.ix.1921.

97- IOR, L/PS/10/782, P.4765,24.x.1921.

devresindeydi. Bu rahatsızlığı yüzünden kendisi ile özel görüşme yapmak üzere Londra'dan gelen Sir Percy Loraine'le de bir türlü buluşamayacaktı [98]. Ancak, Irak'taki meslektaşlarının bu fikrine Londra'nın tamamiyle katıldığını söyleyemeyiz. Meselâ Binbaşı Bray, Türkler'le anlaşma yolu seçilecekse Irak'a gönderilecek son adamın Noel olduğunu savunuyordu. Bir başka yetkili de aşiretlere müdahale etmeyip, onları kendi başlarına bırakmanın en yerinde karar olacağını bildiriyordu. Zaten, Hindistan Müstemleke Nezareti, cevabî yazılarında kadro yetersizliği sıkıntısı çektikleri bir sırada Noel gibi ***"yetenekli"*** bir subaydan mahrum olmak istemediklerini kaydedecekti[99].

24 Ekim'de Cox ve yardımcısı Young, Faysal'la buluşurlar. Cornwallis'in de olduğu bu toplantıda Young, Faysal'a, İngiltere'nin Arap emperyalizmini değil, Arap milliyetçiliğini desteklediğini hatırlatacaktır. Bu itibarla Faysal'ın Musul üzerinde emelleri olmasını anlamakta güçlük çekiyorlardı. Halbuki, Faysal'm Türkler'le arasında dost bir tampon devletçiğe ihtiyacı olduğunu anlaması gerekirdi. Young, devamla, Majesteleri'nin Hükûmeti'nin bu iki devlet arasında dostluk ve iş birliği bağlarını kuvvetlendirmesi politikasını takip ettiğini söyleyecekti. Oysa ki, Türkler yaptıkları, propaganda ile bu müstakbel birliği bozmak istemektedirler. Bu niyetle, İslâmcılık bayrağı altında aşiretleri İngilizler'e karşı kışkırtmakta ya da aşiretlerin Arap düşmanı tavırlarından istifadeye çalışmaktadırlar. İngiliz himayesinde otonom bir bölge yaratmak; ikinci tür propagandayı eritecek, fakat ilkini cesaretlendirecektir. Araplar'm da İslâm olduklarından hareketle Musul'u Irak'a bağlamak ise birinciyi tesirsiz hâle getirecek; fakat, bu sefer ikinci temayı güçlendirecektir. Young'a göre, en doğrusu iki aşırı uç arasında ***"orta noktayı"*** bulmaktır. Bu girişten sonra Faysal, cevaben, İngilizler'in nezdinde kendisinin Musul'un vazgeçilmez bir parçasını oluşturduğu Irak'ın Kralı mı, yoksa Musul'un dışında bırakılacağı bütün Arap ülkelerinin kralı mı olduğunu soracaktır. Bu soruya karşılık İngilizler ***"dostça sohbet ettiklerini"*** ifade edeceklerdir. Aynı ***"sohbette"*** Faysal, İngilizler'e ileride ***"Orta Doğu Komitesi"***ne getirilecek sorularını da yöneltecektir [100]. Faysal, ilk olarak, İngiltere'nin Irak'ıMusul'dan yöneltilecek bir tehlikeye karşı koruyup koruyamayacağını sormuştur. İkinci olarak, Musul'daki iç çalkantılara ne kadar zaman daha müsamaha edilecektir? Üçüncü husus ise

98- IOR, L/PS/11/203, P.5175, 25.x.1921.

99- IOR, L/PS/11/203, P.5274, 19.iii.1922.

100- IOR, L/PS/10/782, P.124, 26.x.1921.

İngiltere'nin Musul'daki aşiretlerin ayrılıkçılığını desteklemesidir. En son olarak, Faysal, Musul'un Irak'tan ayrılması kabul edildiği takdirde, bu bölgede ne tür bir yönetim düşünüldüğünü soracaktır.

28 Ekim'de tekrar Churchill'e yazan Cox, bu notunda Faysal'a İngiltere'nin bölgedeki o günkü hazır askeri ile pek Irak'ı Kuzeyden bir saldırıya karşı koruyamayacağının söylenip söylenemeyeceğini sormaktadır. Bütün sorulara "kaçamak" bazı cevaplar hazırlayan Cox'a göre, Musul'da İngiliz hakimiyeti altında mahallî otonomiler ihdas edilmesi yerinde olacaktır. Böylece, belki uzun dönemde yöredeki Türk propagandası kırılarak, Musul'un Arap Irak'ına bağlanması sağlanabilirdi. Bu son temenni Faysal'a iletilince, Arap lideri sevinecektir. Cox, Türkler'e İngilizler'in Sevres'in 64. maddesinde lehlerine bir düzenleme yapmayı kabullendikleri ve Güney Anadolu'yu onlara bırakmayı düşündükleri söylenirse, Ankara'nın, Musul üzerindeki emellerinden vaz geçebileceğine inanıyordu. Bu şekilde Faysal'ın Irak Krallığı yeterli dış güvenliğe kavuşacaktı. Bu dileklerden sonra Faysal, ***"o zaman beni bir Iraklı sayabilirsiniz"*** diyecektir[101].

28 Ekim tarihli raporunda Cox,Türkiye-Irak hududunun güvenliğinin İngiltere'nin Orta Doğu politikasının ana meselesi olduğunu vurgulayacaktı. Bu nedenle bundan önceki yazısında Faysal kanalıyla Mustafa Kemâl'le irtibat sağlanmasının yerinde bir karar olacağını teklif etmişti. Fakat, bu teklifine halen cevap alamamıştı. Demek ki, Majestelerinin Hükûmeti böylesine bir kanalın açılmasını cazip bulmamıştı. Eğer Londra Mustafa Kemâl'in Irak üzerinde çeşitli faaliyetlerde bulunacağını düşünüyorsa, neden alternatif çözüm şıkkı denenmiyor ve çok geç olmadan aşiretlerle daha kapsamlı bir işbirliğine gidilmiyordu? Cox, Kürt Kulübü'nün dört elemanı ile Halil Bedirhan'ın Bağdat'a vasıl olduğunu yazıyordu. Bedirhan, ona, İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiserliği'nin misyonunu bildiğini ve kendisine bol şans dilediklerini söylemişti. Bedirhan ***"iki senedir üzerinde çalıştığı aşiretlerin ayaklanmasının artık patlak vereceğini ve Dersim, Diyarbakır, Bitlis ile Van'ın bir anda karışacağını"*** bildirecekti. Aşiretler İngiliz Mandası istiyorlardı. Bu uğurda Ermeniler'le hattâ Nestûriler'le bile iş birliği yapmaya hazırdılar. Cox'tan Binbaşı Noel gibi yetenekli İngiliz subaylarının mahallî kıyafetlere bürünerek aralarına katılmalarını talep ediyorlardı. Bundan başka, Bedirhanlar makinalı tüfekler, beş bin tüfek ve cephane isteminde bulunacaklardı. Tabiî, bu arada para isteklerini de tekrarlayacaklardı. Cox'un

101- Aynı yerde, 5.i.1922.

ifadesine bakılırsa, Bedirhanlar 10.000 TL. İstanbul Zarini Bankası'ndan temin etmişlerdi bile. Silahlara gelince, bu konuda Yunan Hükûmeti bir gemi dolusunu vaad ve taahhüt etmişti. Gelişmeleri özetledikten sonra Cox, şahsî kanaatinin dost bir Türkiye olduğunu kaydedecektir. Irak'takilerin Yunanlılar'a karşı Türkler'e sempati beslediklerini unutmamak gerekiyordu. Ayrıca Fransızlar'ın Bedirhan'ın misyonuna karşı muhtemel tepkisini de hesaba katmalıydılar ve eğer operasyon başarılı olmazsa, Türkler'in cevap olarak aşiretleri kendi hudutlarına dahil edip, hudutlarında kesin güvenliği sağlamak üzere harekete geçmeleri de beklenmeliydi. Bu durumda Cox, aşiretlere silahın dışında adam ve Yunanlılar'dan temin ettikleri cephanenin aktarılmasına göz yummalarını tavsiye ediyordu. Tabiî, İngiliz subayları gönüllü olarak Bedirhan'ın misyonuna katılacaklardı ve başarısızlık anında Londra, bu şahıslarla hiçbir ilişkisi olmadığını ve onlara bu operasyona katılmaları için hiçbir surette talimât vermediklerini de ilândan çekinmeyecekti.

Cox'un müracaatlarının akabinde Londra'da Savaş Bakanlığı da ***"Irak'ta Durum"*** başlıklı bir muhtıra hazırlayacaktır. Raporda Mezopotamya'nın savunması için ne kadar İngiliz ve Arap Kuvveti bulunduğu etraflıca anlatıldıktan sonra, Irak'a dışarıdan gelebilecek saldırılar üzerinde tahminler, yürütülür. İran, Rusya, Arabistan ve Anadolu tehditleri içinde ***"en büyük tehlike"*** olarak Türkiye görülmektedir. Türkiye'nin İngiltere'ye husûmeti mâlumdu. Ayrıca, Ankara Fransız dostluğuna yönelmektedir. Fransa'nın da Faysal'ı Irak Kralı olarak tanımak istemediği, aynı şekilde bilinen gerçeklerdendi. Bu bakımdan M. Kemâl, hem İngiltere'nin Irak'taki çıkarlarına zarar vermek, hem de Fransızlar'ın hoşuna gitmek için İngiltere'nin tahta çıkardığı Faysal'ı devirmeye kalkabilirlerdi. Bu sebeplerle, M. Kemâl, Yunanlılar'ı yendikten sonra ***"muhtemelen gözlerini Musul Vilayeti'ne çevirecekti"***. Savaş Bakanlığı'na göre, buna fırsat verilirse ***"muhtemel bir felâket ve kesin bir prestij kaybı ile karşılaşılacaktı"***. Ankara'nın Irak'a saldırmasını önlemenin tek yolu ise Türkiye ile tez elden dostluk kurmaktı[102].

Savaş Bakanlığı'nın muhtırasını Dışişleri'ninki izledi. 19 Ekim tarihli bu raporda Faysal'ın M. Kemâl'le müzakereye girişme teklifi eleştiriliyordu. Öncelikle, Irak bağımsız bir ülke değildi. İngiltere'nin mandası altındaydı. İngiltere, Irak'ın dış politikasından sorumluydu. Faysal'ın An-

102- PRO, FO.371/6532, 12.x.1921. Ayrıca bkz. B.N. Şimşir, **Sakarya'dan İzmir'e 1921-1922** (İstanbul, 1972), s. 250-251.

kara ile temas kurmasının neticeleri İngiltere'yi de bağlardı. Yapacağı anlaşma, sınır düzenlemeleri gibi dar ölçülerde kalsa, Türkiye ile yapılacak genel barışın bir parçası niteliğinde olacaktı. Böyle olunca da Irak, adetâ Türkiye'yle yapılacak barış andlaşmasının taraflarından biri durumunda görünecekti. Sonra Irak'ın görüşme isteğini İngiltere'nin ***"zaaf işareti"*** olarak görmez miydi, M. Kemâl? Bu düşüncelerden sonra muhtıra, özetle şu sonuçlara varıyordu: Anadolu meselesi geniş düşünülmeli, bu konuda Müttefikler arabuluculuk etmeli, Irak davası bunun bir parçası sayılmalıydı. Türkiye'yle genel bir barış yapmaya gidilince de Faysal'ın M. Kemâl'le artık görüşme yapmasına lüzum kalmayacaktı. Fakat, bu gerçekleşmez ve M. Kemâl, Irak'a güçlükler çıkartmaya devam ederse o zaman Faysal devreye sokulabilirdi. Ama, bu görüşmeler, ***"kış içinde Ankara'nın Irak'a karşı geniş bir harekete girişmesini önlemek için"*** olmalıydı[103].

Nihâyet, onca toplantıdan sonra Churchill, Cox'a cevabını iletir: Faysal ile Kemâl'i buluşturmanın şu aşamada mümkün görülmediğini, fakat aynı zamanda aşiretlere de cesaret verilmemesi gerektiğini bildirecektir. Çünkü, bu ikinci konuda Fransızlar'la anlaşmazlık içindeydiler. Anlaşılan Churchill, Bedirhan misyonuna perde arkasından göz yumulmasını, fakat asla İngiltere'nin işin içine girmemesi gerektiğini imâ etmek istiyordu[104].

3 Kasım (1921) de Sömürgeler Bakanlığı'nda Shuckburg'un başkanlığında ***"Orta Doğu Komitesi"*** toplanacaktır. Savaş Bakanlığı'ndan Sir Bertram Cubitt, Albay F.W. Barron, Dışişleri'nden R.C. Lindsay, Hava Kuvvetleri'nden İstihbarat Başkanı General J.M. Steel, Maliye'den M.F. Headlam ve Sömürgeler'den Albay R. Meinertzhagen ve R.W. Bullard'ın iştirak ettiği bu toplantıda Irak'tan gelen raporlar incelenecek ve Faysal'ın Cox'tan cevap beklediği iki sorusu gündeme alınacaktır. Faysal, a) İngiltere'nin Musul'dan Irak'a yapılması muhtemel bir saldırıda kendilerine destek sağlayıp, sağlamayacağını ve b) İngiltere'nin Musul'daki iç karışıklıklara engel olup olmayacağını sormaktadır. Bu sorulara, Barron, Savaş Bakanlığı'nın "Hayır" cevabını vereceğini hemen belirtir. Irak'taki askerî güçlerle bu tehditleri karşılamaktan acizdir. Ne İngiltere'den ne de Bağdat'tan yöreye askerî takviye gönderilmesi mümkün gözükmemektedir. Hava Kuvvetleri ise her iki soruya da sessiz kalmayı yeğleyeceklerdir. Meinertzhagen, Musul'a taze birliklerin yol-

103- PRO, FO.371/6369 E.12341, 19.x.1921; Ayrıca, Şimşir, **Sakarya'dan...**, s. 262-263.

104- IOR, L/PS/10/782, P.5098, 28.x.1921 ve 11.xi.1921.

lanması meselesinin siyasî bir tasarruf olduğunu ve buna ancak kabinenin karar verebileceğini kaydedecektir. Bu görüşler üzerine Shuckburg ellerindeki askerî güçle yetinmelerinin mecburî olduğunu dile getirecekti. Ona göre asıl mesele ***"Milliyetçi Türkler'le"*** olan ilişkileriydi. Onlarla dost mu olunacaktı? Bu konu kabinede halen tartışılmaktadır. Lindsay ise ***"eğer üç müttefik Türkler'e karşı ortak bir tavır oluşturabilselerdi Ankara'yı çoktan yıpratabilirdik"*** diyecektir. Toplantı bir karara bağlanmadan dağılacaktır[105].

Churchill'e bir not gönderen Cox, ***"her ihtimale karşı aşiretleri bir süre daha vaadlerle oyalamanın"*** iyi olacağını savunmaktadır[106]. Ancak, Faysal'ın beklemeye pek tahammülü olmadığı bellidir. Çünkü Faysal, ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** projesinden haberdar olan bir kişi sıfatıyla Türkler'in Kuzeyden, Sovyetler'inse Irak'tan ortak bir harekâtla Irak'ı ablukaya alıp, bu ülkedeki İngiliz hâkimiyetine son vereceklerini biliyordu [107]. Gerek Irak'taki ve gerekse Musul'daki Türkler'in kendisine ileride bir azınlık meselesi yaratacağını hattâ bu saldırı başlayınca Türkler'in yanına geçip kendisine karşı ayaklanacaklarını sezmiştir. Hele Kurucu Meclis'in çatısı altına Türkler'de girerse, o zaman Irak, Türk ayrılıkçılığını kabullenmek ve bu konuda tavizler vermek zorunda kalacaktır. Bu muhtemel tehlikeyi bertaraf etmek için Faysal, seçimlerden önce bir milliyet kanunu hazırlatır. Bu tasarıya göre Irak'taki Türkler'den gönüllü olarak Türklük'lerinden vazgeçmeleri ve bir daha Türk vatandaşlığına başvurmayacaklarını taahhüt etmeleri bekleniyordu[108]. Londra, bu teklifi reddedecektir. ***"Ya Irak vatandaşlarının çoğu Türk vatandaşı olarak kalmak isterlerse!"***[109] Sözkonusu yasanın yerine İngilizler, seçimden önce katılanların Faysal'a sadakat yemini etmelerinin daha uygun bulunduğunu iddia edeceklerdir[110].

105- IOR, L/PS/10/782, P.4998.

106- IOR, L/PS/11/203, 21.xi.1921.

107- FO.371/7780 E.1365/96/65, 6.ii.1922.

108- IOR, L/PS/10/782, P.5347, 5.xii.1921

109- Aynı yerde, 14.xii.1921.

110- IOR, L/PS/10/782, P. 5571, 19.xii.1921.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1922-1923 YILLARI:

PETROL, HARP VE SULH

Bu bölümde okuyucu, gerek İngilizler'in ve gerekse Türkler'in diplomatik usulleri bir tarafa bırakarak Musul sınırında karşılıklı askerî atağa kalkıştıklarını görecektir. Artık, iki devlet arasında ***"ilan edilmemiş/ edilmeyen bir savaş"*** durumu söz konusudur. Her ikisi de konferans masasına oturduğunda güçlü maddî, hattâ askerî verilere dayanmak; fiilî durumu hukukîleştirme yönüne gitmeyi düşünmektedirler. İngilizler Musul sınırında Mütâreke başlangıcında temin ettikleri avantajı kaybetmişlerdir. Karşılarında kararlı ve bu kararlılığını da silahla korumaya azimli bir Türk seddi bulmuşlardır. Ne var ki, Türkler de bu avantajı fazla lehlerine zorlamayacak ve Musul'a inmeyeceklerdir. Her iki tarafın da birbirlerinin güçlerini dengelediği bu ortamda yöredeki aşiretlerin tavrı sonucun belirlenmesinde etkili olacaktır. Bu sebeple, İngilizler'in aşiretleri yanına alma isteğinde billurlaşan geleneği bu yıllarda da sürecektir. Ancak, sertlik yanlısı Lloyd George kabinesinin düşmesiyle Türkiye ile genel bir savaşa girilmesi ihtimâli de ortadan kalkacaktı. Artık, bu bölümde meselenin Lozan'da tartışıldığına şahit olacağız. Bonar Law Hükûmeti uzlaşmayı düşünüyordu,hatta Musul'dan toptan çekilmeyi bile göz önüne almıştı. 1922 yılının sonlarına doğru kabine, büyük ölçüde, kendi kamu oyunun tazyikiyle Musul'u terke hazırlanacaktı. Ne var ki, petrolden de vazgeçmek pek zor bir karar olacaktı. Curzon, bu konuda ağırlığını hükûmete hissettirecek ve bilhassa petrolden feragat

edilmemesini savunacaktı. Kendisine en büyük desteği verenin Cox olduğu görülecektir. Bu arada İngiltere Faysal'la bir andlaşma imzalamış ve Irak'ı dolaylı bir yolla da olsa Londra'nın dış politika çizgisine çekmişti. Ne var ki, ne ulema -hele Kerbelâ'da kümelenen Şiîler- ne de Musul halkı, bu andlaşmayı kabul edeceğe benziyordu. Irak Meclisi, andlaşmayı tasdik etmemekte direniyordu. Böylece, İngilizler, Faysal'a Musul'un Irak'a dahil edilmesini istiyorlarsa, bu andlaşmayı Meclis'ten geçirmesi gerektiğini bildirecekierdi. 10 Ekim'de (1922) andlaşma onaylanacaktır. Bu arada Curzon, Musul Meselesi'ni Lozan'dan daha uygun, İngiltere'nin hâkim olabileceği bir devletler arası foruma çekmeyi başaracaktır. Dahası, Curzon, Türkiye'ye hiç olmazsa petrol konusunda rakipleriyle aleyhinde kullanabileceği bir koz bırakmayacağını da okuyucu aşağıdaki satırlardan takip edecektir.

i- Türk-İngiliz Askerî Harekâtları ve Sınırdaki Çatışmalar

1922 gerek Türkiye ve gerek İngiltere için Musul'a taarruz yılı olarak tarihe geçecektir. 1 Şubat'ta M. Kemâl, Millî Müdafaa Vekâleti'ne ***"Faysal'ın Irak'ta hükûmet kurmak, İngilizler'in de Musul İli'ni siyasî manda altında bulundurmak isteği, yapılan siyasî faaliyetlerden anlaşılmaktadır. Bu sebeple esasen Misâk-ı Millî sınırları içinde kalan Musul İli'nin kurtarılması amacıyla Revanduz bölgesine bir kısım kuvvet gönderilmesi"*** tâlimatı verecekti [1]. Bu görev, Suriye'de ve Antep cephesinde çeşitli görevler almış olan Kaymakam Özdemir Bey'e (Şefik Özdemir) verilecektir. Irak kuvvetleri ile de desteklenen Mezopotamya'daki İngiliz birlikleri Türkiye'ye karşı ilan edilmemiş bir savaş başlatırlar. Hava kuvvetleri de taarruzu destekleyecektir [2]. 17 Şubat'ta İngiltere Hükûmeti bir karar alarak saldırıda kullanılan takviye birliklerin süresiz olarak Musul'a yerleştirildiğini açıklıyordu[3].

Musul'daki operasyon İstanbul'daki Kürt Klübü'nde tepki ile karşılanacaktır. Derhal Yüksek Komiserliğe başvuracaklar, fakat görüşme

---

*1- Gn.kur., ATASE, **Türk İstiklâl Harbi, C.IV: Güney Cephesi (Ankara, 1966), s. 267.***

2- PRO, FO.371/7780 E 96/96/65, 2.i.1922.

3- PRO, FO.371/7780 E 2024/95/65, 21.ii.1922.

talepleri reddedilecektir. Taarruz hadisesi farklı görüşte olan üyelerin birleşmesini sağlamıştır. Klüpten biri Ryan'ı ziyaret edecek ve gelecekten endişe duyduklarını aktaracaktır[4]. Bu arada Emin Ali Bedirhan da Kahire'de bulunan Allenby'ye Fransızlar'ın kendilerini desteklemekten vaz geçtiklerini ifade ederek, ***"Kürdistan"*** mandasının acil olarak tesis edilmesinin hayatî çıkarlarından olduğunu açıklayacaktı[5]. Allenby'nin yazısını okuyan Dışişleri yetkililerindenOsborne,***"Kürtler için dinî azınlıklara tanınan olağan bazı hakların verilmesi yönünde gayret göstermemizin dışında yapacağımız hiç bir şey kalmamıştır"*** diyordu[6].

1 Şubat'ta (1922) Londra'ya yazan Cox, notunda özellikle Süleymaniye'den başlamak üzere bütün Musul'da Türk taraflısı eğilimin yaygınlaştığından söz etmektedir. Buradaki aşiretlerin M. Kemâl Paşa ile gizliden gizliye temasları vardır. Bu itibarla Güney Doğu Anadolu'da aşiretleri ayaklandırmak doğru değildir. Aynı şekilde Mustafa Kemâl de Musul'daki aşiretleri Irak'a karşı hareketlendirebilirdi. Cox'un yazısı Londra'daki yetkililerce incelenecek ve bakanlıktakiler M. Kemâl'le olan ilişkilerini Cox'a aktarmada geç bile kaldıklarını hatırlayacaklardır [7]. Çünkü, 3 Şubat'ta Sömürgeler Bakanlığı'ndan Dışişleri'ne giden bir yazıda Irak'a güvenlik garantisinin sağlanabilmesi için derhal M. Kemâl'le temasa geçmelerinin gerektiği vurgulanmıştı[8]. Zaten Halil Bedirhan, misyonuna bir türlü başlayamamıştır. Kendisine söz verilen para ve silahlar gelmemiştir. Artık İstanbul'a dönmek istememektedir. Yine de Cox, belki ileride işlerine yarar düşüncesiyle, onu bekletmenin taraftarıdır. Noel ise birkaç güne kadar Tahran'dan gelmiş olacaktır[9]. İngiliz askerî harekâtı ile ilgili pek çok bilgi İngiliz Devlet Arşivi'nde sansürlenmiş durumdadır. Bu yazışmalar içinde Türk taarruzunun arifesinde iki cephede Türkleri sıkıştırmak üzere eski müttefikleri Yunanistan'ın Türkiye'ye karşı bir saldırıya geçme tasavvuru gerçekleşmeyecekti. Fakat Fransa ile temas kurularak, Türk birliklerinin Doğuya sevkiyatında kullanılan demiryolunun Suriye hududu içinden geçmesine engel olun-

---

4- PRO, FO.371/7780 E 808/96/65, 16.i.1922.

5- PRO, FO.371/7780 E 822/96/65, 9.i.1922.

6- Aynı yerde: 24.i.1922.

7- IOR, L/PS/11/203.

8- PRO, FO.371/7780 E 1269/96/65, 3.ii.1922.

9- IOR, L/PS/11/203, 6.ii.1922.

ması çağrısında bulunulmuştu[10].

Öte yandan, Özdemir Bey, bir binbaşı, altı üstteğmen, altı teğmen, altı astteğmen, bir subay namzedi ve bir hesap memurundan oluşan kadro ile, aşiretler arasına girecek ve onlardan topladığı milislere, Fransız ordusundan Türkler'e kaçmış Tunuslu ve Cezayirli erlerle 22 Haziran'da Revanduz'a vasıl olacaktı. 31 Ağustos'ta İngilizler'e karşı saldırıya geçilecektir. 16 Ağustos'ta küçük bir Türk grubu Neodest'e kadar sızmışlar; bu arada ikinci bir parti Nalkiven Ovası'na üçüncüsü de Savran'a sarkmıştı. Kerim Fettah Bey'in adamlarıyla birlikte bu üçüncü gücün başında olduğu söyleniyordu. İngilizler, bu sınır çarpışmalarına karşı Yendize, Bole ve Golan'ı bombalayacaklar ve filo bu ***"gayretini"*** 22'sine kadar sürdürecekti. İngilizler'in istihbarat raporuna bakılırsa, aşiretler Türkler'le bir olmuşlardı. Özdemir Bey'in de Kerim Fettah Bey'le beraber hareket ettiği kaydediliyordu [11]. 5 Eylül'de ise hazırladıkları mahrem bir raporda Savaş Bakanlığı, Genelkurmay Başkanlığı ***"Rania'daki Türk-Kürt işbirliği ve başarısının sonuçlarının İngiltere açısından ciddî ve vahim olduğunu"*** vurguluyordu. 31 Ağustos'ta ***"Derbent Muharebesi"*** ile İngilizler'e karşı kesin bir zafer kazanan Özdemir Bey, 18 Eylül'den itibaren de Şaklava İlçesi'ne girerek, Musul'la irtibatı sağlayacaktı. Şeyh Mahmud'la da temas kuran Özdemir Bey'e, yeni bir harekâta kadar mevzilerini tutması emredilecekti [12]. Anadolu'daki zaferleri ile Türkler'in kendilerine güvenleri gelmiş ve bu da ister istemez Musul hattındaki diğer aşiretleri İngilizler'e karşı cesaretlendirmişti. Süleymaniye, Kerkük ve Musul ahalisi vergi ödemeye başlamışlardı. Şehir meclislerine üye seçimleri boykot edilmekteydi. Nümayişler oluyor, İngiliz ve Arap güvenlik kuvvetleriyle çatışmalar günlük hayatın bir parçası haline geliyordu[13].

Musul'daki askerî durum gözden geçirildiğinde İngilizler, ya buradaki birliklerin takviye edilmelerinin, ya da bölgeden tamamiyle çekilmelerinin uygun olduğunu anlamışlardı. Takviye asker gücü yapılması mümkün değildi. Geride kalan kuvvetler Musul'u Türkler'e karşı savunmaya yeterli olamazdı. Bu itibarla, ortada ricattan başka çare görünmü-

---

*10- **PRO, FO.371/7780 E 1763/96/65, 15.ii.1922.***

*11- **PRO, FO.371/7780 E 10859/33/65, "Irak Intelligence Report"**, no.17, 10.x.1922.*

*12- **Türk İstiklâl Harbi**, C.IV, s.270-278.*

13- PRO, FO.371/7772/ E 10938/33/65, 15.ix.1922.

14- Aynı yerde.

yordu. Verilen karara göre İngilizler, düşmana belli etmemek açısından, kademeli olarak geri çekileceklerdi[14]. Nihayet, bir süre sonra İngilizler Süleymaniye'yi terk edeceklerdi. Bu arada Halepce de bulunan Noel, hava kuvvetlerine bağlı bir uçakla Bağdat'a kaçacaktı. Artık, Süleymaniye Türkler'in eline geçmişti. Aşiretler şehre girmişlerdi; sokakta bayram yapıyorlardı. Sömürgeler Bakanı Churchill, bölgedeki Yüksek Komiserleri'ne, eğer Faysal bu hareketlerin anlamını sorarsa, ona ricatın başkentteki Arap milliyetçilerinden duydukları kaygının sonucunda alınmış bir protesto olarak izah edilmesini söyleyecekti[15]. Gerçek ise belliydi: Savaş Bakanlığı, kabineye sunduğu bir muhtırada ne Irak ordusunun, ne de bölgede bulunan İngiliz hava ve kara kuvvetlerine bağlı birliklerin Türkler tarafından desteklenen aşiretleri durdurabileceğini vurguluyordu.

Bu âcil duruma derhal çâre bulunması İngiltere'nin hayatî çıkarlarındandı[16]. İngiltere, Süleymaniye'den patlak veren ayaklanmayı bastırabilmek üzere Şeyh Mahmud'u bir kere daha devreye sokmak isteyeceklerdi. 12 Eylül'de Mahmud'u Bağdat'a çağıracaklar ve Noel ile Cox'un hazır bulunduğu bir toplantıda adamlarıyla Süleymaniye'yi geri almak üzere harekete geçmeyi kabul ederse, kendisine Iraklılar'ın para, silah ve cephane yardımı yapabileceklerini söyleyerek, bir süre önce darıldıkları bu liderle uzlaşmaya çalışacaklardı. Mahmud ise onlara Faysal'dan hoşlanmadığını, Kral'ın Arap Hükûmeti'nin aşiretler üzerinde baskı rejimi kurduğunu söyleyecektir. Cox, Kral'la aralarını bulabileceklerini ve eğer bu misyonu kabul ederse, kendisine İngiliz Hava Kuvvetleri'nin destek olacağını da açıklayacaktır. Mahmud, görevi kabul edecek, fakat Noel'in kendisine eşlik etmesini isteyecektir. İngiltere'nin askerî ve diplomatik sebeplerle kendisinin halledemeyeceği harekâtı, Şeyh Mahmud'a ihâle ettiği anlaşılmaktadır[17].

"Türkler'in başarıları Faysal'ı oldukça tedirgin etti. Artık bize karşı pek sesini yükseltemiyor". Bunları Dışişleri'nden Mallet yazıyordu ve haklıydı. Nitekim, Türkler'le İngilizler'in Çanakkale'de tekrar karşı karşıya gelmeleriyle, 1915'in yeniden yaşanması ihtimâli doğmuştu. Bu kriz barışçı bir çözüme ulaştırılmazsa Faysal, Mustafa Kemâl Paşa'nın ilk hareketinin Irak'a doğru bir taarruz olacağından kuşkulanıyordu. Cox'un yazdığına bakılırsa, Faysal, gelişmelerden ken-

---

15- Aynı yerde: E 10470/33/65, 7.ix.1922.

16- E 10604/33/65, 5.x.1922. Ayrıca bkz: E 10173/6, 29.ix.1922.

*17- PRO, FO.371/7780 E 10938/33/65. **"Irak Intelligence Report"**, no.18, 15.ix.1922.*

disini haberdar etmeleri için Yüksek Komiser'e defalarca yalvarmıştı[18]. Anlaşılıyor ki, Faysal, ***"Asya Müslümanları Federasyonu"***'ndan ayrılmaktan pişmanlık duyuyordu. Mustafa Kemâl'in başarılı olacağına inanmamış, İngilizler'e yaranmaya çalışmak suretiyle kendisine (ve belki ülkesine) tavizler koparacağını düşünmüş; fakat bu yol onu kâtiplerini ve mabeyncilerini bile Londra'nın tâyin etmesine kadar düşürmüştü. Bu arada Şam gazeteleri de aşiretlerin başarılarından bahsetmeye başlamıştı. **Feta-el Arab** gazetesi Kuzey Irak'taki Müslümanlar'ın ayaklanmasının ülke sathına taştığını, Abdülkerim Bey'in İngilizler'e savaş ilan ettiğini ve Süleymaniye'yi aldığını yazıyordu. Abdülkerim Bey'e diğer aşiretlerin de katıldığını kaydeden gazeteye göre, İngiliz-Arap birleşik güçleri bu ihtilâli bastırmakta âciz kalmaktaydılar. İngilizler çevreyi havadan bombardıman dahi etmişler, fakat söylentilere bakılırsa, aşiretler aşağı yukarı yirmi uçağı düşürmeyi becermişlerdi. Bu çerçeve içinde Abdülkerim Bey, Faysal'ı tehdit ederek, İngiliz hegemonyasını kabul etmemesini söylemişti.

Londra'ya ulaşan raporları ve küpürleri inceleyen Dışişleri Bakanlığı, halkın bu söylentilere büyük değer vereceğini düşünüyor ve olumsuz gelişmeler karşısında Faysal'ın tedirginliğinin beyhude olmadığını anlıyordu[19]. Nitekim Ekim'in sonuna doğru Türkler'le aşiretler Musul hududundan Irak içlerine doğru akınlar düzenlemeye devam edecekler ve İngilizler'in deyimiyle bunlar ***"kesin ve hayatî darbeler"*** olarak Arap Devleti'ni etkileyecekti. Londra, bu akınlara karşı yine havadan bombalama metodu ile karşı koymayı deneyecekti. Dışişleri'ne bakılırsa, Musul Meselesi bir çözüme bağlanmadıkça, İngiltere bu istikrarsızlığa ne ekonomik ne de askerî açıdan sonuçlarına daha fazla katlanabilirdi[20]. 31 Ekim tarihli bir raporda da, Barzanî'nin aşiretlere katıldığı ve İngilizler'in bir ayı aşkın süredir Musul'u havadan dövmelerine rağmen aşiretlerin ilerlemelerini durduramadıkları kaydediliyordu. Yazıda altı köyün yerle bir edildiği de ifade ediliyordu. Türkler Köysancağı istirdat etmişlerse de bir hafta devamında sürdürülen hava bombardımanı sonucunda şehirden çekilmek zorunda kalmışlardı. İngilizler bununla da yetinmeyecek ve Hristiyanlar'ın da yaşadığı İmadiye ile Dinarî'ı da 17 Ekim'den itibaren havadan vuracaklardı. Bombalama operasyonlarının artık ***"sindirme"*** sebebiyle değil de, ***"cezalandırma"***

18- PRO, FO.371/7723 E 10470/33/65, 18.ix.1922.

19- PRO, FO.371/7772 E 11706/33/65, 13.x.1922.

20- Aynı yerde: E 11903/33/65, 30.x.1922.

amacıyla gerçekleştirildiğini İngilizler itiraftan kaçınmıyorlardı[21].

Demek ki, İngiltere'nin Irak'la bir andlaşmaya varması aşiretleri oldukça tedirgin etmiştir. Aşiretler İngilizler e karşı güvenlerini kaybetmişler ve akıbetlerinin meçhûle doğru kaydığını hissetmiş olmalıdırlar. Bu gidişe engel olmak üzere Irak'taki Yüksek Komiser, hiç olmazsa ılımlı aşiret liderlerini kendi taraflarına çekebilecek bir formülün derhal bulunarak, Musul'da ilân edilmesini tavsiye edecekti. Cox, bu formülün de ***"Irak hudutları içinde millî bir hükûmet"*** olduğunu yazısına eklemeyi ihmâl etmeyecekti. Gelen cevapta ise ***"millî bir hükûmet"*** sözünün uygun bulunmadığı belirtilerek, mahallî otonomiye dayalı yumuşak bir çözümün tavsiyeye sayan olduğu hatırlatılıyordu[22]. Bu arada İngilizler yukarıda da temas edildiği gibi Şeyh Mahmud'u Noel kanalıyla bir kere daha ikna ederek Süleymaniye'ye göndermişlerdi. Şeyh Mahmud'un devreye girişi aşiretleri bölmüştü. bir kısmı Türkler'le birlikte İngilizler'e karşı mücadeleyi sürdürmeyi yeğlerken, diğerleri de Mahmud'a katılıp İngilizler'in ***"iyi niyetine"*** sığınmayı ve bu yolla mahallî muhtariyeti elde etmenin mümkün olabileceğini düşünmeye başlamışlardı. Bu gelişmeler karşısında İngilizler rahat nefes alma imkânını bulacaklardı. Ancak, bir Dışişleri Bakanlığı yetkilisine göre ***"Mahmud'un şüpheli geçmişi göz önüne alındığında, durumun lehlerine düzeldiğini iddia etmek için daha çok erkendi"***[23]. Haklıydı. Nitekim, Mahmud Süleymaniye'ye girer girmez adetâ bir "Hükümdar" gibi davranmaya başlamış ve liderliğinde büyük bir devlet kurulduğunu ilân etmişti. Şeyh Mahmud'un bu bilinçsiz tavırları aşiretleri olduğu kadar, Musul'daki Türkler'i de rahatsız etmeye başlamıştı. Kimse ne onun kurduğu devletin, ne de şahsının hakimiyeti altında kalmayı arzulamıyordu. Araplar'ın da istenmediği belliydi. Artık Musul tümüyle Türk egemenliğini bekliyordu. Mahmud'un davranışları Faysal'ı da tedirgin etmeye vetmişti[24].

Irak ta[illegible]elişmelere ilişkin gizli bir istihbarat raporunda öncelikle Sevres'in imzalanması, daha sonra ise Lozan'da yeni bir barış andlaşması müzakerelerinin yapılması, Avrupa'daki bu olayları takiben

---

21- *Aynı yerde* [illegible] 1922

22- *Aynı yerde* FO [illegible] 460, 16.x.1922 *ve* 25.xi.1922.

23- *PRO*, FO.371 [illegible] x.1922.

24- *Aynı yerde*, E [illegible]

Mustafa Kemâl'in Musul üzerindeki beyanatları ve yörede bir plebisit yapılacağı söylentileri halkın aklını karıştırmış ve yukarıda belirtildiği gibi çeşitli tepkilere yol açmıştı. İngiltere'nin Türkler'e karşı daha yakın davranmasıyla Musul'un Ankara'ya bırakılabileceği eğilimi de ağırlık kazanmaya başlamıştı. Mustafa Kemâl, Anadolu'daki başarıları ile kısa zaman içinde Musul halkının göz bebeği ve mahallî bir kahramanı oluvermiştir. Bu arada Irak'taki müfrit Arap milliyetçileri gelişmelerden tedirgindiler; Ankara'ya karşı sert çıkamadığı için Kral'ı ve hükûmeti âcizlikle suçluyorlardı. Aslında Araplar arasında da Mustafa Kemâl'in İstanbul'a dahi hâkim olduğu ve Müttefikler'in kendisine diş geçiremediği kabul ediliyordu. Bu sebeple Araplar, Mustafa Kemâl Musul'a yönelirse, bu savaşın kendileri için bir ***"hezimet"*** le sonuçlanacağını düşünüyor ve endişeleniyorlardı.

İşlerin kötü gittiğini gören İngilizler, Süleymaniye'ye gönderdikleri Binbaşı Noel'in bu yörede hâlen kendileriyle dost geçinen aşiret reislerini toplayarak Bağdat'a gelmesini istemişlerdi ve 2 Kasım'da delegasyon Bağdat'a gelecek, Yüksek Komiser'le bir toplantı yapacaktır. İki gün sonra Kral'ın huzuruna da çıkacaklardır. Bütün aşiretleri temsil ettiğini iddia eden bu heyet, Musul'da bağımsızlıklarının tanınmasını talep edecekti. Şeyh Mahmud'un da bu devletin başı olması öngörülüyordu. Yüksek Komiser, ileri sürülen bu talepleri Londra'ya iletmeden her hangi bir cevap veremeyeceğini açıklar. Ancak, heyete, gönlünün onlarla birlik olduğunu ifade etmeden de geçemeyecektir. Ne var ki, Yüksek Komiserlik, Şeyh Mahmud'un Türkler'le anlaşmak üzere olduğunu da haber almıştır. Ona itimad etmenin bir hata olduğunu düşünen İngilizler, bu defa devreye Seyyid Taha'yı sokmak isteyeceklerdir. Taha ve Simko, 28 Ekim'de Erbil civarındaki Dera'ya gelirler. İngilizler'in yöredeki ajanına Seyyid Taha'nın Bağdat'a yollanması, fakat Simko'nun Kerkük'te alıkonulması talimatı verilir. Nihayet, 4 Kasım'da hava yolu ile Seyyid Taha, yanında beş adamı olduğu halde Bağdat'a vasıl olur ve bir gün sonra Yüksek Komiserle yüzleştirilir. Taha, Mahmud'a nazaran daha temkinlidir; İngilizler'den ılımlı taleplerde bulunur. Kendisine hava desteği verildiği takdirde Özdemir'in emrindeki Türkler'i Revanduz'dan püskürtebileceğini belirtir. Aşiretleri yanına alacağından emindir.

Özdemir Bey ile ilgili haberlerin devamını ihtiva eden rapor arşiv otoritelerince çini mürekkebi ile karalandığı ve sansüre uğradığı için sizlere aktaramıyoruz. Ancak, raporun diğer kısımlarından İngilizler'in hava bombardımanına aralıksız devam ettikleri ve amaçlarının da Özdemir Bey'in kuvvetleri ile aşiretlerin arasını açmak olduğu anlaşılmakta-

dır. Erbil ve Kerkük halkının da Türkler'e sempati beslediklerinin kaydedildiği yazıda, ayrıca Siirt'ten hareket eden Ali Bey'in müfrezesinin Tûl civarına kadar nüfuz ettiği belirtilmektedir. Sekiz yüz kişilik bu güç, ilerlediği mahallerdeki aşiretleri de kendisine katmaktadır. 6 Kasım'da bir Türk birliği Fanduk'a ve ikisi de Cezire'ye kadar yaklaşmışlardır. Bu harekâtın gayesinin Zakho'nun işgâli olduğu söylenmektedir. Bu arada Türkler'in aşiretlere silah ve cephane dağıttığı da İngilizlerce bilinmektedir [25]. İngilizler'in Halep'teki adamları Diyarbakır'da 80 cemse, bir süvari ve topçu bölüğünün de Musul'a taarruz için tahkimat yaptığını bildirmektedir[26]. Bu durum karşısında Sömürgeler Bakanlığı, yeni kabinenin (Irak) Türkler'e karşı cesur adımlar atmaya hazır olduğunu ve Londra'nın Musul hakkında kesin bir tavır almasının Araplar'a manevî destek sağlayacağını yazarak, Dışişleri'ni bu konuda bir siyaset çizmeye zorlamaktadır[27].

İbrahim Hilmi Tahran'dan Moskova'ya bir telgraf çekerek Çiçerin ve İsmet Paşa'nın Irak Andlaşması'nı protesto etmelerini, hattâ, iptâline çalışmalarını isteyecekti [28]. İbrahim Hakkı Irak'ta münteşir İngiliz aleyhtarı bir gazetenin yazı işleri müdürüydü ve Irak ile İran'daki muhaliflerle temas içindeydi[29]. Lozan Konferansı devam ederken işler kızışmaya başlamıştı. İngiltere ile bir andlaşma sağlanınca, Irak Hükûmeti yeni seçimlere giden yolun açıldığını varsayarak, hazırlıklara başlamıştı. Ne var ki, Irak'taki ulema Lozan'ın sonucunun beklenmesi taraftarıydı. Ulema Irak Andlaşması'na karşı fetva çıkartmışlar ve seçimi boykot edeceklerini ilân etmişlerdi. Dinî bir muhalefetle karşılaşan Irak Hükûmeti, ulemanın ileri gelenlerini İran'a sürgün etmeyi düşünüyordu. Ancak, Cox, bu tedbire, İran'daki İngiliz aleyhtarlığını körükleyeceği endişesiyle karşı çıkıyordu. Bu itibarla Dışişleri bir süre daha beklenilmesini öğütlüyordu. Nasıl olsa Lozan'da her düğüm çözülebilecekti[30]. Sömürgeler Bakanlığı da aynı fikirdeydi[31].

25- *Aynı yerde: E 13677/33/65, 5.xii.1922.*

26- *PRO, FO.371/7875 E 13050/18/44, 12.xi.1922.*

27- *PRO, FO.371/7772 E 13089/33/65, 22.xi.1922.*

28- *Aynı yerde: E 13921/33/65, 11.xii.1922.*

29- *Aynı yerde: E 14031/33/65, 13.xii.1922.*

30- *Aynı yerde: E 14282/33/65, 20.xii.1922.*

31- *Aynı yerde: E 14581/33/65, 28.xii.1922.*

Gelişmeleri değerlendirmek ve belki de bu çıkmazdan bir çıkış yolu bulmak üzere kabine 8 Aralık'ta ***"Irak Komitesi"*** adı altında bir heyeti Londra'da Avam Kamarası'nda toplayacaktı. Sömürgeler Bakanı Devon Dükü'nün başkanlığındaki toplantıya Derby Earl'ü (Savaş Bakanı), L.S. Amery (Donanma Bakanı), E.F.L. Wood (Eğitim Bakanı), Sir S. Hoare (Hava Bakanı), Vikont Peel (Hindistan Müstemleke Nazırı), Sir Lloyd Greame (Board of Trade), Vikont Novar (İskoçya Bakanı), Ronald Mc Neill (Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı). W.C.A. Ormsby Gore (Sömürgeler Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı), Sir Eyre A. Crowe (Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı). Schuckburg (Sömürgeler Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı), General ve Cavan Earl'ü (Genelkurmay Başkanı), Mareşal Sir H.M. Trenchard (Hava Kuvvetleri Kumandanı) ve R.V. Vernon (Sömürgeler Bakanlığı Yetkilisi) katılacaklardı. Oldukça yüksek düzey devlet temsilcilerinin temsil edildiği bu bileşimde ilkin Lozan'da bulunan Lord Curzon'un Londra'ya yolladığı telgraflar okunacaktı.

Curzon, İngiltere için azamî tercihin bu günkü sınırı tutmak olduğunu vurguluyor; fakat bu temin edilemediği takdirde Musul'un kuzeyinden bir hat çizerek sınır boyundaki aşiretlerle meskûn bölgeyi Türkiye'ye bırakmayı âdetâ ***"ehven-i şer"*** ikinci bir tercih olarak teklif ediyordu. Musul üzerindeki Türk taleplerinin ne kadar ciddî olduğunun araştırılması gerektiği kaydedilerek, eğer Ankara ile kalıcı ve gerçek bir barış andlaşması arzulanıyorsa, o zaman bu isteklerin cevapsız bırakılmaması vurgulanacaktı. Zaten aşiretlerle meskun bu yörenin ne değeri vardı ki! Kaldı ki, Türkler Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Vilayetleri üzerinde her hangi bir hak iddia etmiyorlardı. Kuzey Musul'dan çizilecek bir hattın belirlenmesi için toplanmış bulunuyorlardı. Donanma Bakanı Musul petrollerine mutlaka sahip çıkmalarını öğütlüyordu. Curzon'un Türkler'e bırakmayı düşündüğü arazi parçasında petrol gerçi yoktu. Ama yine de bu kuşak petrole çok yakın bir toprak parçasını ihtiva ediyordu. Savunulması güç olabilirdi. Hava Kuvvetleri bu arazinin korunması için yöredeki güçlerincilen takviye etmelerini savunacaktı. Hindistan Müstemleke Nazırı'na bakılırsa, stratejik ve ekonomik sebeplerin yanı sıra Musul'da diretilmesi için bir an'anevî gerekçe daha vardı ki, o da Faysal'a Irak Andlaşması ile verilen sözdü. Böylece Curzon'un tavsiye ettiği taviz uygun görülmeyecekti. Gerekçe olarak da öne sürülen Türkler'e ***"ellerini verseler, kollarını kaptıracakları"*** kaygısıydı. Peki, müzakereler çıkmaza girerse ne olacaktı? İşte, mesele o zaman çatallaşıyordu. Zira, Hindistan Musul'a hiç bir surette takviye gönderemeyeceği gibi, kendisi takviyeye muhtaç bir duruma düşecekti. Fakat

Hava Kuvvetleri Türkler'le muhtemel bir savaşın sadece Musul'da kalmayacağını, tırmanarak Boğazlara da sıçrayacağını sanıyordu. Bu çerçeve içinde düşünüldüğünde Irak'taki güçleri onca yeterliydi. Ancak komite yine de insiyatifi kurt politikacı Curzon'a bırakmaya kararlıydı[32].

Bu arada Türk tarafı da gelişmeleri gözden geçirecek ve oluşan duruma göre tavrını belirleyecekti. Yukarıda da anlatıldığı gibi, İngilizler Konferans öncesi Türkler'le olan gerginliği fazla tırmandırmamak için ne Irak ordusunu cepheye sürmüşler, ne de Hindistan'dan kuvvet getirtmişlerdi. Hava Kuvvetlerine güvenmişler ve önceleri Mahmud'u, daha sonra da Seyyid Taha'yı ve Simko'yu kullanmışlardı. Ancak, aşiret liderlerinin sınır muharebelerinde yetersiz kaldığını itiraf etmek zorunda kalacaklardı[33]. Kaldı ki, aşiretlerin çoğu kaderini Özdemir Bey'le birleştirmişlerdi. Özdemir Bey'in kazandığı başarılar üzerine Musul İli'nin kurtarılması için Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa'nın 7 Eylül 1922'de Doğu ve El-Cezire cepheleri komutanlarına çektiği telde ***"Musul'un silahla alınacağı"*** belirtiliyordu. El-Cezire cephesi bütün kuvvetiyle Dicle'nin iki tarafından Musul yönünde taarruz edecektir. Doğu cephesi ise, Van, Hakkâri ve Iğdır sınır kıtalarından teşkil edilen, dağ bataryaları ile takviye edilen bir piyade tümeni, bir süvari tugayı, aşiret süvarileri ve yerli halkla takviye edilerek Özdemir Bey müfrezesiyle birlikte İmadiye, Süleymaniye hattı üzerinden Musul-Kerkük'e taarruzla görevlendirilecektir. Alınan cevaplar çerçevesinde El-Cezire cephesi kıtalarının 10 Kasım 1922'ye kadar Siirt-Diyarbakır-Mardin-Cizre çevresi içinde toplanması ve Doğu cephesinden gönderilecek kuvvetler gelince harekâta geçilmesi emri verildi. Ancak, 25 Aralık 1922 tarihli yeni bir emirle toplanma bölgesi Şırnak, Cizre, Midyat olarak değiştirildi. Bu sıralarda Lozan Konferansı'nın sonuçlanmaması ihtimâli belirdiğinden Boğazlar ve Batı Anadolu'da kuvvetli bulunulması gerekti. El-Cezire cephesi emrine gönderilecek uçak bölüğünün Genelkurmay Başkanlığı'nın 23 Aralık tarihli emriyle Batı cephesine verilmesi bildirildi[34]. Gürün'e göre, Türkiye, daha Konferans toplanmadan Musul'u silahla kurtarmak harekâtına başlama kararını almıştı. Fakat, Konferans'ın başlamasıyla askerî yöntemlerden bir süre için vazgeçilip diplomasi usullerine bel bağlanması, Londra gibi Ankara'ya da uygun gelmiş olmalıdır[35].

32- Aynı yerde: E 14319/33/65, 8.xii.1922.

33- Özellikle bkz: PRO. FO.371/7782 E 12955/96/65. 18.xi.1922; E 14210/96/65, 18.xii.1922; E 14219/96/65, 18.xii.1922 ve E 14300/96/65, 21.xii.1922.

*34- **Türk İstiklâl Harbi**, C.IV, s.282-284.*

*35- Kamuran Gürün, **Savaşan Dünya ve Türkiye** (Ankara, 1986) s.391.*

ii- Lozan Konferansı'ndaki Diplomatik Gelişmeler

İşte, Curzon Lozan'a vardığında İngiltere'nin sırtında böylesine bir Musul kamburu vardı. Lozan Konferansı'nın 23 Ocak (1922) tarihindeki oturumunda, Musul Meselesi gündeme gelecektir. Bu oturumda İsmet Paşa, etnoğrafik, siyasî, tarihî, coğrafî, ekonomik ve askerî açılardan İngilizler'in tezinin ne kadar dayanıksız olduğunu uzun bir açıklamayla Curzon'a ve diğer temsilcilere iletti[36]. İsmet Paşa, ilkin, Musul Vilayeti'nin nüfus çoğunluğunu Türkler'le Kürtler'in oluşturduğunu, ikinci olarak da, İngiliz kaynaklarına dayanarak, Kürtler'in Turan kökenli ya da Türkler'le aynı soydan geldiklerini kaydedecektir. Üçüncü olarak, İsmet Paşa, Kürtler'in mukadderatlarını Türkiye ile birleştirdiklerini ifade edecektir[37]. Zaten, bunu İngiliz birlikleriyle çatışarak ispat etmemiş midirler? İngiliz uçak filoları onları yıldırmak için seferber olmamış mıdırlar? Üstelik, kullanılan ad ne olursa olsun (mandayı kastediyor), gerçekte bir sömürge olacak ülkede, yabancı bir devletin uyruğu durumuna geçmeyi hangi Kürt kabullenebilir? ***"Musul Kürtler'i için olduğu kadar Anadolu'nun öteki yerlerindeki Kürtler için de geçerli olan bu düşünceler, Musul Vilâyeti'nin doğu kesiminde oturanlara dört yıldan beri söz verilen yalancı özerkliğin, kendilerine neden hiç çekici görünmediğini ve gerçekte sömürge yönetimi altına alınmış bir halk durumuna düşürülmüş insanların kaderine ortak olmayı kabul etmeye onları neden inandıramadığını açıklamaktadır"***[38]. İngiltere'nin Musul'-

---

*36- Seha L. Meray (der.), **Lozan Barış Konferansı: Belgeler** (Ankara, 1978), C.I/1/1, s.342-377.*

37- Ankara'dan yazan Rauf Bey, İsmet Paşa'ya, İngilizler'in Revandız yöresindeki geniş kapsamlı askerî harekâtının "an'anevî Britanya siyasetini" yansıttığına işaret edecekti. İngilizler'in tatbik ettikleri bu "hunharca cinayetler", yöredeki Kürtler'in ümidini ve güvenini Ankara'ya bağlamalarına sebep olmuştur. "Onun için onlara karşı -her halde Türkiye içindekileri kastediyor 'ılımlı' bir siyaset uygulamalıyız. İngilizler'in askerî gücü onların cesaretini kıracak ve teslimiyetçi bir tavır almalarına yol açacaktır. Bu felaketten sonra, İngilizler 'mükafatlandırıcı' bir siyasetle onları otonomi vaadiyle kendilerine bağlamak isteyeceklerdir. Böylece, karşımızda bir 'Kürdistan' dikilecek ve 'kızgın bir düşman cephesi' oluşacaktır. Bu da bir 'Kürdistan Meselesi'nin meydana çıkmasına sebeb olacaktır. Yalvarırım, bu konuyu ciddiyetle ele alınız". Rauf Bey'in bu özel mektubunu Lozan'daki Türk Delegasyonu ile Ankara arasındaki yazışmalara özel bir sistemle giren İngiliz istihbarat görevlilerince Curzon'un dikkatine sunulmuştur: PRO, FO.371/9005 E 5628/1019/65, 31.v.1923.

38- Meray, a.g.e., s.349.

da halkın kendi kaderini tayin edecek bir plebisite karşı çıktığını hatırlatan İsmet Paşa, Curzon'u daha da zor durumda bırakmak üzere oturumda aynen aşağıdaki ifadeyi kullanmaktan çekinmeyecektir:

> ***"Kurtaracağına söz verdiği Irak halkını İngiliz Hükûmeti bir an özgür ve her türlü işgâlden arınmış olarak bıraksa ve memleketlerinin kaderine ilişkin olarak tam bir bağımsızlık içinde oy vermelerine izin verse idi, herhangi bir işgâli, korumayı ya da mandayı isteyecek tek bir kimse bulunamazdı; çünkü bugün uluslar, kendi kaderlerini etkili olarak kendileri saptamak istemekte, hiçbir koruyucu ya da kılavuz aramamaktadırlar. Bütün uluslar, "koruma" ya da "uygarlık yolunda kılavuz", v.b. gibi sözlerin, boyunduruk altına alıcıların elinde, fethedilmiş halkları siyasal ve ekonomik bakımdan yutmak için kullanılan araçlardan başka bir şey olmadığını anlamış bulunmaktadırlar"***[39]

Curzon, İsmet Paşa'nın hücumlarını karşı-tezini savuşturmaya çalıştıysa da, açıklamalarının Konferans zabıtlarını okuyan hiç bir araştırmacıyı ikna edemeyeceği açıktır. Zaten İngiliz Dışişleri Bakanı gibi kurt bir siyaset adamı da bunun farkındaydı. O yüzden konferansı etkileyecek başka metodlardan yararlanmaya çalışacaktır. Curzon, İsmet Paşa'nın en kuvvetli kozlarının olduğu Musul Meselesi'ni gündeme getirerek konferansa daha ilk baştan hâkim olacağını sanmış; bundan için için korkmuştu. Eğer İsmet Paşa bu taktiğe baş vursaydı, İngiltere, dünya kamu oyu önünde, bencil, bazı iktisadî çıkarlar peşinde sömürge kovalayan bir ülke durumuna düşecek ve tabiî dolayısıyla kınanacaktı. Dünyanın gözü önünde Londra'nın gerçek emellerini teşhir eden Türkler'in, bu mizansenden sonra önleri açılabilir, heyetlere taleplerini daha kolaylıkla dikte ettirebilirlerdi. Bu tuzağa düşmek istemeyen Curzon, en önemli siyasî meselelerin tartışılacağı ***"Ülke ve Askerî Meseleler Komitesi"*** nin başkanlığını uhdesine alarak, konferans programını kendi lehlerine işleyecek bazı konuları öne almak suretiyle tanzim edecektir. Bu arada İsmet Paşa'da bilerek ya da bilmeyerek (veya bizim anlam veremediğimiz bir sebepten dolayı) Musul Meselesi'ni Londra'yı mahçup bırakacak açık bileşimlerde değil de, İngiliz Heyeti ile ikili -ve çoğu kez otel odalarında- görüşmelerde ele almayı tercih edecektir. Bu yöntem, İngiliz kirli çamaşırlarının ortaya dökülmesini hiç arzulamayan Curzon tara-

---

39- Aynı eser: s.349-350.

fından sevinçle benimsenmiş olmalıdır. 27 Kasım günü sabah kahvaltısında, Curzon, İsmet Paşa'nın ağzındaki baklayı çıkardığını müjdeleyecektir. Curzon'un beklediği bu kelime ***"Petrol"***dür. Paşa, Türkiye'nin fakir bir ülke olduğunu ifade edecektir. Curzon ise, Musul Meselesi'nin petrolle ilgisi olmadığını, bu konunun şirketlerle özel görüşmelerde ele alınmasını tercih ettiğini söyleyecektir! İsmet Paşa, Curzon'un bu teklifini kabul edecektir[40].

6 Aralık sabahı ise Türk İkinci Delegesi Rıza Nur Bey, Curzon'u otelinde ziyaret ederek, Musul konusunda özel bir görüşme yapacaktır. Rıza Nur Bey, Musul Türkler'e bırakıldığı takdirde diğer ihtilâf konularında Ankara ile derhal anlaşma sağlanabileceğini belirtecektir. Curzon ise Dışişleri'ne yazdığı notta Türkler'in Musul taleplerinin ne kadar gerçek ve samimî olduğunu hâlâ çıkaramadığını kaydedecektir. Curzon, Türkler'in petrol meselesini gündeme getirerek İngiltere'yi dünya kamuoyunda sömürgecilikle suçlamak için Musul'a bel bağladıklarına inanmaktadır. Ne var ki, Curzon bu taktiğin idrâki içindedir. Türkler'e petrolün olmadığı ve aşiretlerle iskân edilen kuzey Musul'u verip, bu oyunu bozmayı düşünür. Teklifi Dışişleri'ne iletecektir[41]. Kabinenin bu teklifi benimsemediğini biliyoruz. 10 Aralık'ta İsmet Paşa Curzon'la bir özel görüşme daha yapar. Paşa ***"Musul'suz Ankara'ya dönmeyeceğini"*** vurgular[42].

İngiliz Dışişleri Bakanı, konferansın gündemine hâkim olunca, ilk işi, İsmet Paşa'nın orta uygulayacağını düşündüğü stratejiyi devreye sokmak olmuştur. İşte, Ermeni ve Azınlık meselelerinin neden ilk günlerde tartışılmaya başlandığı artık okuyucu tarafından anlaşılmış olmalıdır. Curzon'un yıllardır Oryantalist bir zihniyetle Türkler'i değerlendirmeye alışmış bir dünyaya, Türkler'in tarih boyunca Ermeniler'e ve diğer azınlıklara kötü davrandıklarını, onlara baskı, mezâlim hattâ soykırım politikalarını revâ gördüklerini ilân etmesinin ardında yatan fikir, İsmet Paşa nezdinde Türkler'i karalamak, onlara antipati kazandırmak ve gerek moral, gerekse argüman açısından zaafa düşmüş Türk Heyeti'nin isteklerini kabul ettirebileceği atmosfere sokmaktır. Osmanlılar'ın geçmişte Ermeniler'e karşı tavrı gösterge olarak alındığında Musul'daki Kürtler'i nelerin beklediği bellidir. Bu itibarla, Curzon'a bakılırsa

---

40- *DBFP, 1.seri, C.XVIII, s.338, belge no.228.*

41- *Aynı eser, s.370-371, belge no.257. R. Nur'un ifadesi için, bkz:* ***Hayat ve Hatıratım****, C.III (İstanbul, 1968), s.1028-1039.*

42- *DBFP, 1. seri, C.XVIII, s.386, belge no.273.*

Musul, Türk hakimiyetine bırakılmamalıdır. Demek ki, Lozan'a dolusan Ermeni lobilerini cesaretlendirmek bir yana dursun, başından def etmeye çalışan Curzon'un, oturumlarda bir numaralı Ermeni davası müdâfiîsi kesilmesinin sebebi bunda aranmalıdır.

Hatırlanacağı gibi Curzon ve arkadaşları, konferansta bir de ***"Müslüman Azınlık"*** konusunu hararetle desteklemişlerdir. Sanırım okuyucu bu tavrın ardında yatan eğilimi de Dışişleri Bakanı'nın aşağıdaki ifadesini okuduktan sonra kendisi çıkaracaktır: ***"Türkler'le Kürtler arasındaki genel ilişkilere gelince, Kürtler'in, Türk yönetiminden hoşnutsuzlukları sürekli olarak açıkladıklarını herkes bilmektedir. Dört yıldır, İngiliz Hükûmeti'ne hayal kırıklığına uğramış Kürtler'den gelen ve Kürdistan'ın özerkliği ya da bağımsızlığıyla ilgilenmemizi isteyen protestolar yağmaktadır"***[43].

Curzon'un dünya kamuoyu önünde Türkler'i mahcup etme siyasetinin bir uzantısı da Londra'dan Faysal'a tazyik yapılarak İngiliz yanlısı bir deklarasyon yayınlamasını sağlamak olacaktır[44]. Türkler'in Irak topraklarında gözü olduğunu ihtiva eden bir beyanatla Faysal, bu emre uyacaktır[45]. Curzon'un aynı minvaldeki bir başka taktiği de Cenevre'deki İngiliz temsilcisi Balfour'a, Türkler'in Milletler Cemiyeti'ne itimadı olmadığına dair bir demeç vermesini sağlamaktı. Balfour, Lozan'da çıkmaza girildiği taktirde, Musul Meselesi'nin Milletler Cemiyeti gibi ***"tarafsız"*** bir devletler arası kuruluşun hakemliğine tevdî edilmesi teklifine Türkler'in karşı çıkacağını söyleyecekti. Türk Hükûmeti savaş istemektedir ve onun bu uzlaşmaz tavrı yeni bir ***"insanlık trajedisi"*** ne yol açabilir. Yalnız, Balfour, demecinde dikkatli olmalı ve Musul'un Lozan'ı akamete uğratacak yegâne mesâfe olduğu intibaını vermemeliydi. Curzon, Balfour'un vermesini istediği demeci bizzat kaleme alarak, Cenevre'ye yollar. Balfour ev ödevini yerine getirecektir[46].

Tekrar Lozan'a dönecek olursak, Curzon, İsmet Paşa'nın güçlü argümanlara sahip olduğu Musul Meselesi'ni konferans gündeminden çıkartmayı başaracak ve ***"tarafsız"*** bir organın hakemliğine bırakılmasını teklif edecektir. Meselenin İngiltere ve diğer Büyük Güçler'in ağırlığı olan Milletler Cemiyeti'ne havalesi, bir yerde konunun İngiltere lehine çözümleneceğinin müjdecisi olacaktır. Teklifini, Ka-

43- *Meray, a.g.e., 1/1/1, s.359.*

44- *PRO, FO.371/9062, E 1090/1/44, 27.i.1923.*

45- *Aynı yerde: E 1217/1/44, 30.i.1923.*

46- *Aynı yerde: E 1090/1/44, 27.i.1923.; E 1206/1/44, 30.1.1923.*

pitülasyonlar ve adlî imtiyazlara ilişkin hükümlerler birlikte barış andlaşması tasarısına koyan Curzon bu taslağı ***"Ya kabul, ya reddedin"*** kabilinden Türkler'e sunacaktır. Curzon, Dışişleri'ne de yazdığı gibi, barışın temininde Musul'un en önemli engel olduğu intibaını kamu oyuna vermek istemiyordu. Onun için Musul'a ilişkin erteleme hükmünü diğer maddeler arasına saklamıştı[47]. Yukarıda da temas ettiğimiz gibi, İsmet Paşa, önce zaman isteyecek, ancak Curzon'un treni cevabı beklemeden Paris'e hareket edecektir (4 Aralık 1922). Curzon'un hareketinden iki saat sonra İsmet Paşa'nın Montagna'nın arabuluculuğu ile büyük ölçüde törpülenmiş adalet yönetimine ilişkin bildiriyle birlikte tasarıyı kabul ettiğini açıkladığı bilinmektedir. Bu, Curzon için önemli bir diplomatik başarıdır. Dışişleri Bakanı, içinde Ermeniler'in de rolü olduğu Büyük Güçler'e özgü bir **"Reelpolitik"** uygulamasıyla Musul'a ilişkin çözüm formülünü iki yüz maddeyi aşkın tasarının içine gizleyerek, Paşa'ya kabul ettirmeyi bilmiştir. Bundan sonrası kolaydır artık! Sonucun istedikleri şekli alacağından emin bir Curzon, Konferans'ın ikinci devresine iştirâke tenezzül bile etmeyecektir.

Ancak, dönemi değerlendiren Gürün, farklı bir yorum ileri sürmektedir. Ona göre, Türk Hükûmeti, Musul'u silah zoruyla kurtarmayı aklına koymuşsa, takip edilecek en iyi politika barış andlaşmasının bir kere imzalanması ve İngiltere'nin bu ihtilâfta yalnız kalması olacaktı. O taktirde, barışı imzaladıktan sonra, Fransa'nın Musul için İngiltere'ye yardım etmeyeceği de muhakkaktı. Zira, eski paylaşmalarda Musul zaten Fransa'ya bırakılmamış mıydı? ***"Öyle anlaşılıyor ki,"*** diyor Gürün, ***"hükûmet ve Mustafa Kemâl Paşa andlaşma imzalanmadan yeni bir silahlı çatışmayı uygun görmemişler ve ilk iş olarak andlaşmanın imzasını hedef edinmişler, bu sebeple, İsmet Paşa'dan da ileri giderek, Milletler Cemiyeti hakemliğini de kabul etmişlerdir"***[48]. Yine Gürün'e bakılırsa, Musul'un kaybedilişi, hükûmetin zihninin gerisinde yattığı anlaşılan düşüncenin tatbik mevkiîne konulmayışı veya konulamayışı sebebiyledir. Biz, Mustafa Kemâl gibi derin önsezili bir liderin, askerî ve diplomatik gelişmelerin seyrini o tarihlerde görememiş olmasını kabul edemiyoruz. Bu konuya açıklığın hâlen kapalı olan Cumhuriyet arşivindeki belgelerden sağlanacağı bellidir.

47- DBFP, 1.seri, C.XVIII, s.471, belge no.345.

48- Gürün, a.g.e., s.395.

iii- Musul Petrolü Üzerinde Yoğunlaşan Milletler Arası Rekabet

İngiliz ve Fransızlar'ın Musul Petrolleri'ne ilişkin düzenlemelerinden Amerika Birleşik Devletleri hiç de hoşnut kalmamıştı. Washington, İngiltere'ye sert notalarla, Mezopotamya'daki petrole ilişkin düzenlemelerin savundukları ***"açık kapı"*** ilkesine aykırı olduğunu bildirecektir. Bu arada Chester'in kurmuş olduğu şirket, savaştan önce ön sözleşmesi yapılmış olan imtiyazını yeniden yürürlüğe koymak üzere devreye girecekti. Öte yandan, Amerikan firmaları olan **Standart Oil** ve **Anglo-Amerikan** II. Abdülhamid'in varislerini bularak ilga edilen **Turkish Petroleum Company**'nin hisseleri üzerinde milletlerarası meseleler yaratmayı deneyecekti. Tahminlere göre, o zamanın rakamları ile II. Abdülhamid'in Musul'daki emlâkinden senelik yirmi milyon İngiliz sterlinine yaklaşan bir gelir elde edilebilirdi[49]. İşte, varisler ikna edilip, bu hisseler şirketlerce satın alınabilirse, Amerikalılar Musul petrolleri üzerinde -dolaylı da olsa- hak iddia edebilirlerdi. Yalnız, hukukî bir dayanaklarının mevcut olabilmesi için Musul petrol yataklarının bulunduğu toprağın -ve tabiî bunun işletilme hakkının- hâlâ II. Abdülhamid'in şahsî servetinin temerküz edildiği Hazine-i Hassa'da hıfzedilmiş olması gerekiyordu. Oysa ki, bilindiği gibi, 1908 ihtilâli'nden sonra Padişah, bir yoruma göre, ***"milletine karşı bir cemile ve alicenaplık"*** göstererek, Hazine-i Hassa'ya ait olan ve içinde Musul emlâkinin de olduğu bazı mal ve gelirleri Maliye Hazinesi'ne devretmişti[50]. Şimdi, Amerikan şirketleri bu devir-teslimin ***"yasal"*** olmadığını iddia edip, emlâkin hâlâ II. Abdülhamid'e dolayısıyla varislerinin mülkiyetinde kalması gerektiğini ileri sürdüler [51]. İddialarına dayanak olarak da söz konusu devrin belegelenemeyeceğini; belgelense bile II. Abdülhamid'in ihtilâlcilerce böyle bir harekete baskı altında mecbur tutulduğunu savunacaklardır.

Gelişmeler başta İngilizler (ve Fransızlar) olmak üzere Musul Petrolü'nü paylaşan şirketleri telâşlandıracak, onlarda iddiaların gerçekli-

---

*49- Vasfi Şensözen, **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki** (Ankara, 1982), s.97.*

50- Şensözen, a.g.e., s.64.

*51- "Eğer Osmanlı hanedan mensupları sadece Türkiye hudutları dışına çıkarılmış olsalardı ve bu aile vatandaşlıktan atılmasaydı, onların Musul Petrolleri mevzuunda yapacakları talepler, Türk Devleti tarafından da desteklenebilir ve dolayısıyla Musul Petrolleri üzerinde Türk Devleti'nin ilelebed söz hakkı olabilirdi". Raif Karadağ, **Petrol Fırtınası**, 3.baskı (İstanbul, 1979), s.240.*

ğini araştırmaya başlayacaklardır. Eğer II. Abdülhamid'in varisleri in iddiaları doğruysa, bu İngiliz mandası Irak Devleti'ne çok önemli bir bütçe kaynağından mahrum olmasına yol açabilirdi. İşte, bu mesele üzerinde duran bir muhtıra, Dışişleri Bakanlığı'na Osmanlı Türkiye'sinden ayrılan topraklardan tazminat istenmeyeceği hükmünü ihtiva eden Sevres'in 240. maddesinin Lozan Andlaşması'nda muhafaza edilmesini tavsiye ediyordu. Aksi takdirde, İngiltere, II. Abdülhamid'in varislerinden o toprakları satın almalıydı. Ama, cârî fiatlarla değil de, alındığı günün râyiciyle...[52]. Bu arada Sömürgeler Bakanlığı Irak'ta araştırma yaptırmıştı. Cox, II. Abdülhamid'in Musul'daki emlâkinin Hassa'da değil de Maliye'de kayıtlı olduğunu sandığını, fakat bu konuda, ellerinde belge bulunmadığı için, kesin bir kanaat arzedemeyeceğini bildirmişti[53]. Bu arada müteveffa Padişah'ın dişçisi ve II. Abdülhamid'in varislerinin ***"sözcüsü"*** olduğu anlaşılan Dr. Sami Günzberg, İstanbul'da Ryan'a giderek: Albay Edwards, Yüzbaşı Bennet ile Amerikalilar'la ilişkisi olduğunu söylemiş ve Majesteleri'nin Hükûmeti'nin Musul Petrolleri siyasetinin ne olduğunu sormuştu. Ryan, kendisine cevâben, ***"petrol"***'ün Mezopotamya idaresinin bir dahilî meselesi olduğunu ve Londra'nın ne Bennet ne de Edwards'la iş yaptığını anlatacaktı[54]. İngiliz istihbaratına bakılırsa John Godolphin Bennet 1897 doğumluydu. Annesi Amerikali'ydı. Azılı bir ***"komünist"*** olarak sicili vardı. Bir ara Kürtler'i Türkler'e karşı kışkırtma faaliyetlerinde bulunduğu da söylenen bu maceraperest savaşta Osmanlı Teşkilât-ı Mahsûsası'na muhbirlik yapmıştı[55]. Albay M. Edwards, 21 Eylül 1919'da teşhis edilmişti. Bennet'in aksine muhafazakârdı. Tanınmış romancı Rudyard Kiplin'in de üyesi olduğu komünizmle mücadeleyi hedef almış ***"Hürriyet Ligi"***nin de kurucularındandı. II. Meşrutiyet'te Türkiye'ye gelmiş, Kâmil Paşa sedâretinde Maadin Nezareti'nde müfettişliğe tayin olmuş; fakat İttihadçılar'ın dönüşü ile görevinden azledilmişti. Her ikisi de şu anda Sultan II. Abdülhamid'in varislerinin Musul'daki emlâki meselesini takip ediyorlardı[56].

1 Şubat'ta Curzon'a yazan Churchill, ***"Amerikalılar dışladığı sürece Musul Petrolleri meselesi çözümlenemez"*** diyordu. **Turkish Pet-**

52- PRO, FO.371/7782 E 604/132/65, 7.i.1922.

53- Aynı yerde: E 634/132/65, 17.i.1922.

54- Aynı yerde: E 1106/132/65, 24.i.1922.

55- PRO, FO.371/10828 E 5489/43/65, 7.ix.1925.

56- PRO, FO.371/8994 E 1535/91/65, 2.ii.1923.

roleum Şirketi'nin dayanaklarının pek sağlam gözükmediğini ve belki en doğru hareketin karşılıklı ve pazarlık olduğunu da ilâve ediyordu. Churchill'e göre, **Standard Oil** müracaatını yapmalıydı. Ondan sonra kendisine resmî bir cevap verebilirlerdi. Fakat, Amerikan petrol şirketleri ile İngiliz çıkar gruplarını uzlaştırmayı kim sağlayacaktı? Churchill, aynı mektubunda iki kutup arasındaki ***"buzları eritecek"*** birisini tanıdığını kaydeder. Zaten o zatın da **Turkish Petroleum**'da hissesi vardı. Paris'te ikâmet eden Ermeni bir bankerdir ve adı Gülbenkyan'dır. Churchill'in Amerikalılar'ı tatmin etme teklifine Curzon da iştirâk edecek, fakat işin ***"ağırdan alınmasını"*** ve ***"aşırı dikkatli"*** davranılmasını teklif edecekti[57].

6 Şubat 1922'de İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın Irak'taki petrol imtiyazları hakkındaki raporunda, İstanbul'daki Yüksek Komiserlikler'i kanalıyla zamanın Osmanlı Maadin Nezareti'nde yaptırdıkları araştırmalar sonucunda, Kerkük Petrolleri'nin irâde ile Hazine'i Hassa'dan Maliye Nezareti'ne aktarıldığı belirtiliyordu. Bu konuda İstanbul'dan yazan İngilizler'in ajanı ve **Anglo-Persian Petroleum"** Şirketi'nin temsilcisi Bay Nichols, iki irâdenin söz konusu olduğunu ve bunların padişah tarafından kendi rızası ile verildiğini yazıyordu. Nichols'un adamları 1908 ve 1909'da ilan edilen bu irâdeleri bulmak üzere zamanın resmî gazetesi olan **Takvim-i Vekayi**'yi araştırmaktaydılar. İlgili irâdelerin tarihleri 14 Eylül 1908 ve 4 Nisan 1909 olarak tesbit edilmişti bile. Nichols'a bakılırsa, Sultan II. Abdülhamid, bu irâdeleri İttihad ve Terakki'nin zoru ile vermek zorunda bırakılmıştı [58]. Bir hafta sonra (15.ii.1922) Dışişleri'nden Sömürgeler Bakanlığı'na gönderilen bir yazıda bu yeni ***"irâdelerin Türkler'in menfaatine hizmet edeceği şüphesizdir. Açıklandığı takdirde Sultan Hamid'in varisleri de telaşlanıp, harekete geçebilirler. Bu safhada Sömürgeler Bakanı Sayın Churchill'in her hangi bir adım atmamasını ümid ederiz"*** deniliyordu [59].

14 Mart tarihinde ise, Dışişleri, Nichols'un Abdülhamid'in yukarıda bahis konusu edilen fermanlarının tercümelerini Londra'ya gönderdiğini yazıyordu. Bu irâdelerde işaret edilen Kerkük Petrolleri'nin imtiyazının Abdülhamid'in yirmi varisine ait olduğu anlaşılmıştı. 5 Şaban 1316 tarihli bir b şka ferman da padişahın bölgede bulunacak petrol ma-

---

57- PRO, FO.371/7782 E 1195/132/65, 1.ii.1922.

58- PRO, FO.371/7783 E 1425/132/65, 6.ii.1922.

59- Aynı yerde: E 1506/132/65, 15.ii.1922.

denlerinin ve işletilmesinin kendisinin şahsî malı olduğunu vurguluyordu. Yine 5 Cemaziyül-evvel 1316 tarihli başka bir fermanda da Bağdat'taki nefi ve petrol imtiyazlarından bahsediliyordu. Ancak, bu imtiyazın bu defa şahsa değil de devlete ait olduğu anlaşılıyordu. Nichols'un bulduğu üçüncü ferman, 16 Ramazan 1320 tarihliydi ve hükümleri birincisindekine benziyordu. Bakanlıkta yapılan yoruma göre, Kerkük'teki petrol imtiyazlarının hepsinin padişahın şahsî hazinesine ait olmadığı görülmekteydi[60].

İstanbul'dan 21 Mart (1922) tarihinde yazan İngiliz Yüksek Komiseri Sir Horace Rumbold, Yüzbaşı Bennet'in Kerkük Petrolleri hakkında Padişah'a tekrar başvurduğunu yazıyordu. Vahdeddin, Yüzbaşı'nın gerek Yüksek Komiserlik ve gerekse İngiltere Hükûmeti tarafından desteklenip desteklenmediğini sormuştu. Kendisine İngiltere Hükûmeti'nin bu konuda ***"perde arkasında"*** kalmak istediği ve Komiserliğin de Bennet'e ***"resmen"*** destek olmayacağı aktarılmıştı. Bennet'in böylece, Sami (Günzberg) adlı bir Türk dişçisi ile çalıştığı anlatılmıştı. Bu görüşmelerden aşağı yukarı bir hafta önce emekli subaylardan Binbaşı van Millingen, Rumbold'u aramış ve **Pearce Crisp** Bankası tarafından Abdülhamid'in varislerinin petrol hakları ile ilgilenmek üzere iş teklif edilmişti. Binbaşı'nın kulağına gelen haberlere bakılırsa, Sultan Hamid'in yirmi iki varisinden Kerkük Petrolleri'ni almak üzere 150 Milyon dolar sermaye ile bir Amerikan Sendikası kurulmuştu. Varislerden bazıları birer milyon lira karşılığında haklarından vazgeçtiklerine dair belgeler imzalayarak Sendika ile anlaşmışlardı bile. Aslında bu sendika **"Anglo American"** Şirketi tarafından kurulmuştu ve Bennet de onların adamıydı [61]. Gelişmelerden haberdar edilen Sömürgeler Bakanlığı, ***"bu aşamada en doğru hareketin varislerin ne yapacağını beklemek olduğunu"*** öğütleyecekti[62].

Gerçekten de İngiliz Dışişleri iki ay bekleyecekti. Nihayet, 16 Mayıs'ta İstanbul'dan bekledikleri haber gelecekti. Yüzbaşı Bennet, Padişah'ın varisleri ile anlaşma sağlayamamıştı[63].

20 Mayıs'ta bu sefer **"Standart Oil"** Şirketi'nin yetkililerinden Bay L.I. Thomas, ***"Musul'daki Petrol Haklarının Durumu"*** hakkında Dış-

---

60- Aynı yerde: E 2721/132/65, 14.iii.1922.

61- Aynı yerde: E 3341/132/65, 21.iii.1922.

62- Aynı yerde: E 3413/132/65, 29.iii.1922.

63- Aynı yerde: E 5088/132/65, 16.v.1922.

işleri'ne bir muhtıra sunacaktır. Bu yazıda Thomas; 1889, 1898 ve 1902 tarihli fermanlarla Musul Petrolleri'nin Hazine-i Hassa'ya geçirilmesinin ***"son derece hukukî ve geçerli bir transfer"*** olduğunu kaydediyordu. Bunun bir delili olarak da, Thomas, 17 Temmuz 1904 tarihli ***"Anadolu Demiryolu Kumpanyası"*** ile yapılan sözleşmeyi gösteriyordu. Padişah bu sözleşmeyle devlete ait bu madenlerin kırk yıl süre ile işletmesini kumpanyaya bırakmıştı. Demek ki bu madenlerin hukukî sahibi padişahtı, devlet değil. Thomas söz konusu hakların 1908 Jön Türk ihtilâli'nden sonra irâdei seniye ile Maliye Nezareti'ne devredildiğinin söylendiğini yazıyordu. Ancak, bu konuda her hangi bir belge bulamamışlardı.

"Turkish Petroleum"'un Musul Petrolleri üzerindeki imtiyazının ise 1913 ve 1914'te Sadrazam vasıtasıyla Maliye Nezareti arasında tesis edilen ve Alman, İngiliz büyükelçileriyle akdedilen andlaşmalarla tescil edildiği kaydediliyordu. Bu bölgelerde petrol arama ve işletme imtiyazı 8 Ocak 1920'ye kadar Maliye'de kalmış; fakat, bu tarihten itibaren yeniden, bir irâde ile, tekrar Hazine-i Hassa'ya geçirilmişti! Ancak, Anadolu Demiryolu Şirketi ile imzalanan 1904 sözleşmesi harple birlikte feshedilmişti. Yine aynı tarihte **"Turkish Petroleum"**un da hakları nihayete erdirilmişti. Bu itibarla, Musul Petrolleri üzerinde şu anda her hangi bir petrol şirketinin imtiyazının varlığından söz edilmesi mümkün değildi. Kısaca özetlenecek olursa, bütün bu transferlerin sonunda Musul Petrolü'nün hakları yine aynen Abdülhamid dönemindeki duruma rücû etmişti. Thomas, bazı ***"çıkar gruplarının"*** bu meseleyi deştiklerini ve bulguları doğrultusunda hakların 1908'de Maliye'ye nakledilmesi sürecinin hukukî dayanağının olduğunu iddia ettiklerini yazıyordu. Ancak, söz konusu çevreler inandırıcı deliller bulamamışlardı. Sevres Andlaşması'nın henüz tasdik edilmediğini yazan Thomas, bu andlaşmadaki ilgili 240, 314 ve 315. maddelerin de işlerlik kazanmadığını kaydediyordu. Bu çerçeve içinde en doğrusu Hazine-i Hassa'nın ortakları ile anlaşılarak İngiliz, Fransız ve Amerikan sermayesine Musul'dan yararlanma imkânı vermekti[64]. Thomas, Musul Petrolleri'nin milletler arası bir paylaşımın yapılmasını teklif ediyordu.

18 Temmuz'da ise İstanbul'daki Yüksek Komiserlik'ten Neville Henderson, 1898 ve 1902 tarihli irâdelerin bulunduğunu Londra'ya müjdeliyordu. Belgelerden ilki, Henderson'a bakılırsa, 5 Receb 1316/20 Kasım 1898 tarihliydi ve Musul'daki petrol imtiyazlarının Maliye'ye

64- *Aynı yerde; E 5214/132/65, 17.v.1922.*

geçirilmesiyle ilgiliydi. 5 Cemaziyül-evvel 1316/22 Eylül 1898 tarihli ikinci belge ise bir önceki imtiyazın Bağdat'ı da içine alacak şekilde genişletildiğini ifâde ediyordu. Henderson'un Dış İşleri'ne ilettiği üçüncü ferman da (16 Ramazan 1320/17 Aralık 1902) bundan önceki iki belgeyi teyid ediyordu. Ajanlarının bulduğunu iddia ettiği bu belgelerin otantikliği hakkında Henderson'un ciddî kuşkuları vardı. Bunları da aynen şöyle yazıda dile getirecekti. Bir kere ilk belge ne kadar gerçek olursa olsun, kronolojik olarak, 2 nolu belgeden sonra geliyordu. Nasıl olurdu da, 2 nolu belge tarih olarak kendinden sonra gelen bir belgedeki (Belge no.1) hususları teyid edebilirdi? Hem sonra Henderson'u şaşırtan ikinci bir husus da, ikinci ve üçüncü belgelerde hitap edilen Hazine-i Hassa'nın başı olarak Ohannes Efendi idi. İlk belgede ise Agop Paşa idi. Birinci ve ikinci belgelerin aynı yıl kaleme alındıkları düşünülürse, 1898'de hem Ohannes Efendi'nin, hem Agop Paşa'nın nâzırlık yaptığı söylenebilir miydi? Kaldı ki, dökümanların orjinalleri bulunmamıştı. Sefaret baş tercümanı Bay Ryan, bu belgelerin son derece önemli olduklarını ve gizlilikleri sebebiyle Babıâli'de kayda kasıtlı olarak geçmediklerini savunmuştu ki, Henderson, Osmanlı İmparatorluğu gibi asırları aşan bürokratik bir geleneğe sahip olan bir devletin böyle bir yola başvuracağına pek ihtimâl vermiyordu. Henderson, Babıâli'ye resmen başvurup, arşivlerde araştırma yapmak arzusunu izhar etmesinin Osmanlılar'ı telaşlandırıp, şüphelendireceğine inandığı için bu konuyu daha ayrıntılı incelemelerinin mümkün olmadığını anlamıştı. Zaten bazı çıkar çevrelerinin Abdülhamid'in veraseti üzerinde spekülasyona girdiklerini duymayan kalmamıştı. Bu riski göze alamazdı. Ne var ki, Henderson kendisini çözümü güç bir ikileme sokmaktan kurtaramayacaktı. Ya bu belgeleri otantik olarak kabul edecek, ya da sahteliğini belirtecekti. Aslında, Henderson, belgeleri araştırma emrini verdiği adamının, kendilerine yaranmak için bu üç fermanı çala kalem ***"uydurduğundan"*** şüpheleniyordu. Bu şüphesini Londra'ya da iletmekten çekinmedi. Hattâ, irâdelerde rastladığı bazı stil hatalarına da Dışişleri'nin dikkatini çekmeye çalıştı[65].

İngiliz Dışişleri, belgeleri bir tarihçi titizliği ile incelemekten yana değildi. Bir yetkilisinin ***"belgelerde bir-iki hatâ vardır; ama, her halde***

65- PRO, FO.371/7784 E 7293/132/65, 18.vii.1922.

*66- Selim İlkin, "1922-1923 Yılları Türkiyesi'nde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi", **İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 17-22 Mayıs 1981.*

gerçektirler'' tarzında muğlak bir ifâde kullanmasına rağmen Londra için, II. Abdülhamid'in Musul emlâkinin Hazine-i Hassa'dan Maliye'ye intikal ettirildiğine dair yazılı delillere ihtiyacı vardı. Varislerin açtığı davalar sonuç getirmeyecekti. Fakat, Amerikalılar kendi davalarından da hemen vazgeçmeyeceklerdi. Lozan Konferansı sırasında Amerikan temsilcisinin Musul Petrolleri'nin de içinde olduğu bazı ekonomik imtiyazlar beklentisiyle Türk tezlerini desteklediği hatırlanmalıdır. Öte yandan, Chester grubu Ankara'ya gelmiş ve hükûmetle 9 Nisan 1923'te TBMM'nce onaylanan bir protokol anlaşması imzalamıştı[66].

Musul Petrolleri'nin akıbeti konusu Lozan görüşmeleri sırasında da gündeme gelir. İngiliz Başbakanı Bonar Law, Türkler'le müzâkerelerin çıkmaza doğru sürüklendiğini görünce, belki biraz da panikle, Ticaret Bakanı Lloyd Greame'i Lozan'a apar topar gönderecektir. Greame, Curzon'a Türkler'i teskin etmek üzere kabinenin **Turkish Petroleum Şirketi**'nin Irak Hükûmeti'ne geçen % 20'lik hissesini Türkler'e devretmeye karar verdiğini belirtir. Belki, bu taviz karşılığında Türkler, Irak'ın Musul üzerindeki egemenliğini tanırlar[67]. Greame'in Curzon'a bu projeyi açtığı günün ertesinde Sömürgeler Bakanlığı, Irak'ta Cox'a yazarak, Irak Hükûmeti'nin % 20'lik hissesinden feragat etmesinin, bu günkü şartlarda zarurî olduğunun iletilmesini ister. Iraklılar'a bunun ***"değer bir fedakarlık"*** olduğu da belirtilmelidir[68]! Hükûmet'in kararını öğrenen Curzon tasarıyı engellemek için elinden geleni yapacaktır. Ayın beşinde Dışişleri'ne çektiği bir telgrafta ***"Irak'a her hangi bir mesaj gönderilmemesini, Lozan'daki taktiklerinin henüz meyvesini almaya başlamadığını, ondan haber almadıkça Hükûmetçe bir karara varılmamasını''*** acilen vurgular[69].

Bu arada Lozan'daki Türk Heyeti'nden Ahmed Rüstem Bey ve iki arkadaşı, Musul Petrolleri konusunda pazarlık yapmak üzere Londra'ya gönderileceklerdir. Bu zatlar, biri Sir W. Watson Rutheford ve diğeri de Yüzbaşı Bennet -Vahdeddin'le görüşen arabulucu olan İngiliz parlamenterlerle temas kuracaklardır. Asıl amaçları Hükûmet'e ulaşmaktır. ***"Musul üzerindeki Türk Hâkimiyeti'ni İngi-***

67- PRO, FO.371/8994 E 125/91/65, 2.i.1923.

68- Aynı yerde: E 205/91/65, 3.i.1923.

69- Aynı yerde: E 263/91/65, 5.i.1923.

lizler tanısın petrol sizin' tarzında bir yaklaşımla geldiklerini etrafa yayarlar[70]. Ahmed Rüstem Bey hakkında Dışişleri'ne bilgi veren İngiliz istihbaratı, bu zatın aslında Alfred Bilinski adlı bir Polonya muhaciri olduğunu, fanatikliği ve delişmenliği ile tanındığını ve ***"fena halde İngiliz düşmanlığı"*** beslediğini kaydedecektir. Londra'ya hem petrol tavizleri vererek Musul Meselesi'nde Hükûmet'i sıkıştıracak Türk yanlısı çıkar grupları yaratmak, hem de kamuoyunu etkilemek için gelmiştir. Ancak, Curzon, başkentinde cereyan eden gelişmeleri derhal öğrenecek ve Dışişleri'ne oldukça kızgın bir üslûpla kaleme aldığı bir mektupta her iki tarafın da kendisinin Lozan'da Musul'u Ankara'ya teslim edeceği varsayımı ile hareket ettiğini; halbûki gerçekte böyle bir niyeti olmadığını bildirecektir. Bu konuda ne Türkler'e, ne de onların Londra'da devşirdiği çıkarcılara cesaret verilmelidir[71]. Curzon'un bu ikâzı üzerine Londra'daki arkadaşları Ahmed Rüstem Bey'e randevu veremeyeceklerini iletirler. Fakat, bu tavır Türkler'in -tabir yerindeyse- ***"ağzına bal çaldığı"*** komisyoncuların cesaretini kırmaya yetmeyecekti. 17 Şubat'ta Erwards, Dışişleri'ne başvurarak, II. Abdülhamid'in varislerinin iddialarını araştırmak üzere bir komisyon kurulmasını teklif eder[72]. Cevap, nazikçe bir ***"Hayır"*** dır[73]. Bir-iki ay sonra Osmanlı dostu olarak bilinen ve tabiî yine A. Rüstem Bey'in sırtını sıvazladıklarından Leslie Urguhart, kâtibi A. Wats'ı Dışişleri'ne göndererek, II. Abdülhamid'in 22 varisini temsilen ***"Türk Emlâkini Kurtarma Şirketi"*** kurduğunu iletir. İngiltere'nin tanınmış basın krallarından Lord Beaverbrook, bir başka asil arkadaşı -Lord Inverforth- ile birlikte Musul Petrolleri Sendikası'nı kuracaklardır. Musul, Türkler'e geçince, Ankara onlara petrolü işletme imtiyazını verecektir. Dışişleri'nin istihbaratına bakılırsa, Inverforth'un projesi bir Meksikalı petrol şirketi olan **Agwi Petrol**'le ilişkilidir[74]. Bu başvurulara ne cevap verileceği Dışişleri Bakanlığı'nda mesele olmaya başlamıştır. En nihayet Bakan, ***"onlara tavrımızın ne olduğunu açıklamak zorunda değiliz; fakat gerekirse, iddialarının geçerliliğini tanımadığımızı bildirin, yeter!"*** diyecektir[75]. Bu arada

---

70- Aynı yerde: E 388/91/65. 8.i.1923.

71- Aynı yerde: E 420/91/65. 9.i.1923.

72- PRO. FO.371/8995 E 1945/91/65.

73- Aynı yerde: E 2492/91/65. 6.iii.1923.

74- Aynı yerde: E 5388/91/65. 25.v.1923.

75- PRO, FO.371/10828 E 6845/43/65. 6.xi.1925.

76- PRO. FO.371/8995 E 6778/91/65. 29.vi.1923.

Ankara'dan gelen haberler, Türk Hükümeti'nin II. Abdülhamid'in varislerinin bir İngiliz şirketiyle anlaşması ihtimalinden hoşlanmadığının altını çiziyordu. Ankara, olayları takip ediyordu. Adnan (Adıvar) Bey, bu konuda M. Kemâl Paşa'ya bir rapor bile takdim etmişti. Türk Hükûmeti Musul'daki petrol kaynaklarının bütününe sahip çıkmak azmindeydi; bunu II. Abülhamid'in varisleriyle paylaşmaya hiç niyeti yoktu[77].

Giderek artan talepler karşısında İngiliz karar vericileri Sömürgeler Bakanlığı'nda bir araya gelerek Musul Petrolü hakkında muhtemel siyasetlerinin anahatlarını oluşturmayı deneyeceklerdir. 25 Şubat'taki bu toplantıya Dışişleri'nden ve Petrol Yönetimi'nden de katılanlar olacaktır. Irak Hükûmeti, iktisadî kalkınması için maddî fon ihtiyacı içindedir, bunu da Musul petrol gelirinden karşılayabileceğine inanmaktadır. Bu düşünceyle petrol şirketleriyle anlaşıp, bir an önce petrol kazancını işletmeye azimlidir. Sömürgeler Bakanlığı, Irak Hükûmeti'ni bu güne kadar frenlemeye çalışmıştır. Ancak, petrol piyasasında rakiplerin fazlalaşması ve hırçınlaşmaları ile artık onlar da Musul Petrolü'nün bölüşümü meselesini çözüme kavuşturmak istemektedirler. Dışişleri ise Sömürgeler'in bu tutumuna karşı çıkar. İhtilaflı arazide imtiyaz dağıtımı Türkiye'yi kızdırabilirdi. Dışişleri'nin ihtirazî kayıtlarına rağmen çözüme gidecek yolun bir an önce açılması kabul edilecektir. Yalnız, yapılan anlaşmalarda Musul'un adından bahsedilmeyecek ve Ankara ile uzlaşmaya varılmadan sondajlara başlanmayacaktır. Bu şartlar dahilinde Turkish Petroleum Şirketi ile Irak Hükûmeti masaya oturabilirlerdi[78]. Bu andlaşma 24 Mart 1925'ten önce sağlanamayacaktır.

İngilizler'in ***"Musul Petrolleri siyaseti"*** aşağı yukarı belli olmuştur ve ***"Açık Kapı"*** ilkesiyle kısaca özetlenebilir. Önceleri Musul'a ve dolayısıyla petrole yalnız başına sahiplenebileceğini düşünen Londra, petrol pazarlıklarının milletler arası boyut kazanması ve ABD, Fransa gibi devletlerin ***"tekelci"*** yaklaşımda ısrar ettiği taktirde kendisine karşı (dolayısıyla Türkler'e yakın) bir tavır almalarından korkması ile Musul Petrolü'nü isteyene açmaya mecbur kalacaktı. İngilizler, petrol imtiyazlarını dağıtmakla Musul Meselesi'nde taraftar toplayabileceğini nihayet anlamıştı. Aslında bu tavrı geliştirmesinde onlara Türkler örnek teşkil etmişler; başka bir deyişle Ahmed Rüstem Bey'in Londra'yı ziyaretinden sonra Ankara'nın yelkeninden rüzgârını çalmışlardı. Eylül 1924'te **Turkish Petroleum** ve Amerikan Bü-

---

77- Aynı yerde: E 7178/91/65, 11.vii.1923.

78- PRO, FO.371/10082 E 1721/13/65.

yükelçisi Dışişleri Bakanlığı'na davet edilecekler ve görüşmeler başlayacaktı.

Tarafların bir araya gelmesiyle ortaya bir de ***"Gülbenkyan Meselesi"*** çıkacaktı [79]. Gülbenkyan, Ernest Cassel ile birlikte **Turkish Petroleum** Şirketi'ni kurmuştu. **DutchShell** ile de ilişkisi vardı. Musul Petrolü milletlerarası mesele olunca; İngiliz, Fransız ve Alman şirketleri Osmanlı'dan birbiri ardına imtiyaz koparmışlar; bu arada nasıl olmuşsa **Royal Dutch**'i aradan çıkartmayı başarmışlardı. Ekarte olmak istemeyen Gülbenkyan'a da yeniden oluşturulan **Turkish Petroleum**'un % 5 hissesini -oy hakkı olmaksızın-vererek işi tatlıya bağlamışlardı. Gülbenkyan, Alman ve Fransız çıkarlarını savunduğu için, İngilizler onu pek sevmiyorlardı. Zaten Savaş'tan sonra İngilizler **Turkish Petroleum**'un varlığına son vermek isteyeceklerdi. İngiltere, bir İngiliz şirketi olan **"Anglo-Persian"**'ı himaye ediyordu. Fakat, şartlar Londra'nın **Turkish Petroleum**'a arka çıkmasını sağlayacaktı. Bunun sebebi Amerikan şirketlerinin Musul Petrolü'nü işlemek üzere sıraya girmesiydi. Söz konusu talepleri nazikçe reddedecek meşru bir gerekçeye ihtiyaç duymuşlardı. İşte, Londra, Amerikalılar'a **Turkish Petroleum** 'un savaş öncesi bazı haklar edindiğini; böylece, Musul Petrolleri'nin bu şirketin tekelinde olduğunu bildirdiler. Yukarıda da kısaca temas ettiğimiz gelişmeler Amerikalılar'ın piyasaya katılmalarına yol açacaktır. Churchill'in teklifiyle İngilizler'le Amerikalılar'ı bir araya getiran Gülbenkyan olmuştu. Onun arabuluculuğuyla Amerikalılar **Turkish Petroleum**'a dahil olmuşlardı. **Anglo-Persian, Turkish Petroleum**'daki hisselerini Amerikalılar'a devretmişti. Zaman geçmiş, bir süre sonra İngilizler, Mr. Gülbenkyan'ı Fransız çıkarlarının avukatı olarak görmüşlerdi[80]. Fransızlar, Gülbenkyan'a o kadar güvenmişlerdi ki, ona **Turkish Petroleum**'un genel direktörlüğünün verilmesini isteyeceklerdi. Bu safhada artık Gülbenkyan, gerek Amerikalılar ve gerek İngilizler tarafından, bir ***"çıban başı"*** olarak görülmeye başlanmıştı[81]. Ondan kurtulmak, Fransızlar'ın dışında, herkesin işine geliyordu. Ama nasıl?

İlk öne sürülen çâre; Gülbenkyan'ın **Turkish Petroleum**'deki % 5'lik hissesinin satın alınarak; yerine, yeni bir anlaşma ile % 2'lik

---

79- İlk görüşmeler için, bkz: PRO, FO.371/10828 E 4321/43/65, 22.vii.1925.

80- Musul'daki Fransız petrol çıkarları için, bkz: PRO, FO.371/10829 E 7693/43/65, 12.xii.1925.

81- Gülbenkyan'ın petrol pazarlıkları üzerine en teferruatlı rapor için bkz: PRO, FO.371/11455 E 2207/27/65, 31.iii.1926.

"**royalty**" (kârdan pay) verilmesi idi[82]. Gülbenkyan başına gelecekleri anlamış. İngilizler'e tekliflerini prensip olarak kabul ettiğini bildirmişti[83]. Ne var ki: Amerikalılar -kendi deyimiyle- Gülbenkyan'a ***"savaş"*** açmışlardı. Ona her hangi bir taviz verilmesini kabul edemezlerdi. Amerikalılar'a göre ***"Gülbenkyan, onları sömürüyordu"***[84]. Onun her hangi bir hakkı olduğunu tanımamakta da ısrarlıydı. Gülbenkyan'ın dayanağı olan Sadrazam'ın 1914'te Mısır Petrolleri imtiyazını **Turkish Petroleum**'un tekeline bıraktığı iddiasını tanımıyorlardı. Gülbenkyan mevzuunda İngilizler'le tartışmaya bile girmek istemiyorlardı. Hele Mr. Gülbenkyan ile aynı masaya oturmak! Asla[85]! Washington'un katılığını Fransızlar yumuşatmak ve Gülbenkyan'la Amerikan Dışişleri arasında arabuluculuk yapmak üzere Fransızlar devreye girmek isteyeceklerdir[86]. Böylece **D'Arcy**, **Anglo-Saxon** ile diğer Fransız, İngiliz ve Amerikan yetkililerinin bir araya geldiği toplantı sonucunda nihaî andlaşmanın anahatlarına imza konur (31 Mart 1926) [87].

31 Temmuz 1928'de akdedilen nihaî andlaşma **Turkish Petroleum Company**'nin paylarından % 23.75'erini **Anglo-Persian, Royal Dutch, Shell, Compaigne Française de Petroles** ve **Near East Development Compnany**'ye (Amerikan) veriyor; % 5 ise II. Abdülhamid döneminden beri komisyonculuk görevini sürdüren Gülbenkyan'a ayırıyordu. Daha sonra, 1929'da **Turkish Petroleum Company**'nin adı da, **Iraq Petroleum Company** olarak değiştirilecekti. 24 Mart 1931'de **Iraq Petroleum** ile Irak Hükûmeti arasında yeni bir imtiyaz andlaşması imzalanmıştır. Bu andlaşmayla Dicle Irmağı'nın doğusunda kalan topraklar, imtiyazın kapsamına alınmış ve **Iraq Petroleum** bu bölgedeki petrol yataklarının tümünü denetimi altına alıyordu. Dicle'nin batısında kalan Irak toprakları da 10 Nisan 1932'de **British Oil Development Company**'ye Irak Hükûmeti'nce verilen imtiyazın kapsamına alınmış ve 1942'de bu imtiyaz **Iraq Petroleum**'un bir alt kuruluşu olan **Mosul Petroleum Company**'e devredilmiştir[88].

82- PRO, FO.371/11455 E 27/27/44, 31.xii.1925.

83- Aynı yerde: E 144/27/65, 5.i.1926.

84- Aynı yerde: E 442/27/65, 15.i.1926.

85- Aynı yerde: E 494/27/65, 19.i.1926.

86- Aynı yerde: E 2041/27/65, 26.iii.1926.

87- Aynı yerde: E 2414/27/65, 13.iv.1926; E 2718/27/65, 30.iv.1926 ve E 3027/27/65, 14.v.1926.

*88- Şükrü S. Gürel. **Orta Doğu Petrolü'nün Uluslararası Politikadaki Yeri** (Ankara, 1980), s.60-61.*

iv- Türk-İngiliz Genel Barışı'na Karşı TBMM ve Türk Kamuoyunun İnfiâli

Curzon'un Lozan'da kullandığı ***"Müslüman Azınlık"*** deyimi TBMM'nin 25 Aralık (1922) günkü içtımaında Başvekil Hüseyin Rauf Bey tarafından gündeme getirilecekti: ***"İngilizler'in Türkiye'de sâkin Türk ve Kürtler'i imha edebilmek için teşebbüsâtlarının hepsi bu iki necib milletin vahdeti karşısında iflâs etmiştir. Her türlü mefsedetleri, din kardeşi, kan kardeşi, emel kardeşi olan insanların karşısında erimiştir. En ziyâde yıkmak için istihdâf ettikleri mühim nokta budur... ve bu noktada bizi vurmak istiyorlar"*** [89]. Hüseyin Rauf Bey, Türkiye halkının ***"mukadderatı, gayeleri ve dinlerinin bir"*** olduğuna temas ederek, ***"Bu gün Kürt için ekalliyet mevzu bahis etmek, Türk için ekalliyet bahsetmek demektir. Şu halde bu tamamen reddolunmuştur"*** diyecektir [90]. Biz, elimizdeki bu belgeden, Başvekil'in, Lozan'a giden heyetimizden ***"Süleymaniye, Kerkük ve Musul Livaları'nı istediğini ve konferansta bundan farklı olmak üzere tahassur edecek şekil için Heyet-i Vekile'den talimat beklemelerini"*** işaretini verdiğini biliyoruz [91]. Zaten, Mustafa Kemâl Paşa da 2 Ocak'ta (1923) yaptığı bir açıklamada aynen şöyle diyordu: ***"Musul Vilayeti"nin hudud-ı millîmize dâhil araziden olduğunu biddefaat ilân ettik. Lozan'da elyevm karşımızda ahz-ı mevkî etmiş olanlar bunu pekâla bilirler. Vatanımızın hudutlarını tâyin ettiğimiz zaman büyük fedâkârlıklara katlandık. Menâfiimize mugayir olmakla beraber müsâremet-perverâne hareket ettik. Artık millî arazimizden en ufak bir parçasını bizden koparmaya çalışmak pek haksız bir hareket olur. Buna kat'iyyen muvâfakat etmeyiz"*** [92].

20 Ocak 1923'de Musul Meselesi yeniden TBMM gizli celselerinde tartışılır. Oturumda ilk konuşmayı yapan H. Rauf Bey, icra vekilleri reisi olarak, Misak-ı Millî'ye bağlı olduklarını, hükûmetçe bunun ***"harfiyen istihsâli"*** için gayret gösterdiklerini, ***"hikmet-i vücutlarının da esasının bu*** olduğunu vurgulayacaktır. Devamla, Musul'u ***"icabında kuvvetle almak için her türlü istihzârâtta bulunduklarını"***

89- ***TBMM Gizli Zabıt Ceridesi***, C.III (Ankara, 1985), s.1153.

90- Aynı yerde.

91- ***Atatürk'ün Milli Dış Politikası, C.I: 1919-1923*** (Ankara, 1981), s.497, belge no.90. Sonyel'de aynı kanaattedir: Salahi R. Sonyel, "Lozan'da Türk Diplomatası (Eylül 1922-Ağustos 1923)." ***Belleten***, C.XXXVIII (Ocak, 1974), s.47-48.

92- ***Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri 1906-1938***, C.III (Ankara, 3.baskı: 1981), s.56.

kaydedecektir[93]. Aynı celsede Başvekil, Musul'un, Türkiye için ekonomik potansiyelinden ziyâde, stratejik konumu dolayısıyla önemli olduğunu belirtir. Ancak, H. Rauf Bey'e göre muhasımları ***"çok entrikan, çok dessâs ve bununla beraber çok âlimdir. Karşımızda bununla uğraşıp muvaffak olamadıktan sonra sözü silâh söyleyecektir"*** [94]. H. Rauf Bey bu sözlerle, muhataplarının asiretleri kendi yönüne çekmek üzere girıştiği ***"perde arkası"*** faaliyetleri kastediyordu.

Sekiz gün sonra mebuslardan Ali Şükrü Bey, askerî tedbire başvurulduğu takdirde, Türkiye'nin yeni bir harbi göze alıp alamayacağını soracaktır. Aslında Ali Şükrü Bey'in merak ettiği, bir savaş halinde Yunanlılar'ın da bu fırsatı vesile bilip Batı Trakya'dan saldırıya geçebilecekleri ihtimâlinin mevcut olup olmadığıydı[95]. Ya, savaşla beraber Büyük Güçler, Türkiye'yi ekonomik bir ablukaya alırlarsa, buna karşı Türk Mâliyesi dayanabilir miydi? Ali Şükrü Bey'in sorgulamasına cevaben H. Rauf Bey de meseleyi Meclis'e getirdiklerini ve hükûmet olarak mebuslardan kendilerini yönlendirmelerini beklediklerini söyleyecektir. Ancak, Başvekil meselenin toprak veya petrol meselesi olmadığını, fakat doğrudan Türkiye'nin güvenliğini ilgilendirdiğini hatırlatacaktır. İngiltere'nin emelinin aslında Türkiye'ye karşı Musul'u bir ***"ateş ocağı"*** hâline dönüştürmek olduğunu ilâve eder[96]. Musul'un Türkler'in elinden alınacağı söylentileri kamuoyunu da meşgûl etmeye başlamıştır. Nitekim, basını teskin etmek açısından Mustafa Kemâl Paşa, 30 Ocak'ta şu açıklamayı yapacaktır: ***"Musul Vilâyeti, Türkiye Devleti'nin hudud-ı millîsi dâhilindedir; buralarını anavatandan koparıp, şuna buna hediye etmek hakkı kimseye ait olamaz. Cemiyet-i Akvâm ile/de/ bu meselenin münâsebbâtı yoktur"***.

Lozan'dan dönen İsmet Paşa, 21 Şubat'ta (1923) TBMM'ndedir. Konu Musul'a gelince, İsmet Paşa, Curzon'un isteği doğrultusunda bu meseleyi genel heyete açmadan aralarında tartışmalarını kabul ettiğini söyleyecektir. Çetin müzâkereler cereyan etmiş, muhtıralar verilmişti: ***"En nihâyet son ve kat'î olarak bütün Müttefikler müttehit bir cephe olarak inkıta tehdidi ile bizi tehdid ettiler... Mukavemet ettik, nokta-i***

93- **Zabıt Ceridesi**, C.III, s.1200.

94- Aynı eser, s.1202.

95- Aynı eser, s.1256.

96- Aynı eser, s.1259.

97- **Atatürk'ün Söylev...**, C.III, s.59.

nazarımızı muhâfaza ettik'' diyen İsmet Paşa, konferansın kesilmesini de Musul Meselesi'ndeki çıkmaza yoruyordu[98]. 27 Şubat'ta ise söz alan Erzurum mebusu Mustafa Durak Bey, Musul Meselesi'nin hallinin ileri bir tarihe bırakılmasını, Meclis kürsüsünde şu şekilde yorumlayacaktı: ***''Sona kalan, dona kalır... Musul'u kayıp ettikten sonra, senin Şark'ta bir yerin kalmamıştır''***[99]. Aynen okuyalım:

> ***''Necmeddin Bey (Siirt)- Rauf Beyefendi; geçen celse-yi hafiyelerde Musul hakkındaki beyânatınızda Musul'un fevkalâde ehemmiyetli olduğunu ve Musul'un terki vilâyât-ı Şarkiye'nin hepsini terk etmek olduğu kanaatinde olduğunuzu ifâde buyurdunuz. Tebdil-i kanaat mi ettiniz? Yoksa tebdil-i kanaat için bir mecburiyet mi gördünüz?***
>
> ***H. Rauf Bey (Devamla)- Kanaatim o günkü gibidir ve sâbit kademim.***
>
> ***Necmeddin Bey (Siirt)- Çünkü, Cemiyet-i Akvâm'a vermek İngilizler'e vermek demektir.***
>
> ***H. Rauf Bey (Devamla)- Değildir öyle. (Gürültüler.)***
>
> ***Necmeddin Bey (Siirt)- Cevap olmadı, Reis Paşa Hazretleri, cevap isterim.***
>
> ***H. Rauf (Devamla)- Kanaatimi tebdil etmedim, aynı kanaatteyim. Musul Meselesi vilâyât-ı Şarkiye'miz meselesidir. Vilâyât-ı Şarkiye meselesi, Türkiye meselesidir. Vilâyât-ı Şarkiye tehlikeye düşerse, Türkiye tehlikeye düşer. Sözlerimi bu kanaatte olarak söylüyorum''***[100].

Bu sözler üzerine Bitlis mebusu Musul'un Misak-ı Millî dâhilinde olup olmadığını sorar. Başvekil'in cevabı olumludur[101]. Tartışmaların uzadığını gören Mustafa Kemâl Paşa müdahele edecek ve uzunca bir konuşma ile polemikleri sonuçlandırmaya çalışacaktır. ***''Musul'u vermemekte ısrar edersek muhabereye dâhil oluruz''*** diyen Mustafa Kemâl Paşa, üyelere, karar verecekleri siyâseti enine boyuna, neticeleri ile beraber ***''suhûletle''*** değerlendirmelerinin gerektiğini hatırlatacaktır. Konunun Musul'un millî sınırlar içinde yer alıp

---

*98- **Zabıt Ceridesi**, III, s.1292.*

99- Aynı eser. III, s.1292.

100- Aynı eser,III, s.1309.

101- Aynı eser. III, s.1315.

almadığına çekilerek çözümüne giden yolun engellendiğini ifade eden Mustafa Kemâl Paşa, ***"Misak-ı Millî, şu hat, bu hat diye hiç bir vakitte hudut çizmemiştir. O hududu çizen şey milletin menfaati ve Heyet-i Celile'nin isâbet-i hazarıdır. Yoksa, haritası mevcut bir hudut yoktur"*** şeklinde görüşünü bildirecektir. Celseyi kapattığı sözler ise, yine M. Kemâl Paşa'nın Musul Meselesi'ndeki durum değerlendirmesini yansıtıyordu:

> ***"Musul Meselesi'nin hallini muharebeye girmemek için bir sene sonraya talik etmek demek, ondan sarf-ı nazar etmek değildir. Belki, bunun istihsâli için daha kuvvetli olabileceğimiz bir zamana intizardır. Bu gün sulh yaparız, bir ay sonra, iki ay sonra Musul Meselesi'ni hâl etmeye kıyam ederiz. Fakat, bu gün Musul Meselesi'ni haletmek istediğiniz vakit bu meselede karşınızda yalnız İngiliz değil, Fransız, İtalyan, Japon ve bütün dünyanın düşmanları vardır. Yalnız karşı karşıya kaldığımız zaman İngilizler'le karşılaşacağız.../Ancak/Musul Meselesi'ni bu günden halledeceğiz, ordumuzu yürüteceğiz, bu gün alacağız, dersek; bu mümkündür. Musul'u gayet kolaylıkla alabiliriz. Fakat Musul'u aldığımızı müteakip muharebenin hemen hitâm bulacağına kâni olamayız. Şüphesiz, orada bir harp cephesi açmış olacağız. Yani, bunu ayrıca mevzubahis etmek isterseniz, mahzurlar kendi kendine meydana çıkar"***[102].

2 Mart 1923'deki celsede İsmet Paşa, Lozan'da ***"bütün kuvvetimizi Musul üzerine baştan nihâyete kadar tevcih"*** ettiklerini vurgulayacaktır. Ancak, yine Paşa'nın ifâdesine bakılırsa bu mücâdele ***"gayet ciddî ve haşin olmuştur"***[103]. Başvekil Hüseyin Rauf Bey de İsmet Paşa'yı destekleyecek bir konuşma yapacaktır. Musul deyince çoğunluğu Türk ve Kürt olan ve aslen bir millet olan ahaliyle iskân edilmiş bir mıntıkayı anladığını belirten H. Rauf Bey'e göre, bu yöre mutlaka Türkiye hudutları içerisine alınmalıdır: ***"Bu gün heyet-i murahhasının aylardan beri mesâisi, münâkaşâtı ve intibaâtının kendilerine verdiği bir kanaat, ki kat'îdir, Musul'u behemahal alacağız fikrinde ısrâr edersek, mutlaka ordu ile almak imkânı vardır. Çünkü, bunu siyâseten almak imkânı***

102- Aynı eser, III, s.1318.

103- Aynı eser, IV, s.76.

olmadığına heyet-i murahhasamız kâni olmustur ve bize izâh edince biz de kâni olmusuzdur"[104]. Bir yıl içinde İngiltere ile müzâkere edeceklerini, bu bir çözüm getirmezse durumu Milletler Cemiyeti'ne götüreceklerini bildiren Hüseyin Rauf Bey, bir soru üzerine ***"Cemiyet-i Akvâm'a gittikten sonra Cemiyet-i Akvâm aleyhimizde karar verirse, ki her hâlde öyle karar verecektir, kabul etmeyeceğiz"*** diyecektir[105].

İki gün sonra ise Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey uzunca bir konuşma yaparak Meclis'in dikkatini önemli noktalara çekmeye çalışacaktır. İngiliz dostluğuna inananların aldanacağını ve ülkeye ihanet edeceklerini belirten H. Avni Bey, Milletler Cemiyeti'nin de ***"İngiliz usaklarından"*** olustuğunu iddia edecektir. İngilizler'in, Musul Meselesi'ni Cemiyet'e havâle etmeye çalışmalar, ona göre, ***"bir şakî tuzağı"***dır: ***İngilizler'den Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler? Musul'u bu gün sana vermeyen, ne için yarın versin? Gayesi orada bir Kürt Hükûmeti teşkil edip, senin memleketini parçalayıp, neticede bir Ermenistan teşkil etmek değil midir?"*** H. Avni Bey, ***"bir sene sonra Milletler Cemiyeti vermem derse harp edeceğim"*** hükûmetin milleti aldatmamasını rica eder[106]. Devamla, Mustafa Kemâl Paşa'ya seslenir: ***"Paşa! Ordunun başına otur, başka işin yoktur. Mukaddes tanıdığın işi ben de tanıyorum, ben de seninle beraber çömez olarak çalışayım. Fakat Başkumandanlık vazifesini ifâ et ve hudutlara bayrağını rekzet; bayrağını, süngünü /İngiliz'in / gırtlağına daya!.. (Alkışlar)"***[107]. Aynı bileşimde Edirne Mebusu Şeref Bey de söz alacak ve özetle: ***"Bir vücudu kurtarmak için kangren olmuş kısmı keserler... Eğer şimdi heyet-i vekile ve heyet-i murahhasa... Musul'u vermekle, Karaağaç'ı fedâ etmekle... mesâil-i mâliye ve iktisâdiyede bizim hür ve müstakil olacağımıza kanaatleri varsa versin, bendeniz de Rauf Bey Efendi'nin elini öpeyim /Andlaşmayı/ imza etsinler . (Alkışlar)"*** diyecektir[108]. 5 Mart tarihli toplantıda Musul Meselesi'nin tartışılmasına devam edilir. Söz alan İzmit Mebusu Sırrı Bey, İngilizler'in gayretlerini şu şekilde yorumlayacaktır:

104- Aynı eser, IV, s.86.

105- Aynı yerde.

106- Aynı eser, IV, s.93.

107- Aynı eser, IV, s.95.

108- Aynı eser, IV, s.103.

"İngilizler bu kıtayı yalnız bir menba-ı vâridat olarak istifâde emeli ile ellerinde bulundurmak istemiyorlar. İslâm memleketlerinin ortasında ikinci bir itilâf menbaı ihdâs etmek istiyorlar. Orada güya evsâf-ı milliyeyi hâiz bir Kürt Hükümeti teşkil ettiğini gösterir göstermez yarın komşumuz bulunan İran'ın taht-ı idâresinde bulunan Kürtler'in buraya iltihâkları için burada teşvikâtda bulunacaklardır. Onu itmâm ettikten sonra ve belki ondan evvel bizimle beraber çalışan ve bizimle beraber şimdi bu uğurda evlâtlarını fedâ eden Kürtler'in dahi oraya iltihâkına çalışacaklardır"[109].

Ertesi günkü oturumda da Erzurum Mebusu Mustafa Durak Bey, aynı konuya işâret ederek, *"Türkiye için Erzurum'u, Kars'ı nasıl mühim görüyorsam, Musul'u da o kadar mühim görüyorum"* diyecektir. Mebusa göre Musul Meselesi'nin dallanıp budaklanmamasıyla o yörede İngiliz propagandası ve parasıyla vücut bulacak tehdidin önünü almak mümkün olmayacaktır[110]. Aynı gün Bitlis Mebusu Yusuf Ziya Bey bir Kürt olarak, *"Bir insanı ikiye bölmek veyahut her hangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise, Musul'u Türkiye'den ayırmak mümkün değildir"* diyor ve mukadderatlarını Ankara ile birleştirdiklerini kaydediyordu: *"Avrupa Devletleri öyle tesbit etmişler ki, Türkler Kürt teşrik-i mesâi ederek yaşamazlarsa, ikisi için de akıbet yoktur"*. İngiltere orada sunî bir devlet vücuda getirirse Musul'da iç karışıklıkların başgöstereceğini savunan M. Durak Bey kısaca şöyle der:

"Arkadaşlar, Kürtler/e/ Sevr paçavrası ile çok verdiler. Fakat Kürtler korktular. Kürtler yanan kardeşleri/ni/ gördüğü için çekildi. Yanaşmadılar, arkadaşlar. Fakat bu gün Musul'da alladı puliadı, bu gün /bir/ kukla vücuda getirdi. Kürdü kukla ile yıkmak istiyorlar, arkadaşlar. Oyalayıcı, o göz boyayıcı kuklayı vücuda getirmişler, aldatıyorlar. İngilizler'in altını, o kuklanın mevcudiyeti çok iş görecektir, arkadaşlar. Ben Musul'u istemiyorum. Musul'u atıyorum. Musul'u kime verirlerse versinler; Süleymaniye'yi, Kerkük'ü almakla Türk'ün, Kürd'ün vahdeti

109- Aynı eser, IV, s.112.

110- Aynı eser, IV, s.153.

111- Aynı eser, IV, s.163.

onunla temin edilir. Ben Musul'u terk ettim, petrolü terk ettim. Fakat, Türkiye'nin en mühim bir uzvuna yapılan aşıdan Türkiye'yi kurtarmak istiyorum. Arkadaşlar, tekrar ediyorum... rica ederim. Bu siyâsetin cereyanına meydan vermeyiniz!"[111]

Van Mebusu Haydar Bey de konuşmasında arkadaşlarının itirazlarını tekrarlayacak ve İngilizler'in kurmayı tasarladıkları bu sunî devletle Türkiye ile Şark ve Türk arasına bir sed çekmeyi amaçladıklarını belirtecekti[112].

Meclis'teki eleştirilere Konferans'ın inkitaına rağmen, Lozan'da heyetler yeniden buluşacaklar ve hükümlerinin bilindiği gibi, andlaşma 24 Temmuz'da imzalanacaktır.

v- İkili Görüşmelere Giden Yol ve Karşılıklı Bekleyişler

Lozan Konferansı devam ederken Musul'daki İngiliz-Irak birlikleri, 8 Nisan'da (1923) birisi Hodran Suyu üzerinden Şeytan Boğazı; diğeri Büyük Zap Suyu Vadisi'nden Serderya istikâmetinde olmak üzere, iki koldan yeniden harekete geçmişlerdi. Bu durumda Özdemir Bey'in Hakkâri ile irtibâtı kesilmiş, müfrezesi çok nazik bir vaziyete girmişti. Bölgede daha fazla kalamayacağını anlayan Özdemir Bey, 23 Nisan'da İran'a çekilmeye başlayacaktı. Burada İran makamları müfrezenin silâhlarını ellerinden alarak, kendilerinin Türkiye'ye geçmelerine izin verdiler. Böylece, Özdemir Bey, 10 Mayıs'ta Van'a vâsıl olacak ve 1922 yılında başlayan Türk askerî harekâtı bu noktada nihâyetlenecekti [113].

Konferansın üzerinden bir süre geçtikten sonra ***"Anglo-Persian Petrol Şirketi"*** gelişmeleri yerinde takip etmesi için bir heyeti Musul'a gönderirler. Heyet, öncelikle Revanduz'un beş Nestûrî taburunun işgalinde olduğunu kaydeder. Birliklerin başında danışman olarak İngiliz subayları vardır ve bunlar, Nestûrîler'e Irak yönetimini kabul etmeleri doğrultusunda telkinde bulunmaktadırlar. Ancak, yerli halk Nestûrîler'den nefret etmektedir. Bu taburların da Irak silahlı kuvvetlerine entegre edilmesine karşıdırlar. Musul'daki mahallî etkenlere gelince, heyet,

112- Aynı eser, IV, s.179.

113- İngilizler belgeleri, istihbaratlarının Özdemir Bey'in Ankara ile yazışmalarını sürekli yakalamaktadır. Onlara göre, bu yazışmalar Ankara ile Şeyh Mahmud arasında yakın işbirliğinin varlığını ispatlamaktadırlar: PRO, FO.371/9005 E 4725/ 1019/65, 8.v.1923 ve E 6695/1019/65, 27.vi.1923.

bu unsurların kendilerini Araplar'dan üstün gördüklerini, Arap Hükûmeti altında yaşamayı ***"onur kırıcı"*** nitelendirdiklerini; fakat ülkenin İngiliz himâyesinde olması bunu hafiflettiği. İngiltere'nin ekonomik desteğinin Faysal'ın göstermelik hâkimiyetinin kabullenilmesinde belirleyici olacağını tesbit etmiştir: ***"Anglo-Persian"***ın raporuna bakılırsa, iki yıl önce Musullular Bağdat'ı yabancı görürlermiş, ne var ki, İngiliz hâkimiyeti bir yandan Türkiye-Musul irtibatını keserken; diğer yandan da Musul-Bağdat ilişkilerinin artması yönünde büyük gayretler göstermiş. Yollar yapılmış, ticârî bağlantılar arttırılmış. Böylece Musul, İngiliz yönetimindeki iki sene içerisinde, Irak'a birleştirilmeye çalışılmış. Petrolcülerin bulguları, Londra'da Dışişleri Bakanlığı'na da takdim edilir. Forbes-Adam, raporu Curzon'a iletirken, ***"Anlaşılıyor ki, geçen seneden daha iyi durumdayız. Ama, daha mahallî unsurların tavrı kesin değil, değişebilirler. Sınır çözümü, onlar dikkate alınmaksızın kesinleştirilmelidir"*** der[114].

Musul'daki İngiliz askerî gücünün durumunu tartışmak amacıyla 27 Eylül'de (1923) Hava Kuvvetleri Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı yetkilileri Sömürgeler'de Shuckburg'un ev sahipliğinde bir araya gelirler. Shuckburg, mâlî sıkıntıların Musul'daki garnizonların azaltılmasını mecburî hâle getirdiğini açıklar. Şu anda bölgede dört Hind ile iki İngiliz taburu vardır. Bunların birer tabur azaltılması tavsiye edilmektedir. Shuckburg'un konuyu açtığı Hava Kuvvetleri, belki bir Hind taburunun geri çekilmesinin uygun olacağını; fakat Musul Meselesi'nin içinde olduğu dönemeçte yörede askerî güç azaltılmasını tavsiye yönünde ***"bir şey söyleyemeyeceklerini"*** belirtirler. Hele Türkler'le sınır görüşmelerinin çıkmaza girmesiyle bu birliklere ihtiyaç duyulabilirdi. Hava Kuvvetleri, kısaca, ***"önce anlaşma, sonra güç azaltılması"*** diyordu. Dışişleri adına toplantıya katılan Forbes-Adam, Musul görüşmeleri hangi safhaya dökülürse dökülsün, Türkler'in silâha sarılacaklarını sanmadığını açıklayacaktır. Yine de, o da Musul'daki askerî birliklerinin olduğu gibi muhâfazası genel kanaatine uyacaktır [115].

Savaş Bakanlığı'ndan Albay F.R. Maunsell de Musul'dan dönmüştür. Tesbitlerini üstlerine aktarır: ***"Irak Ordusu, bizim yardımımız olmadan Türk ilerleyişine karşı tutunamaz. Türk harekâtı onların felâketi olur demektir"***. Lozan sonrasında Türkler'in tutumu ne olacaktır? sorusuna gelince, Maunsell, raporunda Ankara'nın kararlılığına dikkat çekmektedir. Bir kere, TBMM bu konuda sert (ve samimî) çıkışlar

114- PRO, FO.371/9006 E 9043/1019/65, 5.ix.1923.

115- Aynı yerde: E 9748/1019/65, 1.x.1923.

yapmaktadır. İkinci olarak, Türkler sınıra asker yığmaktadırlar. Üçüncü olarak, Maunsell'e bakılırsa, Musul Meselesi'nde cesur bir yaklaşım hem içte, hem de dışta M. Kemâl Paşa'nın prestijini arttırabileceği düşünülmektedir. Albay, İngilizler'e kafa tutan bir M. Kemâl Paşa'nın bilhassa İslâm ülkelerinde çoşku ile karşılandığını, onu halifeliğe aday bile yapacağını kaydetmektedir [116].

Aslında Arap ülkelerinde dolaşan İngiliz ajanları, Maunsell'in raporunu doğrularcasına Türkler'in Orta Doğu'da mandater güçlere karşı hareketleri cesâretlendirdiğini Londra'ya bildirmektedirler. Ankara'nın söz konusu çabaları Beyrut'taki ***"Kızılay"*** cemiyeti vasıtasıyla yürütülmektedir. İşte, burada Suriye ve Filistin'deki İslâmcı örgütler bir araya gelip, yönlendirilmektedirler. Bu örgütleri şemsiyesi altında toplayan kuruluşun adı, ***"Suriye ve Filistin İnkılâb-ı Kebir Cemiyeti"***'dir. İskenderun'un Anadolu'ya ilhâkı hedefiyle Adana'da Nisan 1922'de bir şube açmışlardır. Bu şubenin başında Binbaşı Hazeli Cemâl Bey'in olduğu söylenmektedir. ***"Suriye ve Filistin İnkılâb-ı Kebir Cemiyeti"***'nin nihaî hedefi, Orta Doğu'nun istiklâlidir. İç siyasetlerinde ileride bağımsız olacak Orta Doğu milletleri, halifeliğin ruhanî başkanlığı altında dış politikalarını Ankara ile koordine edeceklerdir. Bu genel hedef, İngiliz istihbaratçılarına göre, 1923 Haziran'ında Yafa'daki VI. Arap Kongresi'nde kabul edilir. Örgütün Suriye'deki liderleri, Muhiddin Paşa, Şeyh Abdül Bassid el-Ünsî ve Ahmed Muhtar el Kabanî'dir. Binbaşı Ahmed Bey'in ikâmet ettiği Mersin yoluyla Ankara ile irtibattadırlar. M. Kemâl Paşa, Suriyeli ve Filistinli milliyetçilere silah ve cephâne sağlamaktadır. Antakya'daki Türkler'in irtibatı, bu yörede ***"Antakya ve İskenderun Yurdu"*** adlı örgütü kuran Tayfur Bey kanalıyla temin edilmiştir. Söz konusu haberler, Dışişleri'ne ulaşınca, yetkililer ***"Suriye ve Filistin İnkılâb-ı Kebir Cemiyeti"***nin merkezinin bulunmasını ve bu konuda daha ayrıntılı bilgiler elde edilmeye çalışılmasını isterler. Bir süre sonra İngiliz entelijansı Cemiyet'in kesin adresini bulamadıklarını, Anadolu'da olmasının kuvvetle muhtemel olduğunu bildirecektir. Bu arada, cemiyetin genel koordinatörünün Antep'te oturan Mısırlı Şefik Bey el Hasrî veya meşhur İttihadçılar'dan Manastırlı Baha Bey olduğu ileri sürülecektir. Türkler, bu cemiyet vasıtasıyla İngilizler'e karşı propaganda ve milis faaliyetleriyle içiçedirler. Ajanlara göre, Kudüs'te toplanan İslâmî bir konferansta Türkler'in Abdülmecid'i halife olarak kabul ettirmeleri büyük bir başarıdır [117].

116- Aynı yerde: E 10449/1019/65, 22.x.1923.

117- PRO, FO.371/9015 E 9789/6646/65, 27.ix.1923 ve aynı yerde: E 11362/6646/65, 26.xi.1923.

Aynı günlerde Avrupa'dan gelen haberler de, İngilizler'in Batı cephesindeki dostlarının azaldığını bildiriyordu. Halep'teki İtalyan başkonsolosu Gauttieri, İngiliz meslekdaşına Musul'daki Araplar'ın Türk Hâkimiyetini arzuladığını gözlemlediğini aktarıyordu. İngiltere ne yapıp yapıp, Musul'u Irak mandasıyla birleştirse bile bir gün bu yöre nasıl olsa Türkiye'ye dönecekti. Başkonsolos'un ifadesine bakılırsa, Musul Türkiye'ye kalırsa; Fransa da Hatay'ı Türkler'e bırakmaya mecbur kalacaktır! Gauttieri'nin tesbit ve kanaatlerini Londra'ya aktaran İngiltere'nin Halep konsolosu, İtalyanlar'ın Musul Petrolleri'nde gözleri olduğunu ve Londra'nın bu konuda kendilerine anlayışlı davranmayacağını bildikleri için bölgenin Türkler'e terkini istediklerini yazacaktı[118].

Öte yandan, Bağdat'tan yazan Yüksek Komiser Dobbs, Hükûmeti'nin Kürt otonomisinden vazgeçtiğine dair resmî bir açıklamasının Türkler'i teskin edici etkide bulunacağını ve böylece sınır görüşmelerini rahatlatacağını iddia ediyordu[119]. Yüksek Komiser'in bu fikrini Sömürgeler, Dışişleri'ne iletir. Acaba, gerçekten de böyle bir deklarasyona Türkler önem verirler miydi? Yine de Shuckburg, etkili olabileceği hakkında en küçük bir şüphe var ise, o zaman Dobbs'un tasavvurunun unutulmasını savunacaktı. Otonomi meselesine gelince, Shuckburg, bu durumda projenin terk edilmemesini; uygun bir fırsatta tatbikata sokulabileceğini kaydeder; ***"Fakat, Türkler'e aksi yönde bir taahhütte bulunursak, böylesine bulunmaz bir imkân hebâ edilmiş olacaktır"***[120]. Dışişleri de aynı düşüncededir. Dobbs'un teklifinin kıymeti ne olursa olsun, Türkler'le müzâkerelere başlanılmadan tatbik merciine sokulmamalıdır. Bir deklarasyon için henüz çok erkendir[121]. Astlarının kanaatini Dışişleri Bakanı Curzon da paylaşır. Dobbs'un zihninde oluşturduğu tarzda bir taahhüdün ileride ellerini bağlayacağından kuşkuludur.

1923 yılının son aylarında İngilizler'i Musul'da en fazla meşgul eden konu mutlaka ki Nesturîler'dir. 24 Eylül'de Curzon'a yazan Devonshire Dükü -Sömürgeler Bakanısınır meselesinin Milletler Cemiyeti'ne aktarılmadan Türkler'le ikili görüşmelerde çözüme ulaştırılmasının daha yararlı olacağını belirtir. Bunun için Dışişleri, Musul'un Türkler'le arala-

---

118- PRO, FO.371/9007 E 12163/1019/65, 9.xi.1923.

119- PRO, FO.371/9006 E 9827/1019/65, 2.x.1923.

10050/1019/65, 10.xi.1923.

120- Aynı yerde: E

121- Aynı yerde: E 98466/1019/65, 3.x.1923.

rında bölüşülebileceğini peşinen kabullenmelidir. Cox, Musul'un kuzeyini de isterken, bu yöreyi Nesturîler'e otonom bir bölge olarak vermeyi düşlemişti. Halbûki, artık Nesturîler'in topluca başka ülkelere göç etmesi gündemdedir. Sömürgeler Bakanı, Nesturî Meselesi'nin Türkler'le uzlaşmalarını engelleyici bir etken olarak görüşmelere tesir etmesini anlaşılan arzulamamaktadır. Zaten, Bağdat'tan yazan Dobbs, kendisine Nesturîler'in göç etmek istediklerini, bunun için Avustralya veya Kanada'nın düşünülüp düşünülmeyeceğini sormuştu. Bunun üzerine Devonshire Dükü, Dobbs'a bölgede bir kere daha nihaî bir sondaj yapmasını ister. Acaba, Irak-Arap otoriteleri, Türkiye sınırında Arap olmayan unsurlardan oluşan otonom bir tampon bölge isterler mi? Talimatının kaleme alınış tarzından Devonshire Dükü'nün Faysal'ın böyle bir tasavvura evet demeyeceğinden neredeyse emin olduğu görülmektedir. Yine de Dobbs'a, İngilizler'in bölgeden çekilmesiyle Arap olmayan unsurların Irak'tan derhal kopabileceğine Faysal'ı inandırmasını yazar. Onun için, Irak Kralı daha yakın bir birlik beklememelidir. Sömürgeler Bakanı'nın yazışmalarından Musul'un kuzeyindeki statüsünün oluşturulmasında çeşitli alternatiflerin göz önüne tutulduğu anlaşılmaktadır [122].

28 Eylül'de Dobbs, bakanlığının sorusunu cevaplar: Nesturîler, artık Musul'da yaşamak istememektediler ki! [123]. Aynı gün Sömürgeler Bakanlığı Dışişleri'ne yazacaktır. Avustralya, Nesturîler'i istememektedir. Acaba, Meksika veya Arjantin'le anlaşma sağlanabilir mi? Belki de en iyisi onları Arnavutluk'ta iskân etmektir. Yine 28'inde Dışişleri'nden Oliphant Sömürgeler'le haberleşecektir. Göçe müsaaede etmek, Türkler'e karşı o bölgeden İngiltere'nin vazgeçtiği intibaını verecektir. Onun için, bu konu bir süre ertelenmelidir[124].

Aslında Nesturî Meselesi'nin çözümü bir süredir Dışişleri'ni de meşgul etmekteydi. Belgeler incelendiğinde Dışişleri'nin Nesturîler'in göçüne ayıracak parası olmadığını defalarca vurguladığı görülecektir. Bu itibarla, Dışişleri'nin önünde iki alternatif vardır: Ya Nesturîler'in Hakkari'ye yerleştirilmeleri için Türkler'i ikna edeceklerdir; ya da Irak'ta iskân edip himâyelerine alacaklardır. Kararın oluşturulmasına katkısı olabileceği düşüncesiyle bakanlık yetkililerine bir rapor dağıtılır. Bu raporda Kuzey Irak'ta 35.000 Nesturî'nin yaşadığı belirtilmektedir. Nestu-

---

122- PRO, FO.371/9006 E 9536/1019/65.

123- Aynı yerde: E9650/1019/65.

124- Aynı yerde: E 9680/1019/65.

rîler, bu emellerinden vazgeçeceklerdi. Nesturî lideri Âğa Petros, 1920 baharında Türkiye, İran ve Irak arasında Hakkari'nin merkezi olduğu bir tampon devlet kurmak üzere silaha sarılmıştı. İngiliz danışmanları ve subayları ile takviye edilen harekâtı başarısız kalmış; daha da kötüsü Arapları Nesturîler'e düşman etmişti. Londra, 1921'de kamplara yerleştirilen Nesturîler'in kendisine maddî açıdan büyük külfet yarattığını düşünüyordu. Bu sebeple Nesturîler'in ülkeye dağıtılmasını gizliden gizliye teşvik edecekti. İngiltere'nin davalarına sırt çevirdiğini fark eden Nesturîler, bu defa Fransa'ya başvuracaklardı. Âğa Petros önce Suriye'de Fransızlar'la temas kuracak, daha sonra Marsilya'da faaliyetlerine devam edecek, hattâ Lozan Barış Konferansı'na da müdahale şansı arayacaktı. İngiltere'nin Irak'taki Yüksek Komiseri, Nesturî yurdu projesinden oldukça soğuduğunu itiraf etmişti. Çünkü -yukarıda da belirtildiği gibi- Araplar bu tasavvura şiddetle karşıydılar. Nesturîler'in geri dönmelerini dahi istemiyorlardı. Mahallî muhalefete rağmen, Âğa Petros'un İngiliz denetimi altında Nesturî muhtariyeti projesi Londra'da genel bir kabul görecekti. Devonshire Dükü'ne yazan Curzon; Nesturîler'i göç ettirecek paraları olmadığını, onları daha ucuza Türkiye'ye yerleştirebileceklerini yazıyordu. Hem onları göçe teşvik etmeleri, bilinen (ve bundan önce de tekrarlanan) sebeplerden dolayı barış görüşmelerinde İngiltere için dezavantaj olabilirdi. Tam aksine, onların yerleştirilme ve yurtlandırma faaliyetlerine derhal başlanarak, Türkler bir olup bitti ile karşı karşıya bırakılmalıydılar. Hakkari konusunda Türkler'i ikna edebiliriz, diyordu Curzon. Bu da olmazsa Faysal'ı Nesturîler'in Irak'ın savunması için bulunmaz savaşçılar olduğuna inandırabilirlerdi [125].

11 Ekim'de Çal'a doğru Türk Birlikleri'nin ilerleme kaydettiği haberi gelir. Dışişleri endişelenmiştir. Acaba Türkler İngilizler'in Nesturî yurdu projesini icra mevkiine koyacaklarını kestirmişler de, bu yöreyi işgâl ederek, bu tasavvura önceden engel olmaya mı azimliydiler? Curzon, İstanbul'da Henderson'a Türkler'e şiddetli bir protesto notası çekmesi talimatını verir.

Bu arada Âğa Petros, oldukça ayrıntılı bir ***"Nesturî Devleti Planı"*** ile İngiliz Dışişleri'ne başvuracaktır. Planın girişinde 1914 öncesi Nesturîler'in Türk idaresi altında Müslüman komşularıyla barış içinde yaşadıkları, Savaş'ın patlak vermesiyle Müttefikler'in bağımsızlık vaadiyle onları düşmanlarına karşı silah çekmeye zorladıkları açıkça be-

---

125- Aynı yerde: E 10068/1019/65. 11.x.1923.

126- Aynı yerde: E 10076/1019/65.

lirtilmektedir. 1917'de İngiliz Yüzbaşısı Gracey, Urmiye'ye gelmiş, yeniden bir takım vaadlerle Nesturîler'in dövüşmelerine devam etmelerini istemiştir. Böylece, 1914'ten bu yana Nesturîler İngiliz Subay danışmanlarının gözetiminde Londra'nın emelleri uğruna canlarını vermişlerdir. Bu uğurda 275.000 Nesturî hayatını kaybetmiştir; 7 milyon Sterlin kadar da savaş masrafını yüklenmişlerdir. Geçmişteki bu katkılarına dayanarak Ağa Petros İngilizler'den Van, Urmiye, Hakkari ve Musul'u içine alan bölgede otonom bir Nesturî yurdunun tesisini istemektedir. Kurulacak bu devlet, bir kere Kuzey Irak'ı Türkler'den koruyacak, ileride gerektiğinde Kürtler'e ve gerektiğinde Araplar'a karşı İngiltere'nin yakın dostu olacaktır. Dışişleri'ne bu devletin tesisi için Musul'a gidip, orada Yüksek Komiser'le ve onu da yaynına alarak bölgedeki Nesturî liderleriyle görüşmelere başlayabileceğini ifade ediyordu. Ağa Petros'un bu projesini inceleyen Dışişleri, tasavvuru fazlasıyla ***"iyimser"*** bulmuştu. Hele, müstakbel devletin mâlî açıdan kendi kendine yeterli olabileceğine dair inancı paylaşmak mümkün değildi. Ama, yine de, Londra'ya göre, Ağa Petros'un bu planı ***"azamî"*** bir istekti; değiştirebilir, üzerinde oynayabilirdi. Belki de en doğrusu bunu bakanlıklar arası bir toplantıya getirerek, tartışmaktı [127].

Nesturî liderleri Ağa Petros'un teşebbüsünü öğrenmişler ve Dobbs ile görüştükten sonra Ağa Petros'a ortak bir mektup göndermişlerdi. Ona Nesturî çıkarlarını savunmakta yalnız olmadığını, maktûl Patrik'in kız kardeşi Sumra'nın da İngilizler'le irtibatı bulunduğunu, fakat Sumra'nın kendisi aleyhinde ciddî bir kampanya başlattığını da aktaracaklardı. Sonra Nesturî liderleri pek Ağa Petros'un iyimserliğine katılmıyorlardı. İngilizler, onlara bakılırsa, Petros'un Musul'a dönmesini hiç arzulamıyorlardı. Çünkü, Ağa Petros, İngilizler'in Kürt politikasını bozmaktaydı. İngilizler, Kürtler'e bağımsızlık tanımayacaklardı. Petros'un planı uygulanabilirse, o takdirde aynı hakkı Kürtler'e vermek zorunda kalabilirlerdi. Nesturî liderlere göre, Kürtler Nesturî yurdu meselesini yakînen takip etmekteydiler. Eğer İngilizler Petros'a arka çıkmazlarsa, o zaman Türkler'e -kendi dindaşlarına- dönecekler, kaderlerini Ankara ile birleştireceklerdi. Ağa Petros'a ikâzlarında Nesturî liderleri İngiltere'ye güvenmediklerini de açıkça beyân ederler. **Whitehall**, onların bu arzusuna Lozan'da niye sâhip çıkmamıştır? Üstelik, İngilizler; Musul'da Nesturîler'e ya Kanada'ya göç edin, ya da Irak yurttaşı olun diye devamlı baskı yapmamakta mıdırlar[128]?

127- Aynı yerde: E 10167/1019/65, 13.x.1923.

128- Aynı yerde: E 10168/1019/65, 13.x.1923.

"Nesturî yurdu konusu Musul'daki Türk yanlısı tarafından İngilizleri karalamak üzere kullanılmaktadır". Bu satırları yazan Dobbs'a göre Musul'a dönmek isteyen Nesturîler'e vize verilmemesi için komşu ülkelerdeki İngiliz konsolosları uyarılmalıydı. Bu teklifini Sömürgeler Bakanlığı kanalıyla ilettiği Dışişleri yetkilileri Yüksek Komiser'in Nesturîler hakkında devamlı fikir değiştirdiğini, bundan önceki yazısında onların ***"iyi vatandaşlar"*** olabileceğinden bahsettiğini hatırlatarak; Dobbs'un isteğini yerine getiremeyeceklerini bildireceklerdi[129]. Aynı günlerde Canteburry Başpiskoposu da Sömürgeler Bakanlığı'na başvurarak, ***"Nesturîler'e verdiğimiz vaadleri tutamadık; bari elimizden gelenleri yapalım"*** diyordu. Cevaben, Shuckburg, Başpiskopos'a merak etmemesini; Nesturîler'in teminatı altında ***"iyi vatandaşlar"*** olarak Irak'ta kalacaklarını müjdeliyordu[130].

25 Ekim'de Dobbs, Nesturî Meselesi'ni yerinde incelemek üzere Bağdat'tan ayrılır. Öte yandan, Londra'da Sömürgeler Bakanlığı bu yurt konusunun bir an önce halledilmesi gerektiğine inanmaktadır. Dışişleri'ni sıkıştırarak, bakanlıklar arası bir toplantı yapılmasını isterler. Nihâyet, Dışişleri Bakanlıkları'nda ve 7 Kasım'da bir araya gelinmesini teklif eder. Fakat, bu tarih 12'sine ertelenecek; o gün gelince bir daha tehir olunacaktır[131]. Bir-iki gün sonra Dobbs, Musul görüşmelerinde Dışişleri'ne yardımcı olacak mahiyette bir muhtırayı Londra'ya göndermektedir. Son derece ayrıntılı hazırlanmış ve İngilizler açısından en uygun sınır hattını belirleyen geniş bir metindir. Muhtıranın nihâyetinde Dobbs, ilkin, sınırın ekonomik açıdan birbirine bağımlı toplumların arasından geçip, birliği bozmamasını savunur. İkinci olarak, sınırın kesiştiği hat, iki yanında kalan toprakların sâkinleri için diğer taraf çekici gelmeyecek şekilde çizilmelidir. Üçüncü olarak da, sınırın belirlenmesinde sâkinlerin siyâsî ve ekonomik alışkanlıklarından köklü bir şekilde değiştirecek düzenlemelere gidilmeliydi. Dobbs'a bakılırsa, Nesturî Meselesi Cox'un haritasını değiştirmişti. Nesturî yurdu dolayısıyla yeni bir ***"azamî"*** hat çizilmeliydi. Kısacası Yüksek Komiser İngiltere için savunulacak hattın Nesturîler'e yurt olarak düşünülen Hakkâri'yi de içine alacak şekilde kuzeye doğru kaydırılmasını savunuyordu [132]. Gayretli Dobbs, Musul görüşmelerinde Türkler'in muhtemel tezlerine karşı ve-

---

129- Aynı yerde: E 10327/1019/65, 19.x.1923.

130- Aynı yerde: E 10427/1019/65, 22.x.1923.

131- Aynı yerde: E 10489/1019/65.

132- PRO, FO.371/9007 E 10622/1019/65, 29.x.1923.

rilecek İngiliz cevaplarını ihtiva eden ayrıntılı bir muhtıra daha hazırlayarak, bakanlığa arzeder[133].

Önce Londra'da yapılması düşünülen, fakat Ankara'nın tazyiki ile İstanbul'a bırakılan görüşmelere Irak Hükûmeti de temsilci göndermek isteyecekti. Dobbs, Türkler böyle bir teklifi reddetse bile Bağdat'ın bu cevabı Türkler aleyhine istismar edebileceği kanaatindeydi. Curzon ise Lozan Andlaşması'na göre Musul'un ***"ikili"*** temaslarda çözüme kavuşturulmasının esas alındığını, Irak'ın temsilci yollamasının uygun kaçmayacağını belirtecekti. Ama, eğer Irak ısrarlı ise o zaman İngiltere'ye değil, Türkiye'ye müracaat etmeliydi. Red cevabını Ankara versin! Curzon, Irak Hükûmet temsilcisinin resmî olmayan bir statü ile ve sadece ***"uzman"*** niteliğiyle görüşmelere katılabileceğini savunuyordu[134].

Sömürgeler Bakanlığı'ndan Dobbs'a ulaşan mesajda, Türk Hükûmeti'nin red cevabının Musul'daki İngiliz aleyhtarı kampanyayı ateşlendireceği belirtiliyordu [135]. Mesajı alan Dobbs, bu kanaatin sebebini anlayamadığını; tam tersine bir tesirin oluşabileceğini yazacaktı. Halk İngiltere, Irak için elinden geleni yaptı; ama, Türkiye temsilcilerini engelledi, demeyecek miydi[136]? Yüksek Komiser'in haklı olduğunu düşünen Sömürgeler Bakanlığı, Dışişleri'ne bu temsilci meselesini bir daha düşünmelerini rica eden bir not yollayacaktır. Curzon'un nihaî cevabı kısaca şöyledir: ***"Görüşmelere Cox'un katılması kararlaştırılmıştır. Bu seçim mahallî hisleri tatmin edecektir"***[137].

Öte yandan, İngilizler'in Ankara'dan aldığı haberlere bakılırsa, 18 Kasım'da vekiller heyeti Musul'u tartışmıştır. İsmet Paşa ve Dahiliye Vekili Ferit Bey'in konuştuğu bu toplantı gizlilik içinde yapılmış, bitiminden sonra basına kısa (ve klâsik) bir açıklamada bulunulmuştur. Gazetecilere, Ferit Bey, kısaca, Musul'un Türkler'in olduğunu, bu yörede çoğunluğu oluşturduklarını belirterek şöyle konuşmuştur: ***"Musul bizim hakkımızdır. Mutlaka anavatana kavuşacaktır. Bunda hiç şüphemiz yoktur"***. Ferit Bey'in demeci Londra'ya aktarılınca, Dışiş

133- Aynı yerde: E 10719/1019/65, 1.xi.1923.

134- Aynı yerde: E 11355/1019/65, 27.xi.1923.

135- Aynı yerde: E 11617/1019/65, 6.xii.1923.

136- Aynı yerde: E 11650/1019/65, 5.xii.1923.

137- Aynı yerde: E 11929/1019/65, 17.xii.1923.

ler bu açıklamayı ***"blöf"*** ve ***"propaganda"*** olarak nitelendirecektir[138].

Bir süredir İngiltere, Süleymaniye'yi bombalamaktadır. Türkiye protesto notalarıyla bu hareketleri kınar. Cevabî yazısında Londra, bombalama hadisesini yalanlamayacak; fakat Süleymaniye'nin Lozan'a göre onlara düşen arazide olduğunu belirterek Ankara'ya bunun bir ***"iç mesele"***nin boyutları içinde kaldığını hatırlatacaktır. Bağdat'ta Dobbs, hava bombardımanının sebebi olarak ***"entrikacı"*** Şeyh Mahmud'un kendine ayrılan sahadan çıktığını ve böylece şiddetle cezalandırılmayı hakettiğini kaydedecektir. Dobbs katıdır: ***"Bir daha yaparsa, bir daha bombalarız***[139]***!"***

138- *Aynı yerde: E 11485/1019/65, 28.xii.1923.*

139- *Aynı yerde: E 12101/1019/65, 22.xii.1923.*

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

1925-1926 YILLARI:

TAHRİKLER, İSYANLAR VE DİPLOMATLAR

Bu bölümde üç yılın bir arada sunulmasının amacı, Musul Meselesi'nin çözümüne giden yolun nihaî kademesindeki olayların akışında kesinti yapmamaktır. Bu şekilde Musul Meselesi'ni çözen ve 1919'dan beri İngilizler'ce kullanılagelen yöntemlerin neler olduğu ve bu ihtilâfta hangi aşamalarda devreye sokuldukları ve adetâ ***"nakarat"***laşmışcasına belli fasılalarla tekrarına gidildiği altbaşlıklar okundukça derhal belirginleşecektir. Böylece, okuyucu kronolojik bir anlatım içindeki onca iç ve dış faktörler arasında Musul'un kaybedilişindeki ağırlıklı olanları hemen farkedecektir.

i- Haliç Buluşması'nda İngilizler'in Oyalama Taktikleri

Türk-İngiliz ilişkilerini Lozan'dan beri takip eden her hangi bir gözlemci, Londra'nın Musul Meselesi'ni adetâ çıkmaza sokmak üzere davrandığını düşünebilirdi. Gerçekten de ***Whitehall***, meselenin kesin bir çözüme kavuşturulmasında hiç de gayretli gözükmüyor; tabir yerindeyse "ayak sürüyordu." Belki de bu siyaseti, çözüme ilişkin bakanlıklar arası bir mutabakatın sağlanmamasından da öte, diplomasilerindeki taktik icabıydı. Lozan Konferansı günlerinde (yukarıda da vurgulandığı gibi şartlar Londra'nın aleyhinde, Ankara'nın lehindeydi. Türkler güçlü tezlerini dünya kamuoyuna yayıyorlar ve İngiltere'nin bencil, emperyalist bir devlet olduğu imajını yaratıyorlardı. Londra'nın Mezopotamya'daki hâkimiyeti henüz Irak ile bir andlaşmaya bağlanmamış olduğundan, milletlerarası camia Londra'nın bu ülkedeki varlığını çıplak sömürgecilik olarak nitelendirerek kınıyordu. Söz konosu olumsuz etkenleri bir an-

da lehine çevirmesinin; ya da başka bir deyişle, Irak'ta düzenini kurup, ülkeyi İngiltere yanlısı çevrelere bırakıp, kumandayı uzaktan devralması zaman dilimi içerisinde şartlarını oluşturarak, kendisine en müsait bir ortama ulaşıldığında çözüme varmaktı. İşte, bu düşünceyle Türkler'le ***"ikili görüşmeleri"*** tehir etmeye veya Ankara'nın teklif ettiği tarihten daha ileri bir tarihte bağlamaya çalışacaklardı. Öte yandan Ankara, İngiltere'de iktidarın Muhafazâkârlar'dan işçi Partisi'ne geçtiğini ve ikincinin emperyal politikada daha makûl ve de esnek davranabileceğini umarak derhâl müzâkere talebinde bulundu.

Ankara'nın müracaatı Londra'ya ulaştığında Dışişleri'nde Osborne, ***"Görüşmelere başlayacağız da ne olacak? Aynı tartışmalar bir daha tekrarlanacak. Nasıl olsa nihaî ve bizim için en uygun çözüm Milletler Cemiyeti'nde sağlanacaktır"*** mealinde bir notla Londra'nın tutumunu açıkça sergiliyordu. Curzon doğru istikameti çizmişti; Londra, etkili olabiceği Cenevre'de çözüme erişebileceğinden adetâ emindi. Yine de Osborne, hatırlatma bakımından, kısa bir muhutıra hazırlayarak tezlerini İstanbul'a gidecek heyetlerinin eline sıkıştırdı. Bu belgede Musul üzerindeki İngiliz ısrarının esas sebebinin ***"Arapları Türk boyunduruğundan azad etmek"*** olduğu yer alıyordu! İngiltere, Irak'ı ***"bağımsız"*** bir devlet haline getirmek üzere Milletler Cemiyeti'ne karşı sorumluluk taşıyordu! Bu uğurda Faysal'la bir andlaşma dahi imzalamışlardı! Sevr'de Londra bağımsız bir Kürt Devleti kurulması hususunda da söz vermiş, fakat bu ***"Plandan vazgeçilmişti"***. Osborne, bu fikir değişikliğinin sebeplerine girmemektedir! Şimdi ise Türkler, bir Misak-ı Millî ortaya atmışlar ve Musul'un Türkiye'nin vazgeçilmez bir parçası olduğunu savunmaya başlamışlardır. Ankara'nın ısrarıyla Lozan'daki Türk heyeti bu sabit fikirlerinden bir karış bile ricat etmemişlerdir. Fakat, Curzon'un başarılı diplomasisiyle Musul Meselesi, Lozan görüşmelerinden çıkartılmıştır! Ve, meselenin tartışılmasına İstanbul'da devam edilmek üzere karar verilmiştir. Ancak, sonuç İstanbul'da alınmayacaktır! Yine de bu toplantılara Curzon'un teklifiyle Sir Percy Cox'un katılması uygun bulunmuştur. Osborne, yazısında son olarak, Musul Meselesi'nin Kerkük petrolüyle hiçbir ilişkisi olmadığını da belirtmektedir! Mesele, Irak'ın stratejik ve siyâsî çıkarını ihtiva etmektedir. Çünkü, Musul'lu bir Türkiye Irak için güçlü bir tehdit unsuru olmaya namzettir. İşte, bu faktörlerden hareketle Musul'un Ankara'ya teslimi engellenmelidir.

1- PRO, FO.371/10075 E 1098/65, 29.i.1924, "Brief Statement of the Origin of the Impending Negotiations about Mosul".

Görüşmeler arifesinde Yusuf Kemâl Bey, uzun bir protesto notasıyla Ankara'nın şikayetlerini dile getirecekti: İngiliz savaş filosunun Musul'u bombardımanı devam etmektedir. Üstelik, Irak'taki İngiliz otoriteleri mahallî aşiretlere baskı yapmaktadırlar. Dahası, İngiltere, Nesturîler'i silahlandırarak, onlara sınırda Türkiye içlerine saldırgan operasyonlar yaptırmaktadırlar. İngiliz Dışişleri, iddiaları özellikle bombalamaları yalanlamakta vakit kaybetmez. Şeyh Mahmud'un tutuklanmasına gelince, o ***"ıslah olmaz bir entrikacıdır"***, dolayısıyla bu konuda Irak mercîleri onu cezalandırmakta haklıdırlar. Nesturîler Meselesi'nin ise giderek İngiltere ile Türkiye arasında ciddî bir çıbanbaşı yaratması beklenmektedir. Nesturîler, Türk hâkimiyeti altında yaşamayacaklarını belirtmişlerdir. Irak ise onları silahlandırmış, mahallî milisler olarak örgütlemiştir. Fakat, onların Irak'ta barınmaları ülke içinde maddî bir külfet yaratmaktadır. En doğrusu, onlara Türkiye sınırları içinde bir ***"yurt"*** sağlayıp, Irak'tan ihraç etmektir. Dışişleri, bu bilgiler ışığında Türk notasına kestirme bir cevap verilmesini ve Nesturîler konusunda ***"herhangi bir ilgileri bulunmadığını. böylece her hangi bir mesuliyet kabul etmeyeceklerinin"*** belirtilerek. olayın geçiştirilmesini yeterli bir ***"savunma"*** olarak düşünüyordu[2].

Öte yandan, İstanbul'dan aldıkları bazı haberler İngilizler'e öngörülen buluşmada Türkler'in Musul için daha ***"anlayışlı"*** olabileceklerini belirtiyorlardı. İstanbul'daki istihbarat kaynakları, Fransa ile Türkiye arasında her hangi bir gizli andlaşmanın da imzalanmadığını; bilâkis Ankara'nın Paris'le ciddî meseleleri olduğunu, bunların başında da Türkler'in Anadolu'daki Fransız okullarını kapatmaları ile Kuzey Suriye'de gerilla harbini teşvik etmelerinin geldiğini yazıyorlardı. Aynı kaynağa bakılırsa, Türk birlikleri doğuya doğru akmaktadır. Dışişleri, bunun hiç de Türkler'in ***"barışçı"*** politikalarına ve gündemdeki toplantıda ***"anlayışlı"*** davranacaklarına işaret etmediğini düşünmektedir. Dışişleri yine de Türkler'in İstanbul'daki konferansa değil de, Milletler Cemiyeti'ne bel bağladıklarını sanmakta ve Türkiye'nin sonunda bu istikamette ilerlemesini sevinçle karşılamaktadır. Dışişleri yetkilisine göre. Ankara giderek Londra'nın hazırladığı tuzağa düşmektedir. Milletler Cemiyeti'nde lehlerine varılacak bir sonuca Fransızlar'ın karşı çıkması beklenemez. Çünkü, Londra ileride Paris'e Musul Petrolu konusunda ***"anlayışlı"*** davranacaktır[3].

2- Aynı yerde: E 1019/7/65, 30.i.1924.

3- Aynı yerde: E 1537/7/65, 18.ii.1924.

Haliç Konferansı öncesi İngilizler müzakerelerde donatımlı olmanın yararlarına inandıkları için Türkiye hakkındaki istihbarat raporları yoğunluk kazanır. 27 Şubat tarihli yazısında İstanbul'daki büyükelçileri Linsday, İsmet Paşa'nın Musul Meselesi'nde iki taktiğe güvendiğini belirtir. Bunlardan birincisi, Kürtler'e otonomi vererek, onları yanlarına çekmek. İkincisi de İngiltere'ye petrol konusunda taviz vermektir[4]. İki gün sonra Hava Kuvvetleri Bakanlığı bir raporla Cezire mıntıkasındaki Türk birliklerinin tahkimatının ciddi bir tehlike teşkil etmeyeceğini, bunun ***"propaganda"*** amacıyla kullanılacağını bildiriyordu. Aynı belgede Türk emellerini deşifre etmekte güçlük çektiklerini, askerî tahkimat söylentilerinin dikkatle takip edilmesini tavsiye ettiklerini de itiraf edeceklerdi. Türkler'in amacı, aslında Kuzey Irak'taki kabilelerle Faysal'ın taraftarları arasında ***"güvensizlik ve tedirginlik"*** yaratmaktı. Hava Kuvvetleri Bakanlığı, raporunu şu kanaatle bitirir: ***"Türkler, askerî harekâta girişmeyeceklerdir, fakat aşiretler arasında propaganda ve entrikaları'nın devam etmesi muhtemeldir"***[5]. Yine de askerî istihbarat 1924 yılı boyunca Londra'daki karar vericileri Türk birliklerini hareketleri ile devamlı haberdar kılacaklardır[6]. Bu arada İngilizler'in kulağına M.Kemâl Paşa'nın Arabistan'ın lideri İbn-i Suud ile gizlice anlaştığı çalınır. Suud'un adamlarından Haşim İbn-i Mücahid, Vehabîlerle Kuvvacılar arasında arabuluculuk yapmaktadır. İstihbaratı değerlendiren İngilizler'e göre, Suud'un gözü Mezopotamya, özellikle Basra'dadır; bu amaçla yörede Vehabî propagandasına ağırlık vermiştir[7]. Buna rağmen, Dışişleri Ankara'nın Suud'a güvenerek Irak'a yönelik bir askerî harekâta kalkışmayacağına inanmaktadır. Osborne da ***"Yeni bir savaş, onların en son arzuladıkları şeydir"*** diyordu[8]. Yalnız, İngiltere Irak'ta kuzeyden M.Kemâl Paşa'nın, güneyden de Suud'un yerli halk nezdindeki ajitasyonuna karşı hazırlıklı olmalıydı[9].

Bu arada İngiliz Dışişleri yetkilileri, Ankara'nın Londra'daki temsilcisi Şevki Paşa ile görüşürler. Şevki Paşa, Cox'un yanı sıra, Türkiye'deki toplantıya ***"petrol uzmanı"*** olarak kimin katılacağını merak

4- Aynı yerde: E 1905/7/65.

5- Aynı yerde: E 1873/7/65, 29.ii.1924.

6- PRO, FO.371/10090 E 555/229/65, 16.i.1924 ve aynı yerde, E 1748/229/65, 25.ii.1924.

7- Aynı yerde: E 2456/229/65, 29.ii.1924.

8- Aynı yerde: E 2676/229/65, 22.i.1924.

9- PRO, FO.371/10091 E 3495/229/65, 16.iv.1924.

etmekteydi. Şevki Paşa'ya verilen cevapta. ***"Petrolün Musul Meselesi ile her hangi bir ilgisi olmadığını; bu sebeple sınır görüşmelerinde petrol uzmanının bulunmayacağı"*** belirtilecekti[10].

Öte yandan. Ankara'dan gelen bir Amerikalı gözlemci (Mrs.Harrison) Türk halkının Musul meselesinde kararlı olduklarını ve bunun için sevinçle savaşacaklarını, İngiliz istihbaratçılarına bildiriyordu. Ne varki, Londra'da Osborne, bu mesajın ciddiyet taşımadığını düşünüyor; haberi ***"Türk propagandası"*** olarak nitelendiriyordu[11]. Ancak. Irak'taki Yüksek Komiserleri Dobbs, Dışişlerinin iyimserliğini paylaşmıyordu. Ona göre, işler kötüye gidiyordu; Türkler sınıra yığınak yapmışlardı. Savaş tehlikesi mevcuttu. Musul'daki aşiretler ilerleyen Türk birlikleriyle birleşebilirlerdi. Bu gelişmeye engel olmak amacıyla Türkler'i teskin edecek bir şeyler yapılmalıydı. Bu cümleden olarak, Majesteleri'nin Hükûmeti Musul'da bir Kürt Devleti kurma fikrenden vazgeçtiğini resmen ilân edemez, bu konuda Ankara'ya ciddî bir teminat veremez miydi? Dobbs'un vehmi Londra'ya ulaşınca Sömürgeler Bakanlığı, her hangi bir şekilde İngiltere'yi bağlamanın doğru olmadığını bildirirken, Curzon da, durak bükerek, şöyle diyecekti: ***"Sir Dobbs'un Türkler'i tanıdığını hiç sanmıyorum!"***[12] ardından da böyle bir tavır, hükûmetin gerek Nesturî, gerekse diğer azınlık meselelerindeki ***himayecilik iddialarını"*** zayıflatabileceği vurgulanıyordu. Kaldı ki, İsmet Paşa'nın Kürtler'e otonomi vermeyi düşündüğü bir sırada söyle bir deklerasyonla ortaya çıkmak Irak'taki aşiretleri Londra'dan uzaklaştırarak, Türkler'in kucağına atılmalarına yol açabilirdi. Hem Türk Hükûmeti bu deklerasyonu İngiltere'nin zaafı olarak yorumlayabilirdi[13]. Lindsday de Londra'yı katı davranmaya itiyordu. Mrs. Harrison'un Türk halkı hakkındaki gözlemlerine katılmıyordu. ***"Sokaktaki adamın hükûmeti savaş gibi katı bir tavra sürükleyebileceğini düşünmek saçmadır. Hilâfet Meselesi'nde halk daha hassastı; fakat ilga edilince de sesini pek çıkartmadı!"***[14] Bir süre sonra Linsday, aynı görüşünü tekrarlayacaktı: ***"Türkler uzlaşacaklardır"***[15].

10- PRO, FO.371/10076 E 2301/7/65, 13.iii.1924.

11- Aynı yerde: E 2455/7/65, 18.ii.1924.

12- Aynı yerde: E 2766/7/65, 27.iii.1924.

13- Aynı yerde.

14- Aynı yerde: E 3077/7/65, 2.iv.1924.

15- Aynı yerde: E 3686/7/65, 23.iv.1924.

Savaş tehdidini Türkler'in ***"blöf"***'ü olarak nitelendiren yorumlar Dışişleri'nde ağırlık kazanıyordu. İsmi belirtilmemekle birlikte Ankara'daki ***"güvenilir bir kaynakları"***, Türkler'in konferans öncesi Musul'daki ihtilâflı araziye mümkün olduğu kadar sızmak istediklerini belirtiyordu. İsmet Paşa'nın taktiği -yukarıda kısaca temas edilmişti- içte aşiretlere otonomi, dışta da İngilizler'e petrol imtiyazı vermek olacaktı. Halifeliğin kaldırılması ve halifenin ailesi ile sınır dışı edilecek, mülkünün devletleştirilmesi, İsmet Paşa'ya göre, İngilizler'e Türkler'in İslâm ittihadına yönelmediklerini hatırlatacak ve böylece Londra'nın şüpheleri giderilecektir. Türk kamuoyu ve Meclis, Musul İngiltere'ye bırakıldığı takdirde ayağa kalkacaktır. Hükûmet açısından ise Musul, bir güvenoyu meselesine dönüşmüştür. Aynı kaynak, yine de Türkiye'nin Musul için ***"savaşmayacağını"*** kaydedecektir. Askerî birliklerin yaptığı yığınak bir ***"blöf gösterisinden"*** ibarettir. İlk elden kaynaklardına Mustafa Kemal ile İsmet Paşa'nın seçilmiş gazetecilere Ankara'da bir açıklama yaparak, ***Garpçı"*** bir politika izleyeceklerini; başka bir deyişle İngiltere'ye ***"dostça"*** davranacaklarını, bunun Musul meselesinin diplomasi metodlarıyla çözümleneceği demek olduğunu, eğer İngilizler katı davranırlarsa uzlaşabileceklerini, Kerkük'ü isteyerek, Musul'u Irak'a bırakabileceklerini söyleyeceklerdir. İsmet Paşa, ayrıca şunları belirtecekti: ***"İngilizler'i tatmin etmek için gerekirse musul meselesinde fedakarlık yapacağız. Şehrin ve vilayetin batı kesiminden vazgeçebiliriz. Fakat, bu tavizleri tazminatsız vermeyiz! Büyük Asya Projemiz'in gerçekleşmesi için bu tazminat Musul'dan bin kere daha değerlidir!"*** Belge, söz konusu proje hakkında bilgi vermektedir[16].

Aslında İngiltere'deki karar vericiler Türkler'in gerçek eğilimlerini anlamakta güçlük çekiyorlardı. Yukarıdaki çeşitli raporlardan okuyucu da bu karmaşayı fark etmiştir. Londra'dakilerin zihnini bulandıran ***"siyasî"*** ile ***"askerî"*** istihbarat raporları arasındaki çelişkilerdi. Siyasî istihbarat -İstanbul'daki Linsday'i kastediyoruz- Türkler'in İngilizler'le dostça geçinme eğilim içinde olduklarını belirtiyordu. oysa ki, askerî istihbarat -diyelim Hava Kuvvetleri- Türk ordusunun ileri hareketlerine, yığınaklarına, tahkimatına dikkatleri çekiyordu. Onlar için, dış politika kararları düşmanın ***"eğilimine"*** göre değil, ***"güç kapasitesine"*** göre verilmeliydi. Liderler değişebilir, eğilimler değişebilirdi. Her halükârda ***"güç"*** teması üzerine değirlendirmeler daha sıhhatli sonuçlar getirirdi. Ne var ki, askerî istihbaratın bulguları sivillerce ***"düşman***

16- PRO. FO.371/10077 E 3861/7/65, 3.v.1924.

propagandası'' olarak yorumlanacaktı[17].

Konferans arefesinde Türkiye ile İngiltere bir ara sıcak savaşa oldukça yaklaşacaklardır. 19 Nisan'da alınan bir istihbaratta Türkler'in sınırda ***"askerî bir gösteri"*** yapacakları öğrenilir[18]. Haber en çok Dobbs'u teleşlandıracaktır. Londra'ya yazarak, eğer Türkler böyle bir teşebüse geçerlerse, Irak Hükümeti'nin de Van ve Şemdinan'daki aşiretleri Türkiye'ye karşı bir isyana teşvik edecekleri tehdidinin Ankara'ya iletilmesini ister[19]. Dışişleri ise cevaben Irak Hükûmeti'nin yakın zamanda Süleymaniye'yi işgâl ederek, geniş kapsamlı bir operasyonu gerçekleştirdiğini bildirir. Dışişleri, Dobbs'un teklifinin zamansız ve siyasî açıdan gereksiz olduğunu kaydeder[20]. Hava Kuvvetleri Bakanlığı ile Sömürgeler Bakanlığında aynı fikirdedir[21]. Konferans'ın neticesi beklenmelidir.

Cox, İstanbul'a hareket etmeden, Dışişleri'nden Oliphant ve Sömürgeler'den Shuckburg, biraraya gelerek, heyetlerine verilecek talimatı tanzim etmeye karar verirler. Buna göre, Musul'un Irak'la birleşmesinde ısrar edilecektir.Bu,malûmdur.Fakat,Schuckburg-Oliphant görüşmesinde ilginç olan Nesurî meselesi'nin ele alınmasıdır. İkiliye göre Nesturî'ler için Türkiye'den Hakkari istenmelidir! Taktik olarak da İstanbul'a gidecek İngiliz heyeti Türkler'in önüne Londra'nın isteklerini havi haritayı atmalı ve onların bu ölçülere uymaları istenmelidir. Eğer Türkler, bu haritaya karşı çıkarlarsa, tavizlere verilip uzlaşma yoluna gidilmemelidir! çünkü, önlerinde Milletler Cemiyeti safhası açılacaktır ki, oradaki İngiliz kozları tehlikeye atılmamalıdır[22]. Cox'a verilecek talimat, Oliphant-Schuckburg hatları zemin olmak üzere, bakanlıklar arası konferansa getirilir. 6 Mart'ta yapılan bu toplantıda Hakkari talebinin ***"Nasıl olsa Türkler, bu öneriyi derhâl reddedeceklerdir!"***[23]

"İstanbul Buluşması" öncesi İngilizler bakanlıklar arası bir toplantıda Cox'a verilecek talimata kesin şeklinde verilmesini düşünürler. Bu düşünceyle 6 Mayıs'ta Sömürgeler Bakanlığı'nda bir araya gelirler.

17- PRO, FO.371/10091 E 3569/229/65, 22.iv.1924.

18- Aynı yerde: E 4175/229/65, 19.iv.1924.

19- Aynı yerde: E 5986/229/65, 10.vii.1924.

20- Aynı yerde: E 6309/229/65, 24.vii.1924.

21- Aynı yerde: E 6438/229/65, 25.vii.1924 ve E 6648/229/65, 5.viii.1924.

22- PRO, FO.371/10075 E 1894/7/65, 3.iii.1924.

23- PRO, FO.371/10076 E 2053/7/65, 6.iii.1924.

Hava Kuvvetleri Bakanlığı'ndan üç yetkilinin - Burnett, Graham, Collier - dısında Cox, Haliç Bulusması'nda yardımcılığına getirilecek uzman R.F. Jardine; Savaş Bakanlığı'ndan Albay S.F.Muspratt ve E.F.W. Lees; Dışişlerinden Oliphant ve Rodd; Sömürgeler'den ise Hall, Young ve Shuckburg'un katıldığı bu toplantıyı açan Shucburg, Türkler'e sınır boyunda verilecek azamî tavizlerin ne olduğunu Hava Kuvvetler'inin hazırladığı haritada belirtmelerini isteyecektir. Ve, bu arada da Revanduz'u Türkler'e bırakmanın söz konusu haritanın Ankara'ca kabûlü için yeterli bir tavız olacağını belirtecektir. Hava Kuvvetleri bu tavize yanaşmaz. Böylece haritadaki sınırda her hangi bir taviz verilmemesi, bu konuda ısrar edilmesi hususunda fikir birliği oluşturulur. sonuç olarak, Irak'taki Yüksek Komiser'e telgrafla talimat çekilerek, Irak Hükûmeti'nin Londra'nın Nesturî siyasetini benimsediği ve destekleyeceği sözünün alınması kararlaştırılır. Schuckburg - Oluphant tasarısı kabul edilmiştir. Cox, İstanbul'a giderken çantasında ***"Nesturî yurdu"*** sürprizini taşımaktadır[24].

Türkiye ile İngiltere arasında Musul konusuda Lozan ile öngürülmüş ikili temaslar nihâyet 19 Mayıs 1924 günü İstabul'da başlayacaktır. ***Haliç Konferansı - bence Buluşması"*** diye adlandırılan bu toplantılara Türkiye adına Meclis başkanı Ali Fethi Bey, Diyarbakır mebusu Fevzi Bey, Faik Bey (Ordu), Dışişleri hukuk müşaviri Nusret Bey ile Genelkurmay'dan yarbay İshak Avni Bey katılıyordu. ingiliz heyeti ise, Sir Percy Cox başkanlığında: C.H. Jardine, J.H. Hall ve yarbay E.F.W. Lees'den oluşuyordu. İlk gün (19 Mayıs) protokoler bir tanışma şeklinde geçti. Öğleden sonra çalışmalarına başlayan taraflardan Türk heyeti, sınırın Musul'u Türkiye'ye bırakacak şekilde çizilmesi gerektiğine işaretle, bunun ırkî, coğrafî ve tarihî delillerini kaydetmiştir. Bu çıkışa karşılık, Cox söz almış ve yaptığı açıklamalardan iki tarafın iddiaları arasında -yukarıdaki sayfalardan da bilindiği gibi- büyük bir uçurum olduğu anlaşılmıştı[25].

İkinci buluşma 21 Mayıs'ta (çarşamba) gerçekleşir; muhtıralar değiş tokuş edilir. Fethi Bey, Musul'un eski Osmanlı yönetimi zamanındaki vilâyet hudutları dikkate alınarak kendilerine devrini talep eder. Cox ise cevabî muhtırasında Musul şehri de dahil olmak üzere Fırat nehrinin iki sahilini de talep etmiştir. Fethi Bey'in itirazı muhtırasına karşı İngiliz temsilcisi cevabını yazılı olarak ve ancak cumartesi günü verebileceğini söylemiştir.

24- PRO, FO.371/10077 E 4305/7/65, 16.v.1924.

25- Konferans tutanakları için, bkz: FO.371/10077 E 4834/7/65.

Haliç Buluşması'nın üçüncü oturumunda (24 Mayıs) Cox, Musul'un yanı sıra Hakkari vilâyetine bağlı olan Beytüşşebab, Çölemerik ve Revanduz kasabalarında talep edecekti.Fethi Bey, yeni sınırları kabul etmenin mümkün olamayacağını, fakat İngiliz heyetine kendilerinin yeni bir harita takdim edebileceğini belirtmiştir. Bunun üzerine Cox, bu haritayı beklemelerinin uygun olacağını söyleyecektir. 3 Haziran'da Fethi Bey'e, taleplerinde ısrarlı olduklarını, bu hususta Londra'dan talimat geldiğini ve Türkler bu iddiaları kabul etmedikçe en doğru yolun, meseleyi Lozan'da alınan karar uyarınca Milletler Cemiyeti'ne havale etmekten geçtiğini belirteceklerdi. Cox, Londra'ya çektiği telde Fethi Bey'in konferans sırasındaki performansının ***"çok zayıf"*** olduğunu ve neticeye gitmekte güçlük çekmediğini belirtiyordu[26]. 5 Haziran'da Haliç Buluşması tatil edilir.

Haliç Buluşması'nın diğer yankılarına gelince, İstanbul'da Abdülkadir, Ryan'a bir mesaj yollayarak kendisini Şeyh Mahmud'un hizmetine verdiğini ve İngilizler'in diğer yankılarına gelince onlara sahip çıkmasını beklediklerini belirtecekti.İngilizler gerek Mahmud'a ve gerekse Abdülkadir'e Londra'nın Kürtlerle ilgilenmediğini, yaşadıkları ülkelerle sadıkane ilişkiler içinde kalmalarının yerinde olacağını söyleyeceklerdi![27]

Ankara'dan gelen gizli bilgiler ise İsmet Paşa'nın Haliç Buluşması'nın sonuçsuz kalacağını daha önceden kestirip, bu toplantıya siyasî rakiplerinden Fethi Bey'i tayin ederek, onun başarısızlıkla yıpranmasını istediği tarzındaydı. Bu toplantıya kendisi katılıp ***"Lozan'dan sonra ikinci bir diplomasi zaferi"*** kazanmaya azmetmişti! Ne var ki, Fethi Bey, bu düşünceyi sezmiş ve tereddütlerini ilettiği Paşa'dan yazılı bir cevap istemişti. İsmet Paşa, Fethi Bey'e oldukça iltifat dolu bir mektupla bu düşüncelere saplanmakla kandırıldığını bildirecektir. İsmet Paşa'nın mektubundaki asıl önemli nokta şudur: ***"Eğer İngiltere hiç olmazsa Musul vilayetinin yarısını Türkiye'ye vermeyi kabul etmezse, toplantıya devam etmek zaten manasız olacaktı"***. Demek ki, bu safhada elimizdeki belgelerden Ankara'nın Musul'un yarısı ile iktifa edeceğini çıkarmış bulunuyoruz. İsmet paşa'nın Fethi Bey'e yazdığı kabinenin önerdiği mektuba da bakılırsa bu çözüm M.Kemâl Paşa tarafından da onaylanmıştı. İstihbarat raporundan Ankara'daki milletvekillerinin Haliç

26- Aynı yerde: E 4652/7/65, 21.v.1924.

27- PRO, FO.371/10078 E 5003/7/65. 4.vi.1924.

Konferansı hakkında İsmet Paşa'nın iyimserliğini paylaşmadıkları anlaşılıyor. Mebuslar İsmet Paşa'yı aşarak M.Kemâl Paşa'ya müracaat etmişlerdi. Cevaben, M.Kemâl Paşa,

> ***"Vaziyet ciddidir, hatta tehlikelidir. Çok hassas hususları ihtiva ettiği için meselenin teferruatı hakkında sizi pek tatmin edemeyeceğim. Her şeyin ötesinde memleketimizin selâmeti için serinkanlı davranmalıyız. Birincilikle önemli meselelerde lâyiki ile ilgilenebilmesi için hükûmetin sükûnetle davranması gereklidir. Benim düşünceme göre, Meclis'teki tartışmalar lüzûmsuz yere kamuoyunu ve hisleri galeyâna getirebilir. Onun için, bir süre daha sessizce beklemek yerinde olur. Sizi temin ederim ki ilk müsait zamanda Meclis'in toplanması teşebbüsünü ben ele alacağım"***.

diyecekti. Bu cevaptan mebuslar, M.Kemâl Paşa'nın İsmet Paşa ile hem fikir olduğunu çıkaracaklardı. Ancak, M.Kemâl Paşa'nın ikâzına rağmen ***"İngiliz yanlısı"*** İsmet Paşa karşısına ***"Rus taraflısı"*** muhalefet Meclis'in açılması için seslerini yükseltmeye devam edeceklerdi[28].

İstanbul'dan yazan Henderson, Haliç Konferansı sonrası Türkiye'de ki gelişmeleri özetliyordu. Yüksek Komiser'e bakılırsa, buluşmanın ***"genel atmosferi"*** hakkında iki önemli faktörden söz etmek lâzımdı. Bunlardan ilki, Misak-ı Millî üzerinde ısrar edilmemişti. İkinci olarak, basının tavrı fevkalade ılımlıydı. Henderson, bu tavrı Hükûmet'in telkinine bağlıyor. Hattâ İsmet Paşa, kamuoyunun dikkatini Musul'un üzerinden almak için diğer devletlerle olan meselelerini gündeme getirmişti. Henderson'a göre, Türkiye'nin dış münasebetleri karmaşıklaşmıştır; Hükûmet ise bu girdaptan kurtulmak için İngiltere'ye, onun dostluğuna güvenmektedir. Fakat, yine de fazla iyimser olunmamalıdır. Ankara, musul'u istirdat etmeğe kararlıdır. İsmet Paşa, İngiltere'yi tamamiyle karşısına almadan Musul Meselesi'ni çözmeye çalışmaktadır. Ne var ki, bu sonuç nasıl elde edilecektir hususunda Henderson, İsmet Paşa'nın henüz bir stratejisinin oluşmadığını yazmaktadır. Acaba Türkiye, Milletler Cemiyeti'ne güvenecek midir? Ankara'daki bazı çevreler ise Cenevre'ye meselenin intikâlinin İngiltere'nin ***"ekmeğine bal sürmek"*** olacağına inanmaktadırlar. Aynı çevreler İngiltere'nin şu anda Irak'taki durumunun pek içaçıcı olmadığını kaydederek, meselenin çözümünün ileri bir

28- Aynı yerde: E 5131/7/65, 12.vi.1924.

tarihe ertelenmesini savunuyorlardı. Yine de Henderson, Türkler'in Cenevre'ye gideceklerini; söylüyordu. Henderson'un raporu Londra'ya ulaşınca Dışişleri, Türkler'e ***"dostça"*** davranmaya devam etmeği; fakat aynı anda Musul Meselesi'nde herhangi bir taviz vermeden ilk tavırlarında ısrar etmeleri kararını alacaktır[29]. Ne var ki İsmet Paşa, İngiltere Lozan Andlaşması'nı onaylamadan, Ankara'nın Milletler cemiyeti'ne başvurmayacağını beyan edecekti. Ankara'nın bu çıkışını değerlendiren İngiliz Dışişleri, Türkler'in Cenevre'de aleyhlerinde bir karar çıkacağına ***"uyandıklarını"*** belirtecekti: ***"Elimizdeki avantajları hemen değerlendirelim. Türkler'in korkularını giderelim. Eğer onları teskin edemezsek, onları askerî çılgınlıklara itebiliriz veya Milletler Meclisi'ne gitmekten vezgecirebiliriz"*** Türkler, Haliç Konferansı'nda eski taleplerine ilaveten bir de Hakkari'yi isteyen İngilizler'in Cenevre'de daha abartmalı isteklerde bulunacaklarını sanıyorlardı. İngiliz Dışişleri Ankara'nın bu tavrını anlıyor, fakat yine de onlara Cenevre'deki taleplerinin makul olacağı hususunda teminat vermekten imtinâ etmeleri gerketiğini de savunuyordu[30]. Londra, Türkler'in Milletler Cemiyeti'nin çağrısına mutlaka icabet edeceklerine inanıyordu[31].

Ankara, bu hahsin başında da belirtiğimiz gibi, İngiltere'deki hükûmet değişikliği ile Musul Meselesi'ndeki gelişmelerin lehlerine bir mecraya dökülleceğini sanmışlardı. muhalefette iken Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını ifâde etmiş yine İngiliz Başbakanı Ramsey MacDonald, iktidar sandalyesine oturunca, kendisine bu görüşünü hatırlatan Yusuf Kemâl Bey'e aynen şöyle diyecekti: ***"Evet, vaktiyle böyle bir söz vermiştim. Fakat, kendimi Hariciye makinesine kaptırdım. Onun bir takım ananeleri var. Ben o sözü tutamıyorum"***[32].

ii- Nesturîler, Nesturî İsyanı ve Türk Karşı Harekâtı

İngiltere'nin 1860'lardaki Erzurum konsolosunun dediği gibi, ***"Nesturîler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler'den sonra gelen en önemli Hıristiyan cemiyetidir"***[33]. Genellikle halk arasında Süryani-

29- Aynı yerde: E 5212/7/65, 11.vi.1924.

30- Aynı yerde: E 5903/7/65, 7.vii.1924.

31- PRO, FO.371/10079 E 7314/7/65, 20.viii.1924.

32- **Vatan Hizmetinde**(İstanbul, 1967), s.289.

33- B.N. Şimşir (der.) **British Documents on Ottoman Armenians, C.I: 1856-1880** (Ankara, 1982), s.66, belge no.25 (eki), **Turkey**, no.16 (1877), s.16-36, no.13/1, 18.iii.1869.

likle[34] karıştırılan Nesturîlik, Hazreti Yahya'dan beri Ortadoğu'da meskûn Hıristiyanlar arasında, Mesih'in kutsallığı üzerine çıkan dinî tartışmalar sonucunda 428 yılında İstanbul ruhbanı olan Rahip Nestoruous'un Papa tarafından kınanıp, çileli hayatının bitimi ile Roma'dan ayrılan cemaatinin yeni bir mezhep oluşturmasıyla tarih sahnesine çıkmıştır[35]. Müslümanların himayesi ile osmanlı dönemine kadar sürdürülen bu inanç sahipleri. ***"Millet Sistemi"***nin kendilerine sağladığı haklardan yararlanarak, çokuluslu Osmanlı mozayiğinde yerlerini almışlardı. İran hududunda Hakkari ile Rumeli gölü arasındaki yörede yaşayan Nesturîler, yine konsolosa bakılırsa, ***"aşiret"*** ve ***"reaya"*** olmak üzere sosyal ve kitisadî hayatları farklı iki gruba ayrılmışlardı. Reaya, yaylada oturur, tarımla geçinirmiş. Aşiretler ise, aynen o bölgedeki diğer kabileler gibi, dağlarda göçebelik yaparlarmış. Nasıl Müslüman aşiretlerin beyleri varsa, Nesturîlerin de ***"malik"***leri aynı görevi üstlenirmiş. Her iki grup da Mir Şimûn adıyla anılan ve koçanis'te (bu günkü Konak) oturan dinî liderlerinin idaresi ve sorumluluğu altındaymış. Başka bir İngiliz kaynağı, bize Nesturîlerin, Osmanlı yönetiminden her hangi bir şikâyetleri olmadığını, fakat cemiyet içindeki huzur ve refahın daha ziyade dinî liderlerinin dirayet, dürüstlük ve kalitesine bağlı olduğunu kaydetmektedir[36]. Nesturîlerin bölgedeki diğer cemaatlerle ilişkilerine gelince, kayıtlar bize bu yörede XIX. yüzyıla kadar asayişin sürdürülebildiğini belirtmektedirler. Öyle ki, yörede bazı törenlerde Kürt beyi ile MirŞimûn yanyana otururlarmış. Bir Kürt atasözüne göre, bu iki cemaat arasında sadece bir ***"saç kılı"*** kadar ayırım varmış. Aşiret reislerinin, her hangi bir vesile ile payitahta gitmeleri gerekince, obasını, hattâ haremini Mir Şimûn'un muhafazasına bırakırlarmış[37].

Gözden geçirdiğimiz Hıristiyan kaynaklar bize bu yöredeki cemaatler arası ahengi Batı'dan gelen ***"misyonerler"***in bozduğu hususun-

---

34- Mithat Sertoğlu, **Süryani Türkleri'nin Siyasî ve İçtimaî Tarihi** (İstanbul, 1974); Kemâl Özbay, **Kadim Süryaniler ve Türkiye'deki Durumları** (İstanbul, 1975/; Aziz Günel, **Türk Süryaniler Tarihi** (Diyarbakır, 1970).

35- Ayrıntılar için; Henry Chadwick, **The Early Chucrh** (Londra, 1975), xiv.bölüm; Norman A. Horner, **Rediscovering Christianity Where It Began** (Beyrut, 1974), Gwyn Williams, **Eastern Turkey: A Guide and History** (Londra, 1972), s.66; W.A. Wigram, **The Assyriran Settlement** (Londra, 1922). Türkçe bir kaynak için: Mahmut Belig, **Nasturîler'e Ait Malûmât-ı Mücmele** (Ankara, 1341).

36- Şimşir, a.g.e., s.625, FO.424/106, s.17, no5/1, 14.xi.1879 (Van).

37- Aziz S. Atiya, **A History of Eastern Christianity** (Londra, 1968), s.283.

da hemfikirdirler [38]. Hayalî senaryolarla Müslümanlar'ın baskı altında tuttuğuna kendilerini inandırdıkları Nesturîler'i korumak gayretkeşliği ile yöreye dolan Misyonerler, aşağı yukarı bir yüz yıl sürecek çatışmaların kapısını da aralayacaklardı. XIX. yüz yıldan başlayarak Amerikan Board adlı teşkilât, Nesturîler'e sahiplenecektir. Onları takiben Cantebury Başpiskoposu'nun talimatıyla İngiliz Protestanları yöreye doluşacak ve Amerikan nüfuzuna karşı Nesturîler'i kendi dinî hegemonyası altına almaya çalışacaktır. Bu arada bölgedeki gelişmeleri Vatikan haber almıştır. 1840'larda Papa, Fransız Lazaristleri Nesturîler'e elçi olarak yollar. Lazaristler, cemaate ***"Sizi afaroz ederiz, tırnaklarınızı sökeriz; sizi köy köy avlayıp, öldürürüz!"*** diyerek, onları yeniden Papa'ya bağlamaya uğraşırlar [39]. Öte yandan, sınırın diğer tarafındaki Ruslar da Nesturîler'e uzanacaklar; Ortodoksluğu kabul ettikleri taktirde kendilerine maddî ve manevî her türlü yardımı sağlayabileceklerini belirteceklerdi. Vaadler birbirini kovalayacak ve bu süreç içerisinde Nesturîler'e Osmanlı'dan bağımsızlık kopartılabileceği dahi ileri sürülecektir[40].

Büyük Güçler'in hedefleri aynıdır. Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki beşerî nüfuzlarını arttırmak ve gerek görüldüğü vesilelerde bu Hıristiyan unsuru devlet aleyhine teşebbüslerde isyana tahrik ederek, ülkenin içeriden yıkımını sağlamak. Bilhassa Ruslar'la İngilizler, Nesturîler'in, himâyelerindeki bir başka unsur olan Ermeniler'le saf birliği yapmalarını istiyorlardı[41]. Bütün bu gayretlere rağmen Ermeniler'le Nesturîler arasında beklenilen yakınlık doğmaz. Nesturîler, devlete bağlıdır ve Ermeni ihtilâlcilere katılmadıkları için bu kitlenin düşmanlığına maruz kalırlar; kiliseleri yakılır, taraftarları öldürülür [42]. Ancak, diplomatlarca desteklenen misyonerlerin faaliyetleri Kürtler'i tedirgin etmeye yetecektir. Bu yörenin ellerinden alınacağını sanan Müslüman aşiretler, Nesturîler'i kendilerine düşman addetmeye başlayacaklardır [43].

38- Atiya, aynı yerde ve Joseph L. Grabill, **Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927** (Minneapolis, 1971), s.136.

39- Grabill, a.g.e., s.137.

40- B. Kodaman, **Sultan II. Abdülhamid'in Doğu Anadolu Politikası** (İstanbul, 1983), s.145.vd.

41- Şimşir, a.g.e., s.647, belge no.326, FO.424/106, s.34-40, no.13/10, 29.xi.1879. Aynı yerde, s.666-667, belge no.334; s.260, no.131/1, 11.ii.1880.

42- BBA, BEO (Müh): Umumî Vilâyetler no 1/12, 27.xii.1895; DBHE, S-III 317/82, 23.i.1896. Aynı yerde: 317/82, 16.v.1896.

43- Şimşir, a.g.e., s.84, belge no.31, **Turkey** no.1 (1878), s.82, no.117/1, 17.vii.1877.

Nesturîler'in Osmanlı'ya karşı ciddî bir başkaldırıda bulunmaları Birinci Dünya Savaşı'na rastlayacaktır. Daha Osmanlı-Rus Harbi başlamadan önce, 1914 Ağustosu'nda, Patrik Mir Şimûn, Van valisi tarafından davet edilerek, kendisine cesitli hediyelerle beraber Nesturîler'in her türlü şikâyetlerine karşı gereğinin yapılacağına dair temînat verildiği halde, savaşın ilânı ile durum değişecektir. Patrik, İran Azerbaycanı'na hâkim olan Rus kumandanı ile konuştuktan sonra, seferberlik ilân edecektir (10 Mayıs 1915)[44]. Osmanlı belgeleri bu ayaklanmada Nesturî lider Ağa Petros'un faaliyetlerine ilişkin geniş bilgi vermektedir. Ağa Petros, bir süre Rumiye Osmanlı konsolosluğu yapmış, Kürt aşiretlerini kışkırtmış ve sayısı 150.000'i bulan Nesturîler'i Ortodoksluğa çevirmiştir[45]. Savaş sırasında Nesturîler'in bazı Kürt aşiretleri -bunların içinde Simko'da vardır- ile birlikte Müslüman halk üzerinde cesitli katliamlarda bulunduklarını biliyoruz[46]. 1917'de patlak veren Rus Devrimi'nden sonra Ruslar çekilirken, Nesturîler'i takviye ederek, silâh ve cephanelerini onlara teslim edecek ve Osmanlı'ya karşı cephenin çökmemesi için tedbir alacaklardır. Van'ın Ruslar'la ele geçirilmesinde önemli rol oynayan Nesturîler, bu defa Osmanlı Orduları'nı yalnız göğüslemek zorunda kaldıklarını anlamışlardı. Mir Şimûn vaziyeti kurtarmak açısından Kürtler'le işbirliği yapmayı deneyecektir. 16 Mart 1918'de Şıkak Kürtleri lideri Simko ile bir görüşme yapar, İşbirliği görünüşte sağlanmıştır. Simko'nun çadırının önünde öpüşür vedalaşırlar. Simko arkasını dönünce, işareti alan adamları Mir Şimûn'u kurşunlayacaklardır [47]. Başsız kalan Nesturîler de ilerleyen Osmanlı kuvvetleri karşısında aynen Ermeniler gibi, çareyi kaçmakta bulacaklardı. İran'a kaçarken gerçekleştirdikleri mezâlim, belgelerde kayıtlıdır[48].

Zarurî şartlar dolayısıyla müttefiklerinin terk ettiği Nesturîler'e hemen İngilizler sahiplenir. Onları İran'dan Irak'a naklederek Bakuba kampına yerleştirir[49]. Zaten İngiltere, Nesturîler Urmiye'den ricat ederken, harekâtı gerçekleştiren Osmanlı birliklerini havadan bombalayarak, yeni hâmilerine gelecekteki işbirliklerine yorumlanacak önemli bir

44- **İslam Ansiklopedisi**, C.IX, s.210.

45- BBA, Dah.42/44, 16.vi.1914.

46- Aynı yerde: 43, 23.iii.1914; BEO(S) 20/7, no.84247/231, Eylül 1329(?).

47- W.A./E.T.A.W. Wigram. **The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan** (Londra, 1922), s.376-379.

48- BBA, Harb-i Umûmî: Müteferrik: 57/4, 7.iii.1919; ATBD, no.81, belge no.1886, s.484-488.

49- BBA, Dah: 18.ii.1920.

mesaj da vermiş oluyordu. Dört tabur halinde eğitilen Nesturîler'in İngiltere'nin savaş sonu hedeflerine yönlendirilebilmeleri için kendilerince müşahhas vaadler verilmesi gereği bölgedeki İngiliz idarecilerince gayet açık bir şekilde anlaşılmıştı. Bu düşünceden hareketle İngilizler, Nesturîler'e Musul'un İmadiye bölgesini söz verdiler. Musul'daki İngiliz aleyhtarı mahallî ayaklanmayı bastırmada kullandıkları Nesturîler'in yardımı bile, bildiğimiz gibi, bölgenin akıbetinin 1926'dan önce belli olmasını sağlayamayacaktı[50]. Bu başarısız teşebbüslerden sonra yine sahneye çıkan Ağa Petros, İngilizlerin desteğiyle, Hakkari'ye doğru bir harekâta kalkışacaktır. 1920 yılında atılan bu adımla İngilizler'in Musul ileTürkiye ve komşuları arasına,himâyelerindeki Nesturîler'den bir tampon bölge vücuda getirmek istedikleri bellidir. Ne var ki, bu tasavvur, bir kaç kanlı saldırının ötesine geçemeyecektir. Bu başarısızlıktan sonra Irak'taki İngiliz idarecileri Nesturîler'i orduya kaydederek, bir kere daha eğitmeye karar verirler. Tabiî, bu eğitimin bir gayesi de ***"başıbozuk"*** olarak gördükleri Nesturî militanlarını ciddî bir askerî denetime almaktır.

Bu arada Lozan barış görüşmeleri başlamıştır. Müttefikler nasıl Ermeni davasını diplomasi masasında Türkler'i mahçup etmek üzere kullanmışlarsa[51] aynı taktiği Nesturîler'i de alet ederek devreye sokacaklardır. Bu uğurda Nesturî ***"problemini"*** ihtiva eden çeşitli dillerde yayınlar yapacaklardır[52]. Paris'de 28 Kasım 1922'de bir propaganda komitesi kurulacak ve temaslarına başlayacaktır[53]. Bu Komite İngiliz Delegasyonu'na yazarak ***"Musul'un tekrar Türkler'e verilmeyeceğini umarız"*** diyecektir [54]. İsteklerinden en önemlisi bağımsız bir Nesturî Devleti'nin kurulmasıydı. Bu devlet; Musul, Urmiye, Diyarbakır, Urfa'yı içine almalı, Batı'da Fırat, Kuzeyde Van Gölü, Doğu'da Türkiye'yi İran'dan ayıran dağlar ve Güney'de de Bağdat'ın kuzeyinden geçen ve Fırat'la Dicle'yi kesen bir hatla sınırlanmalı, Akdeniz'e İskenderun, İran

50- A.J. Toynbee, **Survey of International Affairs: 1925, C.I: The Islamic World Since the Peace Settlement** (Oxford, 1927), s.484.

51- Bkz: Benim **Ermeni Meselesi 1914-1823** (İstanbul, 1986), s.239 vd.

52- Georges Dubois,
Le Qnestion Assyro-Chaldeenne (Paris, 1921), belge no.1019.

53- Aynı yerde, no.223.

54- PRO, FO.839/23: **Eastern Conference: Lausanne: "Autonomy for Assyrian Christians (Claims of Assyro-Chaldeans)"** no.1143.

Körfezi'ne Şattülarap limanlarından faydalanabilmeliydi[55]. Lozan'a gelen Ağa Petros, davalarına sâhip çıkan Curzon'a şükranlarını arzettikten sonra, İngiliz Hükûmeti'ne verecekleri emre âmâde olduklarını iletecektir[56]. Ağa Petros, 11 Aralık 1922'de yaptığı bir başka müracaatında Nesturîler'e otonomi temin etmekle, İngiltere'nin Türkiye'nin Kürdistan, Mezopotamya ve İran sınırında ***"savaşkan bir milletten"*** güçlü bir tampon bölge yaratacağını savunuyordu [57]. İngiliz Delegasyonu'ndan Forbes Adam ise ***"Nesturîler'e Musul'da güvence sağlamanın dışında herhangi bir şey sağlamalarının imkânsız olduğu"*** inancındaydı[58]. Zaten Curzon, Türk temsilcileriyle görüşmüştü. Onlar da Ankara'dan gelen yazılı muhtıraya dayanarak Nesturîler'e, aynen Osmanlı millet sisteminin çerçevesinde muhtariyetler tanımayı kabul etmişler ve söz konusu cemaatin her türlü isteklerini arzuları doğrultusunda çözümleyeceklerine dâir söz de vermişlerdir[59]. İstenirse Nesturîler'e maddî takviye, Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne temsilçi göndermeleri ve bölgedeki diğer aşiretlere karşı himaye edilmeleri de sağlanacaktı. Hattâ, Nesturîler'den sivil mahallî idareci ve jandarma birlikleri çıkarılmasını dahi Ankara temin edecekti. Türkler, belli bir dönem dışında, zaten Nesturîler'le ilişkilerinin hep iyi olduğunu savunuyorlardı. Curzon, bu cevaptan fazlasıyla tatmin olmuştu. Kendisinden randevu bekleyen Ağa Petros ise Nesturîler'e Van'ın verilmesi hususunda ısrarcıydı ve Curzon'dan ***"ne yapması gerektiğini"*** soruyordu. Curzon ise, kendisinden beklenen bir üslûpla, Forbes Adam'a, Ağa Petros'un onu hayal kırıklığına uğrattığını, Nesturîler'in akıbeti için Milletler Cemiyeti kararını beklemek gerektiğini, ama bununla yetinmeyecek olursa, bunun onun meselesi olduğunu ve dilediği gibi hareket etmekte serbest olduğunu ifâde edecekti[60]. Zaten, ancak Curzon gibi birisi Ağa Petros'u böylesine savuşturmayı bilirdi.

7 Ağustos 1924'de Hakkari valisini Hangediği civarında esir alan Nesturîler, beraberindeki bazı erleri ve jandarma kumandanını şehit ederler. Böylelikle isyan başlamış olur. Hakkari valisinin daha sonraki

---

55- Nesturî isteklerinin Fransa'daki akisleri için bkz: Yahya Akyüz, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu 1919-1922** (Ankara. 1975).

56- PRO, FO.839/23, no.136, 26.i.1922.

57- Aynı yerde: no.464.

58- Aynı yerde: no.639, 20.xii.1922.

59- Aynı yerde: no.1241.

60- Aynı yerde.

beyanatları biza kaçırma işlemi sırasında üniformalı İngiliz askerlerinin varlığını kanıtlamaktadır. Zaten İngiliz belgeleri de bu olaydaki Irak-İngiliz parmağına işaret etmektedirler[61]. Bakanlar Kurulu 14 Ağustos 1924'te toplanır ve isyanın bastırılması görevini VIII. Kolordu Komutanlığı'na verir. İsyanın bastırılması sırasındaki çarpışmalarda asilerin bir kısmı yok edilmiş, pek azı yakalanmış, büyük çoğunluğu ise İran'a kaçmayı başarmıştır[62]. İlgi çekici olan, isyanın bastırmakla görevlendirilen Cafer Tayyar Paşa'nın, bu vesile ile Musul'a ileri bir harekâtta bulunmayı göze almasıdır. Mustafa Kemâl Paşa, kendisine bu tâlimâtı verdikten sonra, Cafer Tayyar Paşa şöyle der: ***"İngilizler Musul Vilâyeti'ni Mütareke'den sonra bir olup bitti ile işgâl ettiler. Aynı hareketi ben de yapabilirim. Eğer benim hareketim, hükûmet politikasına uygun çıkarsa, Musul Vilâyeti kazanılmış ve dava halledilmiş olur, aksi halde, tarihî mesuliyet benim üzerime yüklenir. Siz de, kumandan, hükûmetin isteğine aykırı olarak bu hareketi yapmıştır, kendisini divan-ı harbe verdik, mesul edeceğiz, dersiniz ve işi yine politika ile halledersiniz"***. Mustafa Kemâl ise cevaben, aynen şöyle diyecektir: ***"Zaten sizi, bu işi bu tarzda yapabileceğinizi düşünerek intihap ettim. Rastgele bir kumandanın başarabileceği bir iş değildir, bu hususta sizden eminim"***[63]. Ancak, Rauf Orbay'ın aktardığı bu anekdotu belgeleme imkânından yoksunuz. Ayrıca, Mustafa Kemâl'in Cafer Tayyar Paşa'ya ileride böyle bir talimat vermediğini de biliyoruz.

Ancak, elimizde Ağustos başında M. Kemâl Paşa'nın Musul konusundaki kararlılığını yansıtan bir belge mevcuttur. Musul esnafından Seyyid Muhammed'e gönderdiği özel bir mektupta M. Kemâl Paşa şöyle yazmaktadır:

> ***"Memleketin bir cüz'i lâyenfekki olan Musul'un ahâlisinin karîben halâs bulacağına i'tikâd ve i'timâd olunarak ötedenberi devam eden mücâhedâtınızda ber-karar olmanızı selâmet ve saâdet-i âtiyeniz nâmına haniyyet-i ma'lûmenize terk eylerim. Türkiye Hükûmeti'nin şefkati ve Musul'un Hükûmetimiz'e âidiyeti hasebiyle âtî-i karîbden asla kat-ı ümîd etmeyerek zulümlere karşı yüksek bir cidâl ile münevver bir istikbâl te'min olunması din kardeşlerimizin huzûr ve saâdeti için kıymetdârdır. Halâs gün-***

61- PRO: FO.371/10114 E 8549/5711/65, 29.ix.1924.

62- Şadillili Vedat, **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, C.I, (Ankara, 1980), s.60-67.

63- F. Kandemir (der.), **Rauf Orbay** (İstanbul, 1965), s.121.

leri karîbdir. Şems-i istihlâsın tulûna sabûrâne müterakkib bulunulmasını hatırlatır, Cenâb-ı Vâcibü'l-vücûd'dan cümleye muvaffakiyetler temennî ederim''[64].

Söz konusu gelişmelerin berraklığa kavuşabilmesi Türk arşiv kaynaklarının açılmasına bağlıdır. Biz, burada tekrar Nesturîler'e dönelim. Aslında Nesturîler, Irak'ta İngilizler'e de dert olmaya başlamışlardı. 5 Ağustos 1923'te Musul'da patırtı çıkartmış, 4 Mayıs 1924'te de Kerkük'de elli Müslüman'ın ölümüne sebep olan kanlı bir isyana yeltenmişlerdi [65]. Nesturîler, gerek manda idaresi ve gerekse Irak yönetimi boyunca, zorluk çıkartmışlar ve her teşebbüsleri şiddetle bastırılmıştır[66]. İşte, bu sebeple değil midir ki, İngilizler, Ankara'nın Nesturî harekâtına karşı fazla ses çıkarmamışlardı. Sömürgeler Bakanlığı'nın bir yazısında ***''gelişmelerden bizzat Nesturîler'in kendilerini mesul tutmaları''*** gerçeği ifâde edilecekti. Musul'da yapmış oldukları katliam, Irak Hükûmeti'ni küstürmekten başka bir işe yaramamıştı. Artık, bundan sonra Bağdat'ın sınırları içinde yarı-otonom bir Nesturî ünitesine göz yummayacağı açıktı. Londra'ya bakılırsa, Nesturîler'in yaptıkları katliamlar Cox'un Haliç Buluşması'ndaki kozlarını zayıflatmıştı. Nesturî Meselesi'nde sadece Londra'nın değil de, Bağdat'ın da görüşlerine tercüman olması gereken Cox, çok zor durumda kalıvermişti. Fakat, Ankara'nın Cox'un tezindeki bu zaaftan istifade edemeyişi; Londra'daki karar vericilerin dikkatini çekecekti. Yine de olaylar, ***''Nesturî yurdu''*** tasarısını rafa kaldıracak; ileride Türk Hükûmeti'ne karşı sadece içi boş bir koz olarak kullanılacaktı[67].

iii- Musul Meselesi'nin Milletler Cemiyeti'ndeki Safhaları

6 Ağustos 1924'te Britanya Hükûmeti adına Sir Lancelot Oliphant Milletler Cemiyeti Konseyi'ne müracaât ederek, ilk bileşiminin gündemine Lozan Andlaşması'nın 3(2) maddesine göre İngiltere ile Türkiye arasında Musul Meselesi'ni almasını isteyecektir[68]. Bir hafta sonra

---

64- Nakledilen yer: F. Tevetoğlu, "Atatürk'ün Toplanmamış Yazıları", **Belleten**, C.L/197 (Ağustos, 1986), s.540.

65- Toynbee, a.g.e., s.486.

66- **İslam Ansiklopedisi**, C.IX, s.211. Ernest Main, **Iraq: From Mandate to Independence** (Londra, 1935), s.139-155.

67- PRO, FO.371/10089 E 4042/88/65, 8.v.1924.

68- PRO, 30/52/67, C.384, 1924 VII.

Dışişleri'nden D.G. Osborne'un imzasını taşıyan bir başka başvuruda da, İngiltere, ***"Irak ve Türkiye arasında daha âdil ve tabiî sınırların çizilmesine"*** yönelik ilişik tek teklifinin Milletler Cemiyeti üyelerine dağıtılması için Genel Sekreter'e rica ediyordu. Söz konusu muhtıra da, İngiltere Lozan'da Curzon'un ifâde ettiği hususları bir kere daha tekrar ediyordu. Irkî, siyasî, tarihî, ekonomik ve stratejik açıdan konuyu değerlendiren Londra, Musul'un bu çerçeve içinde Irak'ın vazgeçilmez bir parçası olduğunu savunacaktı. Bundan önce de temas edildiği gibi İngilizler, Türk Hükûmeti tarafından verilen rakamların inanılmazlığını iddia edeceklerdir. Siyasî sebeplere gelince Musul'daki Araplar yörenin Türkler'e bırakılmasına karşıdırlar. Üstelik bölgede yaşayan Yezîdîler, Musevîler ve Nesturîler de Türk Hakimiyeti'nde kalmak istemediklerini belirtmişlerdir. Aşiretlerin ise bağımsızlık istediklerini ifâde eden İngilizler'e göre yine de Irak Hükûmeti'nin onlara tanıyacakları azınlık hakları bölgede istikrar sağlamaya yetecektir. Kaldı ki, aşiretler Irak'a dahil edilmekle ekonomik yönden hiç de inkâr edilemeyecek konfora sâhip olacaklardır. İngiltere'nin en fazla dayandığı hususlar ekonomik alanlardı. Musul'la Türkiye'nin ticaretinin önemsiz olduğunu akdeden İngilizler, yörenin daha ziyade ve büyük bir yoğunlukla, Irak'la ticarî işbirliği yaptığını iddia ediyorlardı. Ayrıca, Bağdat, Musul tahılına bağımlıydı. Coğrafî ve stratejik açıdan İngiltere'nin teklif ettiği sınırın tabiî mânialar -dağlarla- ile iki ülkeyi ayırdığı savunuluyordu[69]. İngiltere'nin yukarıda özetlenen iddialarını sanki teyid edercesine, Mekke Hükûmeti adına DışİşleriBakanı Fuad, tarihî ve coğrafî açıdan Musul'un bir Arap ülkesi olduğuna değiniyordu. Eğer Milletler Cemiyeti aleyhte bir karar alırsa, Bağdat'ın haklarını savunmak için Araplar'ın her türlü tedbire başvurabileceklerini de belirterek, Konsey'e yumuşak bir üslûpla ifade edilmiş de olsa tehditten kaçınmıyorlardı[70].

Bu girişimler karşısında Ankara, Konsey'e hitaben 25 Ağustos tarihli notasında Lozan'dan beri zaten İngiltere'nin bu sorunu ikili müzakerelerle çözümlemeye yanaşmadığını kaydedecekti. Türk Hükûmeti, yine de konunun bu safhada Milletler Cemiyeti'ne intikâline karşı çıkmadığını belirtecekti[71]. Musul Meselesi, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin gündemine derhal alınmasına rağmen, İsmet Paşa'nın yazılı arzusu doğrultusunda Ankara'ya yirmi günlük bir süre verilmesi ve müzâkerelerin

69- PRO, 30/52/68, C.396, 1924 VII, 14.viii.1924.

70- PRO, 30/52/69, C.427, 1924 VII, 16.viii.1924.

71- PRO, 30/52/69, C.423, 1924.

Türk Delegesi'nin Cenevre'ye varışına kadar tehir edilmesi kabul edilecekti[72]. Nihâyet, 5 Eylül tarihli bir mektupla Türkiye Hükûmeti, Irak sınırına ilişkin görüşlerini yansıtan bir muhtırayı Konsey üyelerine dağıtacaktı. Söz konusu muhtırada etnik, siyasî, coğrafî, iktisâdî, tarihî ve askerî sebepler çerçevesinde Musul'un Türkiye'den koparılmasının doğru olmayacağı bir kere daha vurgulanıyordu. Ankara Konsey'e yaptığı açıklamada Londra ile aralarındaki anlaşmazlığın bu sefer ellerindeki meselenin muhtevasına yönelik bir şekle dönüştüğünden sitem ediyordu. Lozan'daki ifadelerini âdetâ yalanlarcasına İngilizler, meselenin Musul Vilâyetinin âkıbeti değil de, Irak'ın Kuzey sınırının tesbiti olduğunu savunmak suretiyle daha konu Konsey tarafından ele alınmadan, sonuçu lehlerine çevirmeye çalışıyorlardı. Buna nazaran Türkiye'nin muhtırasında, Irak ve Türkiye arasındaki hudut meselesinin aslında Musul Vilayeti'nin mukadderatını ilgilendirdiği esası yer alıyordu. İlâveten, Türkler, İngilizler'in Musul Vilâyeti'nin ötesindeki isteklerinin de Milletler Cemiyeti'nin arabuluculuğuna teslim edilen ihtilâflı arazinin dışına çıktığını ve bu sebeple yersiz olduklarını hatırlatacaklardı. Milletler Cemiyeti'nin meseleye adil bir çözüm getireceğine inanan Türkiye Hükûmeti, muhtırada, konunun gerçeklerini ortaya çıkarmada en uygun yöntemin ***"plebisit"*** olduğunu kaydedecekti. İngiltere'nin resmî vesikalarında Musul halklarının eğilimlerini son derece çelişkili bir şekilde yansıttığını kaydeden muhtırada, yapılan sondajlarda Süleymaniye ve Kerkük ahalisinin, bırakınız Irak'la birleşmeyi bir yana, bölgenin bütünüyle Emir Faysal'ın Hükûmeti'nden ayrılma gayreti içinde olduğu müşahade edilmişti. Bütün bunlar, yörede ciddî bir plebisit yapılması zaruretine işaret ediyordu. Türkiye Hükûmeti, bu gayeyle kurulacak karma komisyonu desteklemeye hazırdı[73].

23 Eylül'de Milletler Cemiyeti Sekreteri'ne başvuran Türkiye, Londra ile aralarındaki diplomatik müzakerelerin yeniden başlamasına rağmen İngiliz uçaklarının sınırı geçip, Türk askerî mevzîlerini bombardıman ettiklerini şikâyet edecekti. 9, 12 ve 14 Eylül'de gerçekleştirilen bu hava saldırısı sonucunda üç Türk hayatını kaybetmiş, on iki asker de yaralanmıştı. Söz konusu saldırının tesâdüfî olmadığını, fakat gizli bir planın parçası olduğunu iddia eden Türkler, İngiltere'nin Haliç Konferansı'ndan sonra Hakkari Vilayeti'ndeki Nesturîler'i de tahrik ederek isyana sevkettiğini belirteceklerdi. 7 Ağustos 1924'te cereyan eden bu hadise-

72- PRO, 30/52/69, C.450, 1924.

73- PRO, 30/52/72, C.494. 1924. VII, 16.ix.1924.

de vali esir düşmüş; Nesturîler'in ayaklanması sırasında ise isyancılara hava desteği sağlamaktan da çekinmemişlerdi. İngiltere aynı taktiği uygulamaktadır; sınırda kasdî olarak kargaşa çıkarmak ve statükoyu bozmak yoluna gitmekteydi. Bu sebeple Ankara, vaziyeti, dünya kamuoyuna iletmek ve tazminat talep etmek zorundaydı[74]. Dışişleri Bakanlığı, bombardımanı alenen yalanlayacaktı. Ancak aralarındaki yazışmalardan bu olayın Irak otoritelerinin Londra'dan onay almadan gerçekleştirdiklerini anlıyoruz[75]. Dobbs'un ısrarına rağmen Dışişleri, Hava Kuvvetleri'nden bombardımanın durdurulmasının diplomatik açıdan yararlı olacağını bildirecekti [77]. Mustafa Kemâl ise İngiltere'nin saldırgan tavrına rağmen Türkiye Cumhuriyeti'nin Milletler Cemiyeti'nin ***"hak ve adalet dairesinde karar vereceğini"*** ümid ediyor, bu devletlerarası müesseseye itimad ettiğini belirtiyordu: ***"Çünkü, şüphe yoktur ki, hâlis bir cemiyet-i akvâm mefkûresi milletler için mucib-i selâmet addolunacak mâhiyettedir"***[78]. Ancak, aynı tarihlerde Türkiye'nin Londra'daki temsilcisi Zekâi Bey, İngiliz Dışişleri'ne Musul Meselesi'ni Milletler Cemiyeti'ne bırakmadan iki ülkenin aralarında halletmeleri talebini tekrarlayacaktı [79].

Raportör, her iki ülkenin de yaklaşımını ihtiva eden raporları aldığını belirtiyor ve tarafların Milletler Cemiyeti'nin kararını bağlayıcı kabul edip etmeyeceklerinin soruyordu. Plebisit'in o safhada söz konusu olmayacağı da Raportör'ün ifâdesinden anlaşılıyordu. Böylece, İngiltere, Konsey'in kararına uyacağını açıklamaktan çekinmeyecekti[80]. Akabinde Türk Delegesi Ali Fethi Bey de Konsey'in yöre halkının dileklerine sahip çıkacak bir karar alacağını ümid ettiğini ve bu doğrultuda kendilerinin de Milletler Cemiyeti'nin hükmünün bağlayıcı olduğunu kabul edeceklerini belirtecekti[81]. Bu deklarasyonlardan sonra Milletler Cemiyeti Konseyi üç üyeli bir özel araştırma komisyonu kurmaya karar vere-

74- PRO, 30/52/72, C.514.1924 VII, 23.ix.1924. İngiltere iddiaları reddedecekti. Aynı yerde; C.521. 1924 VII, 25.ix.1924.

75- PRO, FO.371/10113 E 7599/5711/65, 3.ix.1924.

76- Aynı yerde: E 8111/5711/65, 22.ix.1924.

77- Aynı yerde: E 8153/5711/65, 22.ix.1924.

78- **Atatürk'ün Millî Dış Politikası**, C.II (Ankara, 1981), s.44.

79- PRO, FO.371/10114 E 8352/5711/65, 25.ix.1924.

80- PRO, 30/52/72, C.517, 1924 VII.

81- PRO, 30/52/73, C.549, 1924 VII.

cekti. Bu komisyon, Musul Meselesi'nin çözümüne ilişkin her türlü bilgi ve teklifi Konsey'e getirmekle yükümlü olacaktı. Komisyon, ilgili dökümanları inceleyecek, taraflarla görüşecek ve bilirkişi heyeti olarak ihtilâflı bölgede araştırmalar yapıp, konuyu uzmanlarına danışabilecekti. Sekreterlik bu çalışmaların gerçekleştirilebilmesi için Komisyon'un fon ve kadro ihtiyacını karşılamaktan kaçınmayacak, ilgili masraflar ise taraf hükûmetlerce karşılanacaktı[82]. Kurulacak Komisyon'un ***"bağımsız bir araştırma ekibi"*** olduğu şeklindeki ibareye rastlanması, İngiliz Dışişleri Bakanlığı'nı tedirgin edecekti. ***"Bağımsız"*** komisyon ne demekti? Komisyon, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne bağlı olmalıydı. Konsey'de İngiltere vardı. Bu safhada Dışişleri yetkilileri, araştırma ekibinin ***"ellerinden kaçma"*** ihtimâlinden endişeleniyorlardı. Londra, ayrıca, ne yapıp yapıp Komisyon'un yörede plebisit yapmasına engel olunmasını da vurgulayacaktı[83].

Gelişmelerin şu andaki şekli İngilizler'i kızdıracaktı. Oliphant a yazdığı özel bir mektupta Linsday, bu hislerini açıkça ifadeden çekinmeyecekti: Türkleri kastederek;

> ***"Küstahlığı beceriksizliğine eşittir; gücüyle de ters orantılıdır. Şerefli davranışın ne olduğunu bir türlü öğrenemez. Lozan'daki pek çok kararı tatbik etmeyecektir. Yönetimi suistimallerle örülüdür, dürüstlüğü bilmez. Ona merhamet etmek lüzumsuz israftır. Eğer Majesteleri'nin Hükûmeti onu yakasından kaldırıp yere çalarsa zevkten uçacağım...Nasıl olsa dövüşecek cesâretleri yok; zaten /şu anda/ birbirlerini yiyorlar[84]!"***

Linsday, aynı fikirde ısrar edecektir. Ankara'nın İngilizler'i sevmemesine rağmen, onların gücünü takdir etmekte, onları kızdırmamaya çalışmaktadır. Türkler'in esas dikkati ülke içi problemlere, kalkınma ve inkılâblar meselesine çevrilmiştir. Bu çerçevede dış komplikasyonlara girmeyi arzulamaktadırlar. Yine de buna rağmen Irak'a karşı tehlikeli bir harekâta girişmişlerdir. Yalnız, bu sınır yığınakları ileriye matuf ciddî bir ilerlemenin işareti değildir. Blöftür. Çünkü, Türk basını sâkin-

82- Aynı yerde: C.5551, 1924 VII.

83- PRO, FO.371/10080 E 8429/7/65, 28.ix.1924.

84- Aynı yerde: 9241/7/65, 23.x.1924.

dir; üstelik M. Kemâl Paşa Karadeniz gezisine çıkmıştır[85]. Sınırdaki tazyiklere dayanılmalı, hattâ karşılıksız bırakılmamalıdır.

Hava Kuvvetleri de, bu aşamada, ***"sertlik"*** yanlısı olarak görünür. Ne yapıp yapıp, Türkler'i geriye püskürtmelidir[86]. 10 Ekim'de Sömürgeler Bakanı, Hava Kuvvetleri Komutanı, Schuckburg, Young ve Dışişleri'nden Spiring-Rice bir araya gelirler. Bu toplantıda Hava Kuvvetleri bombardıman konusunda ısrarcıdır. Başbakan'la telefon görüşmesi yapıldıktan sonra bombardımana devam edilmesi kabul edilir[87]. Bir süre sonra alınan istihbaratta, yapılan bombardımana rağmen Türkler'in ricat etmedikleri; ancak, birliklerin de daha güneye sarkmayacaklarının öğrenildiği bildiriliyordu. Türkler ***"sızma"*** harekâtı yapıyorlar, sınır ötesinde bazı mevziîleri tutuyor, aşiretleri yanlarına çekiyorlardı. Gayeleri varlıkları ile yöredeki aşiretlere güven vererek, onların Araştırma Komisyonu'na Irak otoritelerinden korkmadan eğilimlerini belirtmelerini sağlayacak ortamı yaratmaktı. Hava Kuvvetleri, ***"karşı propagandaya"*** da yoğunluk kazandırılmasını istiyordu[88]. Bu arada Simko, Türkler'le kader birliği yaptığını açıklamıştı[89].

Hava Kuvvetleri'nin paniğinin Linsday tarafından paylaşılmadığını bundan önce de belirtmiştik. İstanbul'dan yazan Linsday, Ankara'nın basını susturduğunu, halkın savaşmak istemediğini, idarecilerin ise barışçı bir çözümden yana olduğunu bir defa daha tekrarlayacaktı[90]. 27 Ekim'de Fethi Bey, Linsday'in istihbaratını doğrularcasına, bir Belçika gazetesine Türkler'in Milletler Cemiyeti'nin kararının adil olacağına dair kanaatlerinin tam olduğunu açıklıyordu. Fethi Bey'in beyanatını okuyan Dışişleri'nden Osborne, memnuniyetini tek kelime ile özetleyecekti: ***"Mükemmel!"***[91].

Dışişleri yetkililerinin iyimserliğine katılmayan Hava Kuvvetleri'nin istihbarat uzmanları bir yolunu bulup, 10-11 Ekim günü Türk VII. Ordusu'nu ziyaret edeceklerdir. Sınırın öbür tarafındaki durumu kendi gözleriyle değerlendirmek istemektedirler. Cafer Tayyar Paşa ön-

85- PRO, FO.371/10114 E 8640/5711/65, 1.x.1924.

86- Aynı yerde: E 8600/5711/65, 3.x.1924.

87- Aynı yerde: E 8703/5711/65, 11.x.1924.

88- PRO, FO.371/10115 E 8784/5711/65, 9.x.1924.

89- Aynı yerde: E 8857/5711/65, 8.x.1924.

90- Aynı yerde: E 9119/5711/65, 14.x.1924.

91- PRO, FO.371/10116 E 9371/5711/65, 27.x.1924.

celeri izin vermek istemez. İki devletin aslen, ***"savaş"*** durumunda olmadıkları ileri sürülür ve Paşa ikna edilir. Karargâhta karşı karşıya gelinince, İngiliz subayaları bir harita çıkartarak, Cafer Tayyar Paşa'nın birliklerini geri çekmesini talep ederler. Paşa taleplere aldırmaz bile... İngilizler'in ileri sürdükleri argümanlara cevap bile vermez. ***"İnatçıdır"***. İngilizler bu sefer ona Ankara'nın statüko olarak nitelendirdikleri sınırı kendilerine haritada göstermesini rica ederler. Paşa bu isteğe karşı da kayıtsızdır. Yine de Paşa, savaşa ve boşuna kan dökmeye karşı olduğunu belirtir. Ama, ona göre ***"Emir, emirdir!"***. İngiliz kumandanı bu sözlerden sonra onunla yalnız görüşmek istediğini belirtir. Paşa bu ricayı kırmayınca, İngiliz kumandanı kendisine bir kaç haftadan beri sınırda sebep oldukları olaylardan dolayı müteessir olduğunu anlatır. Özür diler. İngilizler onun Musul'a sarkacağını sanmışlardır. Cafer Tayyar Paşa, bu nazik yaklaşımı gülerek karşılar. Artık, protokol kalkmıştır. Paşa da İngiliz kumandanına Birsivi'den birliklerini geri çekebileceğini söyler. Hazil'e kadar çekilebilirler. İngiliz kumandanı ona bunun yeterli olmayacağını belirtir. ***"İşte, bu mümkün değil!*** diyen Paşa, Ankara'nın emrinin kesin olduğunu da sözlerine ilâve edecektir. Ciddîleşir, bu uğurda savaşı bile göze alabileceğinin altını çizer. Bu arada Hükûmeti'nin kendisine tutması gereken sınırları ihtiva eden bir harita vermediği hususunu da ağzından kaçıracaktır. Ankara ondan Musul'daki ***"eski"*** hududu koruması talimatını vermiştir, o kadar! Ayrıca, İngiliz kuvvetleri herhangi bir ileri harekatta bulunurlarsa, karşı taarruza geçmeye mezundur: ***"Yirmi beş senedir savaşıyorum. Bir tane daha olmuş, fark etmez! Ancak, boşuna uğraşıyoruz. Tekrar silahlara sarılırsak, nasıl olsa Milletler Cemiyeti bir iki haftaya kadar bizi durdurur. Böylece boşuna insan kanı dökülmüş olur."*** Görüşme bitmiştir. İngilizler ayrılırken, Papa son olarak, gülerek ***"Savaş istiyorsanız; yine de bize göre hava hoş!"*** demeyi unutmayacaktır. Irak'a dönen İngilizler, Paşa'nın çatışmayı bizzat başlatmayacağını; fakat gerekirse de bundan çekinmeyeceğini üstlerine bildireceklerdir. Samimîdir. Kararlıdır. Blöf de yapmamaktadır. Kapasitesi ve enerjisi olan bir askere benzemektedir. Zaman kazanmaya çalışmaktadır. Ankara'dan da tutması gereken sınırı ihtiva eden haritayı beklemektedir. Paşa'nın dışındaki diğer subaylara gelince, ziyaretçi İngilizler, kendilerine iyi davranıldığını, fakat bilgi vermekten özellikle kaçınıldığını raporlarında belirteceklerdir. Türk asker ve subaylarının ketum davranmasına rağmen ziyaretçi heyetteki İngiliz istihbaratçıları, arazinin topoğrafyası, telefon haberleşmesi, asker sayısı ve cephâne durumu hakkında bazı gözlemlerde bulunacaklardır[92].

92- Aynı yerde: E 9432/5711/65, 29.x.1924.

Demek ki, Türkler'in ***"silaha sarılabilecekleri kuşkusu"*** İngilizler'i, İstanbul'dan gelen aksine istihbarata rağmen, düşündürüyordu. Ankara'daki İngiliz istihbarat yetkilileri hükûmetin nabzını tutmaya azamî dikkat göstermektedirler. 25 Ekim tarihli raporlarında Büyük Millet Meclisi'nin, İsmet Paşa'yı sıkıştırdığını yazarlar. Aslında artan sorular karşısında İsmet Paşa da sinirlidir. Savaş ihtimaline karşı, o da 7 Ekim'de ***"Musul Meselesi'nin diplomatik metodlarla çözümlenebileceğine dair kanaatimi halen muhafaza ediyorum"*** diyecektir[93]. Bir sonraki rapordan ise Türkler'in kendilerine güvenlerinin geldiğini ve Milletler Cemiyeti Araştırma Komisyonu'nun tarafsızlığından emin olduklarını anlıyoruz[94]. 13 Kasım tarihli bir başka istihbarat raporunda da 17 Ekim'deki bir C.H.P. gizli toplantısında, İsmet Paşa'nın Fransa ile Rusya'nın Musul Meselesi'nde kendilerine, daha ***"cebrî"*** ya da ***"askerî"*** tedbirlere yöneldikleri takdirde buna göz yumacaklarını partililere hatırlattığını; fakat böylesine bir stratejinin oturumda tasvip bulmadığını, zaten Paşa'nın da bu konuda ılımlı siyasetten yana olduğu bildiriliyordu[95].

İngiltere, diğer devletlerin Musul Meselesi'ndeki tavrını da iyice belirlemek zorundaydı. Londra'nın hareketlerini en ziyade yakından takip ettiği ülkeler -yukarıda paragraftan da anlaşılacağı gibi- Fransa ve Rusya idi. İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi, İzvestiya gazetesinin, kendisine Musul'a müdahale imkanını açması için İngilizler'in Suriyeliler'le Kürtler'i silahlandırdığı iddiasını metropolüne nakledecek[96]. Atina'dan yazan İngiliz büyükelçisi, Yunan Dışişleri Bakanı, Roussos'un Musul Meselesi'nde Türkler'in kendi görüşleri doğrultusunda değil de, Sovyetler'in telkinleri yörüngesinde hareket ettikleri tezini savunduğunu Londra'ya iletecekti. Yunan Dışişleri Bakanı'na bakılırsa, Sovyetler, Majesteleri'nin Hükûmeti'ni sömürgelerde isyanlar tahrik ederek zor durumda bırakmaya çalışıyordu. Londra, Roussos'un tezlerini ciddiye almayacaktır. Osborne'a göre Türkler, milliyetçidir; ne İslâm, ne de Bolşevik enternasyonalizmini benimserler. Üstelik, Türkler'in Ruslar'a itimad etmemek için yeterli tarihî sebepleri vardır[97]. Fransız-Türk ilişkilerine gelince, bir gizli istihbarat raporunda iki ülke arasındaki mü-

93- PRO, FO.371/10080 E 9293/7/65.

94- Aynı yerde: E 9479/7/65, 29.x.1924.

95- Aynı yerde: E [illegible]

96- PRO, FO.371/10[illegible] 8385/65, 18.ix.1924.

97- PRO, FO.371/10212 E 9337/13333/44, 15.x.1924.

nasebetlerin doruğunda olduğu, hattâ M. Kemâl Paşa'nın Paris'e gideceği söylentilerine rağmen, Paris'in diğer devletlerle yakınlığını -İngiltere'yi kastediyor- tehlikeye atacak şekilde Ankara'nın her tavrını desteklemeyeceği bildiriliyordu[98]. Bu arada Beyrut'tan alınan haberlerde Şeyh Senusî'nin Ankara'da bulunduğu ve İslâm ülkelerinde İngiltere aleyhtarı propaganda faaliyetlerini Türkler adına koordine ettiği kaydediliyordu[99].

Öte yandan, 16 Ekim 1924'te Sekretere ulaştırdığı bir notta, Ankara, verdikleri teminata rağmen, İngilizler'in statükoya uymadıklarını ve uçaklarının iki gün önce Şerani'leri bombalayıp, masum halktan iki kadının ölmesine sebep olduklarını bildiriyordu[100]. ***"Eğer, Londra, Milletler Cemiyeti'nin tesbit ettiği ve mütâreke sınırının kuzeyinde kalmasına rağmen Türkiye'nin kabul ettiği statükoyu hiçe saymaya devam ederse, Ankara Hükûmeti'nin alacağı haklı tedbirlerin mesuliyetini de yüklenmek zorundadır"*** [101]. İngiltere, Ankara'nın bu iddialarını da reddedecekti[102]. Ancak, Ankara ısrarla İngiltere'nin sınırı mütârekenin kuzeyinde göstermeye çalışmalarına, bu uğurda tek taraflı gerçekleştirilmeye yeltenilen ***"sarkma"*** gayretlerine karşı çıkacaktı[103]. Türkiye'nin bu kesin tavrına karşılık, Londra nihâyet askerî harekâtını meşrûlaştıracak şekilde sarktığı arazinin Lozan Andlaşması'nın imzalandığı tarihte Türk Silahlı Kuvvetleri'nce kontrol altına alınmadığını savunacaktı[104]. Onlara göre, Lozan'dan sonra Türkler bu bölgeye ***"duhûl"*** etmişlerdi. Çekilmesi gereken de onlardı. Bu çerçeve içinde Londra'nın askerî harekâtı Türkler'i Temmuz 1923 sınırlarına çekilmeye yönelik bir gayret olarak değerlendirilmeliydi.

Türkiye ile Irak arasındaki sınırın statükosunun ne olduğunu tesbit etmek üzere 29 Ekim 1924'te Konsey adına kaleme aldığı raporunda Brating, esas meselenin Lozan Andlaşması'nın imzalanmasında tarafla-

---

98- PRO, FO.371/10186 E 10462/145/44, 27.xi.1924.

99- PRO, FO.371/10120 E 11468/8547/65, 18.xii.1924. İngiliz sömürgesi olan İslâm topraklarında çıkan isyanlara karşı "cezalandırıcı" tedbirler alınıyordu. Meselâ, bunlardan birisi Basra'da İngiliz subaylarını öldüren Arap milliyetçilerinin "domuz" derisinden yapılmış iple asılmalarıydı: Aynı yerde; E 9678/9678/6, 6.xi.1924.

100- PRO, 30/52/75, C.587.1924 VII.

101- Aynı yerde: C.579.1924 VII, 10.x.1924.

102- Aynı yerde: C.570, 1924 VII.

103- PRO, 30/52/76, C.603, 1924 VII, ekleri.

104- Aynı yerde: C.631, 1924 VII, 25.x.1924.

rın askerî mevzîlerini deşifre etmek olduğuna işaret ediyordu. Uruguay ve İspanya temsilcileri ile taraflarca görüşlerine sunulan harita ve belgeleri incelediklerini, ancak sıhhatli bir sonuç için mutlaka yörede tesbit gerekeceğine temas eden Brating, günün şartlarında ise bu metoda başvurmalarının mümkün gözükmediğini kaydediyordu. Bu sebeple yöredeki karmaşayı engellemek açısından ***"geçici"*** bir hat teklif etmeyi uygun bulmuşlardı. Bu sınırın nihaî kararı etkilemeyeceği ve aynı gün Konseyce kabul edilen bu hudut, Süleymaniye Sancağı'nın tümünü İngiliz-Irak hâkimiyetine bırakırken, Musul'dan küçük bir dilim ile Hakkari'yi Türk idaresinde sayıyordu[105].

Araştırma Komisyonu daha çalışmalarına başlamadan İngiltere Hükûmeti, nihaî kararı Türkiye'nin kabul edip etmeyeceğine dair bilgi versin diye İstanbul'daki temsilcilerini sıkıştırmaktaydı. Henüz Türkler, Milletler Cemiyeti'nin müstakbel çözüm formülünün kendileri açısından ***"bağlayıcı"*** olduğu hususunda teminat vermemişlerdi. Fethi Bey'in Cenevre'deki beyanları pek ***"muğlaktı"***. Acaba Konsey, Ankara'nın söz konusu açıklamalarını ***"müspet"*** değerlendirmekle ***"iyimser"*** davranmış olmuyor muydu? Cevaben, İstanbul'dan yazan Linsday, Hükûmeti'ne meraklanmamalarını bildiriyordu. Çünkü, her hangi bir dış güçten değil de, tarafsız bir milletlerarası kuruluştan çıkacak aleyhte bir karar Türkler'in gururunu o kadar incitmeyecekti. Üstelik, kararı reddettikleri takdirde dünya politikasında ***"yalnızlığa mahkum olmaları"*** işten bile değildi. Kaldı ki, Türkler Milletler Cemiyeti'ne katılmak istiyorlardı. Kararını tersleyemezlerdi. Dahası Türk Hükûmeti, böylesine bir milletlerarası karara karşı çıkacak kadar güçlü değildi[106].

İngiltere'nin Irak'taki Yüksek Komiseri ise 22 Kasım'da Sömürgeler Bakanlığı'na yazarak Musul sınırındaki Türk birliklerine karşı kullanılmak üzere Nesturîler'i silahlandırmak iznini isteyeceklerdi[107]. Sömürgeler'in onayına Dışişleri ile Hava Kuvvetleri de katılır[108]. Böylece, Nesturîler bir kere daha cepheye sürülürler[109]. Ne var ki, bir süre sonra İngiltere, Nesturîlar'i kullanmasının faturasını ödemek zorunda kalacaktır. Bir kere Nesturîler'in sınır tecâvüzleri Ankara'nın tepkisini çekmiş, hele Brüksel hattının ihlâl edilmesi Milletler Cemiyeti'nce hiç de

105- PRO, 30/52/76, C. 636, 1924 VII.

106- PRO, FO.371/10081 E 11276/7/65, 9.xii.1924.

107- PRO, FO.371/10113 E 8109/5711/65, 22.ix.1924.

108- Aynı yerde: E 8182/5711/16, 23.ix.1924.

109- Aynı yerde: E 8110/5711/65, 20.ix.1924.

hoş karşılanmamıştı. Milletlerarası gelişmelerin kaygısıyla Dışişleri Sömürgeler Bakanlığı'na Nesturîler'in silahlandırılmasından vazgeçilmesini rica edecektirler. Bu arada Nesturîler'in dizginlerini serbest bıraktığı için Dobbs'un kulağının çekilmesi de lazımdır[110]. Yüksek Komiser, Dışişleri'ni yanıltmıştır. Dışişleri de ona inanarak; Nesturîler'e milis teşkilâtı ihdas edilmediğini belirterek, Türkler'e yalan söylemişlerdir. Dışişleri için giderek ***"çıban başı"*** olmaya kalkan Nesturîler'e Hava Kuvvetleri önem atfediyor, sınırda kullanılmalarının devamında ısrar ediyordu. Böylece, İngilizler ***"silahlandırmanın devam etmemesine; fakat şu anda milis teşkilatında yer alanların ise silahlarını muhafaza etmelerine"*** karar vereceklerdi. Böyle bir karar Dobbs'a yeterdi. Nesturîler'i bundan sonra da kullanabilmesi için bir açık kapı bulunmuştu[111]. Zaten Dobbs, Nesturîler'in milis olarak kaydedilmesi işlemine son verilmesinin Hıristiyan halkın moralini bozacağını düşünüyordu. Nesturîler'in ***"gayr-ı resmî ihtiyat gücü"*** olarak bu güne kadar zaten Irak tarafından kullanıldığı göz önüne alınarak, milis teşkilâtlarını düzenli ordu birliklerine tahvil etmelerinin yerinde olacağını savunuyordu. Teklifi kabul ve tatbik edilecektir[112].

Artık, MilletlerCemiyeti Araştırma Komisyonu çalışmalarına başlayabilirdi. Tanınmış coğrafyacı ve bir zamanlar Macaristan başbakanı olan Kont Teleki, İsveç'in Bükreş elçisi de Wirsen ve Belçika Ordusu emekli subaylarından Pavlis, Araştırma Komisyonu'nun üç tarafsız üyesi olarak 13 Kasım'da Cenevre'de buluştular. Buradan Londra'ya gelen Komisyon, burada Dışişleri ve Sömürgeler Bakanları ile görüşecektir. Müzâkereler sırasında İngiltere Hükûmeti, Komisyon'a bir muhtıra vermek suretiyle ihtilâflı bölgede ***"plebisit"*** yapmanın güçlüklerini hatırlatacaktır. Londra'dan İstanbul'a hareket eden Komisyon, Ocak Ayı'nın başlarında Ankara'dadır. Burada, Türk Hükûmeti'nin Musul Meselesi'ni değerlendirdiği çerçeveyi gayet açık bir şekilde ortaya koyan bir yazılı beyanat, Komisyon üyelerine tevdî edilecektir:

> ***"Arzu-yı ahâlinin izhâr edilmesinin hall-i mesele için elzem olan bir âmil esas olarak addolunmasına hükûmetim kânidir ve Komisyon'un Musul Vilâyeti ahâlisi tarafından serbest bir sûrette izhâr olunan arzu dâhilinde meselenin***

110- PRO, FO.371/10117 E 6011/6011/65, 11.vii.1924.

111- Aynı yerde: E 6910/6011/65, 12.viii.1924.

112- Aynı yerde: E 7988/6011/65, 16.ix.1924.

halli için Türk hükûmet ve ahâlisinin arzu-yı esasîni nazarı dikkâte alacağını ümid eder.

Bir Şark ahâlisinin taliinin tâyini zımnında büyük bir Garp devletiyle bir Şark-ı Kârib hükûmeti arasında tahaddüs eden az çok ehemmiyeti hâiz bir ihtilâf, Cemiyet-i Akvâm Meclisi'ne bidâyet-i teessüsünden beri ilk defa olarak tevdî edilmiştir.

Şark İle Garb'ın münâsebât-ı müstakbelelerindeki samîmiyet ve emniyet ve Cemiyet-i Akvâm tarafından temsil olunan yeni bir devreye Şark ahâlisinin itimâd etmesi, Komisyonunuz'un meseleyi lâyıkı veçhile tedkik ettikden sonra terviç edeceği sûret-i hâle vâsi mikyasta tâbi' olacaktır.

Türkiye Cumhûriyeti Hükûmeti, Komisyonunuz'un dünyânın bu iki kısmı arasında mütekâbil bir havayı itimâd tesisi gibi mes'ûd vaka'aya iştirâkten kalben memnûniyet hissedeceğine ve Musul Vilâyeti ahâlisinin serbestçe kendi mukadderâtını tâyin etmeleri husûsunu Meclis'e tavsiye ederek halkın galebesini temin etmek isteyeceğine kânidir'' [113].

Türk Hükûmeti'nin ısrarına rağmen yörede plebisit uygulanmayacağını ileride göreceğiz. Komisyon'un isteği üzerine taraflar heyete katılmak üzere birer ***"muavin aza"*** tayin edeceklerdir. Böylece, Türkiye'den Diyarbakır ve havalisi eski ordu müfettiş-i umûmîsi Cevad Paşa, İngiltere'den Mr. Jardine ve Irak'tan Bayındırlık eski Bakanı Sabi Bey, gözlemci olarak Komisyon'un tetkiklerini izleyeceklerdir. Konya'da Gazi Mustafa Kemâl Paşa'nın kabul ettiği Komisyon, 16 Ocak 1925'te Bağdat'a vâsıl olur. Irak'taki İngiliz Yüksek Komiseri, Sir Henry Dobbs, heyeti Kral Faysal'a takdim eder. Resepsiyon'da Faysal'ın oldukça uzun bir muhtıra okuyup, Komisyon'u İngiliz-Irak tezi doğrultusunda etkilemeye çalışması dikkatlerden kaçmayacaktır. Krallığı adalet ve vatandaşlara dinî ve idarî hürriyet esasına göre kurulmuştur. Eğer hudutlarında istikrar sağ-

113- Cemiyet-i Akvâm **Türkiye ve Irak Hudûdu Meselesi (30 Eylül 1924 tarihli karar mucibince teşekkül eden komisyon tarafından Cemiyet-i Akvâm'a takdim edilen rapordur: Hariciye Vekâleti tarafından tercüme edilmiştir)**, (TBMM Matbaası, 1925/1341). İngilizce aslı için, bkz: C.400, 1925 VII: League of Nations, Question of the **Frontier Between Turkey and Iraq (Report Submitted to the Council by the Commission Instituted by the Council Resolution of September 30th, 1924.**

lanırsa, Irak barışın getirdiği nimetlerden yararlanmasını bilecek ve kendini ülkenin zengin ekonomik potansiyelini işlemeye verecektir. Türkiye ile sınır meselesinin Irak için bir ***"ölüm-kalım davası"*** olduğunu belirten Faysal, ***"Irak'ın ne stratejik, ne de ekonomik yönden Musul'suz yaşamasının mümkün olmayacağını"*** vurgulayacaktır: Olayı bir insan vücudu gibi düşünürsek, Musul, Irak'ın başıdır, onsuz yaşayamaz. Böylece, Faysal'a bakılırsa, mesele, Türkiye ile Irak arasında basit bir sınır ihtilâfının değil, aslında Irak'ın bütünlüğünün temini ve hayatiyetinin devamına dayanmaktadır[114].

Komisyon, çalışmalarına başlar başlamaz, İngiltere'nin çeşitli vesileler uydurup önlerindeki misyonu ya engellemeye ya da kendi lehlerine -meşru olmayan kanalları kullanmak suretiyle- etkilemeye gayret gösterdiğini görecektir. Dobbs, Komisyon'un tavsiyelerinin mutlaka Irak-İngiltere için aleyhte olacağından çok korkmaktadır[115]. Onun için her türlü etkileme yoluna başvuracaktır. İlkin, Dobbs, Türk heyetinde uzman olarak bulunan Nâzım ve Fettah Beyler'in aslen Musul'lu olduklarını, Irak Hükûmeti tarafından arandıklarını ve ihtilâflı araziye girdiklerinde yöredeki barış ve düzeni bozacaklarını ileri sürerek, tardlarını talep edecektir. İngiliz istihbarat raporları bize Fettah Bey'in Şeyh Mahmud'un kayınbiraderi olduğunu ve 1921 Süleymaniye ayaklanmasında rol aldığını söylemektedir[116]. Zaten Irak Hükûmeti, uzmanları Bağdat'ın dışında etrafı dikenli tellerle çevrili bir garnizonda askerî barakalarda barındırmak suretiyle Komisyon'dan tecrit etmiştir. Durum açığa çıkınca, Komisyon, ilgili mercîlere şikayetçi olacak, fakat, Irak'tan Türk Delegasyonu'na ancak Musul'da hareket serbestisi verileceği tarzında pek de tatmin edici olmayan bir cevap alınacaktır. İkinci olarak, İngilizler, Türk iştirâkçilerin hareket serbestisini kısıtlamak amacıyla, onların can güvenliklerini sözde koruyoruz bahanesiyle bazı düzenlemeler getirmeye çalışacaklardır. Buna da bahane (ve tabiî gerekçe) olarak Komisyon'un her uğradığı mahalde Cevad Paşa'ya yöre halkının gösterdiği yakınlık ve sıcak ilginin ***"Yaşasın Türkiye!"*** âvâzelerinin yükseldiği nümâyişlere sebebiyet vermesini gösterecektir. Kont Teleki'nin de, üzüntü ve kızgınlıkla şahit olduğu gibi, Irak polisi zor kullanarak -bu arada çocuk ve kadınları tefrik etmeksizin- halkın Türkler'e iyiniyet gösterisinde bulunmasını

114- Aynı eser (İng.), s.6-7.

115- PRO, FO.371/10824 E 1044/32/65, 17.ii.1925.

116- Aynı yerde: E 887/32/65, 22.i.1925.

engelleyecektir. Hâdiseler üzerine, Musul mutasarrıfı, yanında İngiliz danışmanı (müfettişi) olduğu halde, Komisyon'a müracaat ederek, Türk heyetinin gidecekleri yeri en az bir saat önce kendilerine bildirmelerini ancak, polis nezâretinde dolaşabileceklerini belirterek, Cevat Paşa'dan da özel olarak Türk üniformasını giymemesini talep edecektir. Komisyon, bu girişimi protesto edecektir. Bu arada göstericilerin tutuklandığı haberi ulaşır. Dahası, Irak yöneticileri bundan böyle Komisyon'daki Türkler'in güvenliğinden sorumlu olmadıklarını beyan edeceklerdir. Cevat Paşa, Ankara'nın onayı ile, kendi başlarının çaresine bakmaktan gocunmayacaklarını açıklayacaktır. İngiltere, bu sefer bir üçüncü yol daha deneyecektir. Komisyon, heyetlerini bir kaç alt-komiteye ayırıp, aynı anda değişik yörelerde araştırmalara başlama esasını kabul etmiştir ki, bu karar üzerine Bağdat'tan gelen (8 Şubat) Dobbs, itirazını yükseltmekte gecikmeyecektir. Yüksek Komiser, önce heyette bulunan Türk uzmanların ***"tercümanlık"*** yetkilerini aşmamalarında ısrar edecektir. Daha sonra, Türkler'in can güvenliğini bir defa daha gündeme getirerek sanki Musullular'ın Türk olan her şeye düşmanlığı varmış gibi bir hava yaratmaya çalışacaktır. Yine, Yüksek Komiser, uygulanacak araştırma yöntemlerinin halk arasında kaynaşma yaratmaması için azamî dikkat gösterilmesi gerektiğini ifade eder. En sonra ise Komisyon'un alt-komitelere ayrılmasını eleştirir. Dobbs'a göre, Milletler Cemiyeti tarafından seçilen bu üç üyeden bazıları Türk taraftarı olabilir. Bu da eğer rapora yansırsa, yekpâre bir değerlendirmeye ulaşmak zorlaşacaktır. Komisyon Başkanı, kendi tarafsızlıklarına halel düşürecek böylesine bir yoruma gerekli cevabı verecektir.

Aslında bizim başka kaynaklardan tesbit ettiğimiz bilgiler, İngilizler'le Iraklılar'ın halk nezdindeki esas yönlendirici faaliyetlerini, Komisyon Musul'a varmadan tamamladıklarına işaret etmektedirler. Öncelikle Kral Faysal, kuzey vilayetleri turuna çıkmış ve halka hitaben konuşmalar yapmıştı. Bu arada İngilizler de Kral aleyhtarı olarak bilinen yöreleri, havadan ***"cezalandırıcı"*** bombardımana tâbi tutmuşlardı. Bölgede siyasî subay olarak görev yapan ve daha sonra Komisyon'a iltihâk eden Edmonds, Musul'da avantajın İngiliz-Irak ortak cephesinde olduğunu hatıralarında samimiyetle itiraf edecekti. Ona göre, İngilizler yönetime, bilhassa polise hâkimdiler, ***"bu sebeple halkın her kesimine tazyik yapacak durumdaydılar. İkna edici bir münâkaşa çıkarabilmemiz için gerekli bütün bilgilere erişebilirdik"***. Irak, bu metodlarla da yetinmemişti. Hükûmet'ten gelen bir talimatla mahallî yöneticiler, bölgelerindeki bazı adamlarını harekete geçirerek sözde ***"Millî Müdafaa Komiteleri"*** kurdurmuşlardı. Ko-

mitelerin gayesi, İngiltere lehine propaganda yapmaktı. Bu doğrultuda telgraflar gönderilmiş; sokak nümâyişleri düzenlenmişti. Ancak, söz konusu gösterilerin ne kadar yapmacık ve zorlama mahsulü olduğunu Komisyon fark edince, Bağdat, yeni bir emirle bu temsillere nihâyet verecekti. Yukarıda temas edildiği gibi, Komisyon halkın eğilimini öğrenmek gayesiyle çeşitli mülakatlar yapacaktı. Ancak, bu kişilerin kim olduğu Irak Hükûmetince tesbit ediliyor ve hazırlanan isim listeleri Komisyon'a takdim ediliyordu. Buna karşılık, Türk gözlemcilerin ellerinde benzeri listeler yoktu. Dahası, Türkler'e kıyasla İngiliz ***"muavin aza"***ların daha iyi kulisçi oldukları daha Komisyon çalışmalarının ilk günlerinde belli olmuştu. Edmonds, Paulis'in nasıl yakınından ayrılmadığını ve onu nasıl etkilediğini açıkça yazıyordu. Bütün bu âmillerin yanı sıra, bazı beklenmedik gelişmelerde Türkler için talihsiz olmuştu. Bunlardan ilki, Türk tezine daha yatkın bir eğilime sahip olduğu anlaşılan Kont Teleki, rahatsızlanacak ve hastaneye kaldırılacaktı. İkinci olarak, Musul, o yıl şiddetli bir kış geçirmişti. Karlar altında halkın eğilimini tesbit etmek üzere yöreyi karış karış gezmek mümkün olmamıştı. Zaten Edmonds'un ifadesine bakılırsa, Komisyon, bir an önce araştırmasını tamamlayıp Avrupa'ya dönmek üzere sabırsızlanıyordu [117].

Nihâyet, 25 Şubat'ta Kerkük'te buluşmak üzere alt-komiteler ihtilâflı bölgeye dağılacaklardır. Wirsen, Cevat Paşa ve Jardine ile Musul'da kalır. Teleki, Nazım Bey ve İngiliz siyâsi subayı Lyons ile birlikte Erbil'e hareket eder. Paulis ise, refakatinde Sabi Bey ve Türk uzmanlarından Kâmil Bey'le Kerkük'e gidecektir. Her kesimden vatandaşlarla görüştüğünü ve ilgili mahallî makamlarda soruşturma yaptığını kaydeden Komisyon, 18 Mart'ta Musul'da toplanır; 20 Nisan'da Cenevre'dedir. 16 Temmuz tarihinde doksan bir sayfalık raporlarını Konsey'e arzeden Komisyon'un nihaî derlemesinde öncelikle her iki Hükûmet'in (Türk ve İngiliz) tezlerinin özeti yer almakta, akabinde beş başlık altında bu görüşler incelenmektedir. Rapor a) Coğrafî ve etnik, b) Tarihî, c) İktisadî, ç) Stratejik ve d) Siyasî iddiaları ele almaktadır. Bu konulardaki tezleri, Musul'daki tesbitleriyle karşılaştıran Komisyon, bulguların sonuçlarını ve tavsiyelerini belirterek raporunu bitirmektedir.

Hatırlanacağı gibi, Türk Hükûmeti, plebisitte ısrar etmiştir. İngiltere ise bir Araştırma Komisyonu'nun yerinde inceleme yapmasını tavsiye etmiştir. Sonuçta Milletler Cemiyeti ikinci teklif doğrultusunda bir

---

117- C.J. Edmonds, **Kurds Turks and Arabs** (Londra, 1957), s.392, 401, 404, 408, 412, 415, 419, 423, 429, 435.

kararı kabul etmiştir. Türk Hükûmeti, her hangi bir araştırma komisyonunun yöre kamuoyunun küçük bir kesitinin görüşlerini alabileceğini ifade ederek, bu kararı eleştirmiştir. Üstelik, Ankara'ya göre, İngiltere'nin plebisitten kaçınması, Musul Meselesi'ndeki endişe, zaaflarının olduğu kadar haksız tezlerinin de göstergesi olmuştur. Lord Curzon'un Londra'da kaydettiğinin aksine yapılan sondajda Süleymaniye, Irak'la birleşmeye karşı çıkmamış mıdır? Bu gerçeği İngiliz resmî kayıtları belgelememiş midir? Aynı şekilde Kerkük'ün de Faysal'ın krallığını kabul etmediği delillerle ortada değil midir? İngilizler'in şifai deklarasyonlarıyla, yazılı belgeleri arasındaki tezatlı ifâdeler, yörede bir plebisitin zaruretini gerektirmiyor muydu? İngilizler ise bu sorulara tatmin edici cevap vermekten uzaktılar [118]. Kısaca, plebisitin ***"tamamiyle yararsız"*** olacağını savunuyorlardı. Sebeplerine gelince, açıkça belirtilmemesine rağmen, İngilizler'de ***"ilkel"*** insanların yaşadığı bu yörede, ***"çağdaş"*** temsil usullerinin sağlıklı sonuçlar vermeyeceği şeklinde küçümseyici Oryantalist bir zihniyetin hâkim olduğunu belirtebiliriz. Peki yi, bu ihtilâfta Komisyon'un görüş ve değerlendirmeleri nedir? Komisyon, öncelikle İngilizler tarafından ileri sürülen Musul Vilayeti'nin mukadderâtını değil, bir hudut meselesinin bahis konusu olduğu ve dolayısıyla plebisitin mümkün olmayacağı hakkındaki teze iştirâk etmeyecektir. İkinci olarak, Komisyon, bu konuda Türk tezinin ciddiyetle itibar edilmesinden yanadır. Çünkü, İngilizler'in gerçekleştirdiklerini iddia ettikleri ilk referandum (1919) memleketin her tarafında yapılmamış, Türk Hükûmeti'nin haklı olarak belirttiği gibi, askerî işgal altındaki yöre sâkinlerinin kararsızlıklarını etkilemeye hazır bir ortamda yapılmıştır. Dahası, her iki referandumda da takip edilen usûl, genellikle eşrâf, aşiret şeyhleri ve cemaat mümessillerini toplayıp, görüşlerini birleştirmekten ibarettir. Hele ikinci referandumda (1921) sadece İngilizler'in mevkiinde bıraktığı mahallî idare sorumluları arasında matbû bir İngilizce belgeyi imzalatmakla yetinmişlerdir. Bu belgenin İngiliz manda idaresinin arzusu doğrultusunda kaleme alındığı da bellidir. Çünkü, bu belge sadece ***"Faysal'ı Kral olarak tanıyoruz"*** ibaresini ihtivâ etmektedir. Kezâ, Kerkük ve Süleymaniye sâkinlerinin tavrı da Türkler'in ortaya koyduğu çerçevede ele alınmalıdır. Ne var ki, Komisyon, plebisitin yapılmasının zaruretini ilke olarak kabul etmesine rağmen, bu konuda uygulama zorluklarının varlığı hususunda İngiliz tezine katılacaktır! Komisyon'a bakı-

118- Uzaktılar: Çünkü, Curzon'un Lozan'daki ifadelerinin "desteksiz" olduğunu kendileri dahi anlamışlardı. Hattâ, kamuoyu Curzon'un bu talihsiz beyanatının önemli bir "hata" olarak nitelendirecekti: "Mosul Irak and Turkey", **The Near East**, ş.141, 8.ii.1923.

lırsa, Musul'da ancak tarafsız bir otorite, her hangi bir ***"iğtişâşa"*** meydan vermeden plebisit uygulayabilirdi. Bu da söz konusu otoritenin güçlü bir zabıtaya ihtiyacı olduğu gerçeğini beraberinde getiriyordu. Günün şartları içinde ise böyle bir organizasyonun tesisi mümkün gözükmemektedir. Komisyon, yöre halkının ***"OrtaÇağ'dan kalma içtimâî yapısı"*** itibariyle demokratik bir yöntemi uygulamaya hazır olmadığını belirtmekle acaba Avrupalılık kıstaslarının dışına çıkmadığını ya da Batı'ya mahsus Oryantalist zihniyeti kırmadığını açıkça göstermiyor muydu?

Yukarıda belirtildiği gibi, Rapor'da ikinci olarak her iki tarafın ***"coğrafî"*** tezleri incelenmektedir. İngiltere ile Türkiye'nin teklif ettikleri sınırın ardında yatan coğrafî etkenlerin gayesi, Musul'un ya Anadolu'nun, ya da Mezopotamya'nın bir parçası olarak göstermektir. İklim şartları, jeopolitik yapı benzerlikleri ve ulaşım bağlantıları açısından ileri sürülen mülâhazaları daha ziyâde siyâsî faktörler üzerinde durduğumuz bu çalışmada uzun uzadıya saymak istemiyoruz. Ancak, oldukça detaylı bir şekilde incelenen Rapor'un bu kısmında, Komisyon üyeleri, sonuç olarak, Musul'un, komşu her iki ülke ile de ortak özelliklere ve benzerliklere sahip olduğunu; daha doğrusu coğrafî açıdan bakıldığında yörenin Anadolu ile Mezopotamya arasında bir ***"geçiş sahasını"*** oluşturduğunu ifade edeceklerdir[119]. Bu çerçeve içerisinde değerlendirildiğinde Musul'un gerek İngilizler'in ve gerekse Türkler'in teklif ettikleri tabiî sınırlara kavuşturulması veya ihtilâflı arazinin iki tarafça pazarlık mevzuu olabilecek şekilde bölünmesinde her hangi coğrafî bir mahzur bulunmamaktadır.

Etnik meselelere ayrılan bölümde ise, ilkin, Musul'daki nüfusun toplam rakamı, ikinci olarak ırkî dağılımı ve üçüncü olarak da ırkların karakteri üzerinde duruluyordu. Her üç ülkenin sunduğu istatistiklere bakılınca, gerek toplam nüfusta ve gerekse ırkların birbirlerine karşı oranlarında farklılıklar olduğu hemen görülüyordu [120]:

119- dn.54, s.20-30.

120- Aynı yerde: s.31.

Musul Vilâyeti (Merkez)

	A	B	C
Kürtler	263,830	427,720	720,007
Araplar	43,210	185,763	166,941
Türkler	146,960	65,895	38,652
Hıristiyanlar/Yahudiler	31,000	62,225	61,336
		16,865	11,897
Yezidîler	18,000	30,000	26,257
Toplam Yerleşik Ahali	503,000	-	-
Göçebeler	170,000	-	-
Toplam	673,000	785,468	801,000

*A- Lozan'da verilen Türk nüfus istatistikleri
B- İngiliz siyasî subaylarının 1921'de verdiği tahmin
C- Irak Hükûmeti (1922-1924) tarafından verilen son sayım

Musul Livası

	A	B	C
Kürtler	104,000	149,820	87,900
Araplar	28,000	170,663	119,537
Türkler	35,000	14,895	9,757
Hıristiyanlar/Yahudiler	31,000	57,425	54,934
Yezidîler	18,000	9,665	3,579
Toplam Yerleşik Ahali	216,000	30,000	20,257
Göçebeler	-	-	-
Toplam	-	432,468	295,964

Raporun yazarlarına göre, Osmanlı ile şimdiki mülkî sistem uymadığından diğer livalarla karşılaştırma yapılmamaktadır. İngiliz Hükûmeti, a) Osmanlı'da milliyet esasına göre değil, din kıstasına dayalı bir sayım sistemi olduğunu, b) İmparatorluğun hiç bir zaman doğru bir haritaya sahip olmadığını c) Nüfusun büyük bir bölümünün sayım kütüğüne yazılmadığını ve ç) Hükûmetin hiç bir zaman ülkeye en ücra kasabasına kadar hâkim olamadığını iddia ederek, Ankara'nın istatistiklerinin değerini küçümseyecektir. Buna karşılık, Türk Hükûmeti de ciddî bir sayımın bölgeye dağılmış bir iki İngiliz siyasî subayı tarafından ne ölçüde gerçekleştirilebileceğini soracaktır. Komisyon ise kendilerinin ne bu rakamların sıhhatini araştıracak bilgiye, ne de nahiyelere kadar inerek yeni bir sayım yapabilecek kadar geniş imkânlara sahip olduğundan şikayet edecektir. Bu sebeple, Komisyon, her üç seti de karşılaştırarak, gerçeği bulmaya gayret edecekti. Her üç sayımda çağdaş istatistikî metodlara göre tanzim edilmediğini hemen belirten Komisyon, Avrupa'da dahi bazı kişilerin vergilendirilme korkusuyla nüfustan kaçtığını itiraf edecektir. Yine de Komisyon, en az eksiğin Türk rakamlarında olduğu inancındadır. Çünkü, Irak'ta mecburî askerî hizmet olmadığı için, otoritelerin sayım işlemlerini -vergilendirmenin dışındaciddî tutmalarını gerektiren bir etken mevcut değildi. Sonra, yakın zamanda cereyan eden bir hadise Irak kaynaklarına güvenmenin ne kadar yanıltıcı olduğunu gözler önüne sergilemiştir. Nüfusu üç milyonu geçmeyen Irak'ta seçim öncesi yapılan seçmen sayımında rakamın on milyona dayandığına şahit olunmuştur. Bu da şeyhlerle aşiret reislerinin, adamlarının sayısını kabarık gösterme siyasî prestij sâikinden kaynaklanmaktadır. Komisyon üyeleri Irak nüfus kayıtlarını bizzat incelemek istemiş; fakat, gerekli izin kendilerinden esirgenmiştir [121]. Yukarıda saydığımız bütün bu sebeplere rağmen, Komisyon'un ***"gerçeğe en yakın"*** diyerek ve belki de milliyet esasına göre de bölündüğü kolaylığını da düşünerek Irak rakamlarına dayanması, doğrusu şaşırtıcıdır[122]!

Musul'daki çeşitli milletlerin coğrafî dağılımına gelince, İngiltere Dicle'nin sağ kıyısının bütünüyle, sol kıyısının ise Erbil-Kerkük-Kifri yoluna kadar arazinin tümünün Araplar'la meskûn olduğunu iddia edecektir. Türkler'in itirazlarına rağmen Komisyon, İngiltere'yi haklı bulacak, fakat ileri sürülen rakamların abartıldığını da ilave edecektir. Musul'daki Türkler konusunda İngilizler, Türkler'in vilayet nüfusunun sadece on ikide birini oluşturduğunu savunacaklardır. Komisyon, bu iddiayı kabul-

121- Aynı yerde: s.32.

122- Aynı yerde: s.33.

lenir gözükür. Ancak, Kerkük, Musul ve Erbil'i birbirlerine bağlayan ana yolun ***"Türk"*** karakterine nasılsa itiraz etmeyeceklerdir. Buralarda görüştükleri halk, ***"Nesiniz?"*** sorusunu, ***"Türküm!"*** diye cevaplamıştır. Musul Şehri'nin ise -İngiliz iddialarına uygun olarak- Araplaştığına şahit olan Komisyon, bunun sebebinin, harp sonrasında Türkler'in Anadolu'ya çekilmesi ile Irak Hükûmeti'nin ***"siyasî tasarrufları"*** olduğunu Rapor'da yazacaktır[123].

İhtilaflı arazinin sekizde beşinin Kürtler'le meskûn olduğunu kaydeden Rapor, aslında bu halkın akıbetinin büyük ölçüde Musul'un kaderini belirleyeceğine de açıkça işaret ediyordu. İngilizler'in Kürtler'in İranî kökenli oldukları iddialarına karşılık; Türkler, onların aynen kendileri gibi Turanî ailesinin bir kolunu oluşturduklarını savunuyorlardı. İşte, bu konuda Komisyon'un çeşitli Avrupa kaynaklarına gönderme yaparak, Kürtler'in ırkî geçmişleri hakkında ilim âlemindeki anlaşmazlıkları yansıttığı görülecektir. Etnolojik olarak, bu konunun hâlen polemik mevzuu olduğuna temas eden rapor, söz konusu iddiaların sıhhatini araştırmak bakımından yörede geniş çaplı sosyolojik ve antropolojik bir çalışma yapılmasının zaruretini kaydedecek; fakat zaman kısıtlılığını ileri sürerek, böyle bir saha araştırmasını ele almadıklarını da itiraf edecektir. Kürtçe'nin Kürtler'in coğrafî dağılışına göre komşuları halkların dillerinden etkilendiğini belirten Komisyon, yine de bu konuda bir dilin mevcudiyetinden bahsedilip edilmeyeceğini ifade edemeyecektir. Komisyon üyeleri, kısmî (hattâ sathî) gözlemlerine dayanarak Kürtler'in, ne Arap, ne Türk ne de İranlı oldukları görüşünde birleşeceklerdir[124]. Yine üyelere bakılırsa, cemaat olarak, Kürtler, Türkler'den farklıdırlar; hele Araplar'dan çok uzaktırlar. Yöredeki Türkler'e gelince, İngilizler, Türkmen (Turkoman) adı ile andıkları bu grupların Anadolu Türkleri'yle hiç bir ilgileri, hattâ benzerlikleri olmadıklarını iddia edeceklerdir. Komisyon, bu tutarsız iddiayı derhâl yalanlamayı bilecektir. Zaten, beraberlerindeki Türk ***"muavin azalar"*** Türkmenler'le her hangi bir aracı veya tercüman olmaksızın kolayca muhabere etmişlerdir. Musul'da Yezidîler de vardır. Şeytan'a tapan bu halkın ırkî kökenlerinin pek karışık olduğu kaydedilmekle beraber, Kürtler'e yakınlıklarında fikir birliği oluşacaktır. Yezidîler'in yanı sıra Musul'daki azınlıklar arasında Hıristiyanlar da vardır. Nesturîler, III. yüzyılda İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğu inancını paylaşmaması ile Doğu Kilisesi'nden ayrılmışlar; fakat daha sonra 1778'de

123- Aynı yerde: s.40.

124- Aynı yerde: s.46.

Roma ile tekrar birleşmişlerdir. Rapor, Nesturîler'in Keldânîler'le birlikte, Osmanlılar'ca ayrı bir ***"millet"*** olarak tanındığına ve korunduğuna işaret edecektir. Demek ki, etnik açıdan incelendiğinde Türkiye ile Irak arasında ırk ve milliyet esasına göre bir sınırın teşkil edilmesinin mümkün olmayacağı anlaşılmıştır. Irk kriteri belirleyici kabul edildiği taktirde, o zaman ortaya Kürtler'in kendi kaderini tayin meselesi çıkmaktadır. Böylece, Musul Meselesi, gelip Kürtler'in Türkiye'de mi, Irak'ta mı kalacağı davasının halline dayanmaktadır.

Nihaî çözüme gelince, Komisyon, 16 Temmuz 1925'te Cenevre'de Milletler Cemiyeti Konseyi'ne teslim ettiği raporunda aynen şu kanaate varacaktır: Söz konusu ahalinin menfaati açısından, ihtilaflı arazinin taksim edilmemesinde yarar vardır. İktisadî sebeplerle bu karar alınmıştır. Dolayısıyla, Komisyon, Brüksel Hattı'nın güneyindeki arazinin Irak'a ilhâkını uygun bulmuştur. Ancak; a) ülke yirmi beş sene Milletler Cemiyeti'nin mandası altında kalacaktır ve b) ülke idaresinde adaletin icrası ve okullarındaki tedrisat için Kürtler'den memur istemek ve Kürt lisanının da resmî dil olarak kabullenilmesini temin etmek gerekecektir. Fakat, eğer manda idaresi sona erer ve Kürtler'e bazı mahallî özerklikler sağlanmazsa, halkın Araplar yerine Türk hâkimiyetini tercih edeceği açıkça anlaşılmıştır. O zaman gerek iç ve gerek dış siyasî vaziyeti kıyas kabul edilmeyecek şekilde Irak'ınkinin fevkinde olan Türkiye'ye Musul'un devredilmesi daha faydalı ve uygun olacaktır. Yine de Meclis, ihtilaflı arazinin taksiminin Irak'la Türkiye arasında taksimini daha adil bir çözüm olarak benimserse, Komisyon, Küçük Zap Hattı'nı muhtemel sınır olarak tavsiye edecektir[125]. Komisyon'un bu sonuca varmasında, hiç şüphe yoktur ki, araştırmaları sırasında Doğu ve Güney Doğu Anadolu'da patlak veren isyanın büyük payı olmuştur. Şöyle ki, bilindiği ve yukarıda verildiği gibi Musul'daki Kürtler'in kendisini tercih ettiğini savunan bir Ankara'nın tezini yalanlarcasına Türkiye sınırları içindeki soydaşlarının isyanı -her ne kadar dış mihraklarca yönlendirilmiş olsa da- nihaî analizde Cenevre'deki Türk Delegasyonu'nun tartışma zemininin yükseldiği temellerde çok önemli bir zelzele yaratmıştı.

Tarihî yaklaşımlar kısmı ise Rapor'da kısa tutulmuştur. İngilizler'e bakılırsa, Musul Bağdat'tan farklı olmayan bir Arap şehridir. Burada uzun süre devam eden Osmanlı Türk Hâkimiyeti, vilayetin Arap karakterini değiştirmemiştir. Türkler ise, Musul'un Osmanlılar'dan çok daha erken

125- Aynı yerde: s.88-89.

bir tarihte, III. yüzyılda. Türkler'le tanıştığını hatırlatacaklardır. Abbasî Halifeleri zamanında, gerek ordudaki ve gerekse yönetimdeki Türkler, ülkenin gerçek karar vericileri ve uygulayıcıları durumundaydılar. İlkinin İtah olduğu (M.S.229) Türk valileri merkeze karşı oldukça bağımsız ve hükümran bir tavır içindeydiler. Bu farklı anlatımları inceleyen Komisyon, tarihî perspektif içinde Musul'un geçirdiği devreleri aktardıktan sonra, İngiliz tezini tamamiyle haksız bulduğunu ifâde edecektir. Kesintisiz on bir yüz yıl devam eden Türk hakimiyeti iddiasının biraza abartmalı bulunması dışında Türk tezi Komisyonca kabul görecektir[126].

Sıra iktisadî tezlerin değerlendirilmesine gelmiştir. Burada, Komisyon, her iki hükûmetin sunduğu muhtıraları inceledikten sonra, birer soru listesi hazırlayarak tarafların cevaplandırmasını isteyecektir. Söz konusu belgeler de temin edilip, değerlendirildikten sonra Komisyon, Rapor'unda şu sonuçlara ulaşacaktır: İlkin, ihtilâflı arazinin ticareti iki büyük kanaldan yapılmaktadır. Bunlardan biri Bağdat'a, diğeri ise Suriye'ye gider. Gerçi aynı arazinin hududa hemcivar Mardin, Diyarbakır ve Hakkari ile ticareti varsa da, Musul'un Asya Türkiyesi ile doğrudan alışverişi çok azdır. İkinci olarak, Musul'u tabiî ***"hinterland"***'ından ayırmak yanlış bir karar olacaktır. Bununla beraber hududa yakın oldukları için Zakho, İmadiye ve kazalarının, Musul'dan ayrılmaktan, müteessir olacağı bellidir. Üçüncü olarak, genel ticaret merkezi Bağdat şehri olan Kerkük, Kifrî ve Süleymaniye gibi şehirlere kıyasla Musul'un Irak'tan ayrılmaktan fazla zarar görmeyeceği söylenebilir. Erbil livası da Irak'tan ayrılmaktan bir derece zararlı çıkabilir. Son olarak ise, ihtilâflı arazinin dağlık kuzey kısmı, Irak'tan ayrılmaktan her hangi bir şekilde zarar görmeyecektir. Bu hipotezlerin ışığında Komisyon, iktisadî açıdan, meselenin en faydalı çözümünün Irak'a ilhâkından geçtiğine karar verecektir. Ancak, Brüksel Hattı'nın kuzeyindeki dağlık arazi, hattâ Zakho, İmadiye ve Dohuk Türkiye'ye bırakılabilir. Bununla beraber, bu fasılda tetkik olunan sebeplerin dışında başka etkenlerin bahis konusu olmasıyla ihtilaflı arazinin Türkiye ile Irak arasında taksim edilmesine karar verilirse, iktisadî açıdan en uygununu Köysancak, Taktak ve Altınköprü kazalarını Irak'a bırakan ve batıya uzanıp Küçük Zap'ın kuzeyinden geçen bir sınırın tesbiti olacaktır[127].

Rapor'da ***"stratejik"*** argümanlar da işlenmektedir. Lozan'dan hatırlanacağı gibi İngilizler, Irak'a muhtemel bir Türk saldırısına karşı-

126- Aynı yerde: s.58.

127- Aynı yerde: s.72.

lık, Musul'u bir ***"tampon bölge"*** olarak görmek eğilimindedirler[128]. Bu yaklaşıma cevap olarak, Türkler, Irak'a saldırının tarih boyunca Türkiye'den değil de, Basra kıyılarından, ya da başka bir deyişle, Güneydoğu istikametinden geldiğini savunacaklardır. Bununla, Birinci Dünya Savaşı'nda İngilizler'in Hindistan Ordusu'nun Irak harekâtını imâ ettikleri bellidir. Ayrıca, Türkiye Cumhuriyeti, barışsever bir ülkedir, komşuları üzerinde hak iddia etmeyeceğini, hele Araplarla meskûn Osmanlı topraklarını istirdad etmek gibi bir hedefi olmadığını daha Millî Mücâdele sıralarında -*Misak-ı Millî'sinde- ilân etmiştir*. Ne var ki, rapor okununca, Komisyon üyelerinin peşin hükümle hâlâ Türkiye'nin güneye sarkabileceği tehlikesini bertaraf etmeye yönelik bir stratejik çözüm aradıkları ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple Komisyon, İngilizler'in teklif ettiği sınırı ***"mükemmel"*** addedecektir[129]. Çünkü, Anadolu'dan hareket edecek bir işgal ordusu yirmi kilometrelik bir alanı katetmek zorunda kalacaktır. Ayrıca, Van ile Urmiye Gölleri arasındaki dağlık arazi, Anadolu'da bir işgâl ordusunun toplanmasına uygun değildir. Kışın, karlı havada buradan geçiş de oldukça külfetli olmalıdır. Türk Hükûmeti'nin teklif ettiği sınır ise önce Dicle'nin batısından geçmekte, daha sonra çölü kesmektedir. Çölün uygun bir stratejik hudut teşkil edeceğinden kuşku yoktur. Fakat, Dicle yolu, tarihte Xenophon'un On binleri'nden beri Irak'a yapılan saldırılarda âdetâ tabiî bir geçit olarak kullanılmıştır. Bu sebeplerle, Ankara'nın teklifi, stratejik nazar noktasından benimsenmeyecektir[130].

Rapor, son olarak, ***"siyasî"*** nitelikteki tezleri ele almıştır. İlkin üzerinde durulan ***"halkın eğilimi"***dir. Bu konuda Türk Hükûmeti, tarih boyunca olduğu gibi, bu defa da Musul'un nüfus çoğunluğunu oluşturan Kürtler'le Türkler'in Türkiye sınırları içerisine alınmak istediklerini savunacaktır. İngilizler, bu teze -Lozan Konferansı görüşmelerini hatırlayınız- karşı çıkacaklar ve son isyanların gösterdiği gibi Kürtler'in, Türkler'le kaderlerini birleştirmeye hiç de niyetli olmadıklarını kaydedeceklerdir. Komisyon, yapmış olduğu araştırma ve soruşturmalar çerçevesinde halkın mevcut eğiliminin serbestçe ifadede bulunduğuna inanmaktadır[131]. Üyeleri hayretler içinde bırakacak şekilde Musul'daki

---

128- İngiliz kamuoyu da bu tavra şartlandırılmıştır. Örnek olması açısından, bkz.: "Great Britain and Irak", **The Near East**, C.XXIII/626, s.478, 10.v.1923.

129- dn.65. Aynı yerde: s.74.

130- Aynı yerde.

131- Aynı yerde: s.76.

Araplar'ın büyük bir kısmı Türkiye'ye ilhâk olma arzusunu sergilemişlerdir. Eşraf ve ayan olmasa bile, Kürt halkının çoğunluğu da Türk yanlısıdır. Musul'da meskûn Türkler'in oyu zaten bellidir. Hıristiyan ve Yezidîler ise Irak'a evet demişlerdir. Böylece, Komisyon, bulgularını şöyle özetleyecektir: Araplar arasında Irak milliyetçiliğinden söz etmek mümkün değildir. Millî bilincin asıl Kürtler arasında serpilmeye başladığı ve Irak'a dost bir yanının da olmadığı tesbit edilmiştir. Milliyetçi duyguların Türkler'de hâkim olduğu anlaşılmıştır. Demek ki, yöre halkı arasında Irak'a katılma doğrultusunda her hangi bir çoşkuya tesadüf edilmemiştir. Ancak, Rapor'un yazarları, halkın -Türkler'in iddia ettiği gibi- Türkiye'ye katılmakta pek de o kadar heyecanlı olmadıklarına işaret etmektedirler. Neden? Aslında, bu sorunun muhtemel cevaplarını da Rapor'un satırları aralarında bulabiliriz. Komisyon, daha işin başındayken, ne kadar güçlüklerle karşılaştıklarını, mülakat yaptıkları kişilerin samimî olup olmadıklarını ayırmakta ne kadar zorlandıklarını ifade etmiştir. İfadelerin gizli kalacağına söz vermelerine rağmen, halk, mevcut yönetimden bir ceza gelir korkusuyla çoğu defa -Irak lehine- yalan söylemeyi tercih etmiştir. Hattâ, bir keresinde bir şahit Türkiye'ye ilhâkı benimsediklerini fısıldamış, fakat Irak otoriteleri şüphelenmesin diye, tam giderken Irak'ın lehine bir ifadeyi bağırarak vermiştir! Irak'taki Arap yönetiminden kaynaklanacak müeyyide korkusunun yanı sıra, şahsî çıkarın, eğilim belirlemede müessir olabileceği görülmüştür. Şöyle ki, mevkîlerini Arap idaresine borçlu olanlar veya her hangi bir şekilde mevcut yönetimle çıkarı olanlar oylarını tabiî olarak Irak lehine kullanmışlar; hattâ patronlarına yaranmak için ifade vermekte aleyhtarlardan daha cesaretli davranmışlardır. Yine Rapor'da şeyh ve aşiret reislerinin Türkiye aleyhinde el kaldırdıklarını okuyoruz. Onlar, çağdaşlaşan Türkiye'nin merkeziyetçi idaresinde mahallî imtiyazlarının ellerinden alınacağından çekinmişlerdir. Bu arada İngiliz propagandasının eğilimlerinin oluşum, billurlaşmasındaki tesirini de inkâr etmemeliyiz. Bu hususu Rapor'un yazarları da vurgulamaktadırlar. İngilizler, bilhassa, ekonomik yöne ağırlık veren bir kampanya hazırlamışlardır. İngiliz mandası altında, zengin ve kalkınmış bir ülkeye sırt dayamış bir Irak'ın; iki büyük savaş geçirmiş Türkiye'ye kıyasla, Musul'un ilerlemesine ve refahına daha fazla katkıda bulunabileceği tezi işlenmiştir ki, bu temanın halkın eğilimini Irak (ve dolayısıyla İngiltere) lehine çevirdiğini Komisyon üyeleri açıkça itiraf etmektedirler[132].

132- Aynı yerde: s.76.

Siyasî zeminde tartışma konusu edilip, Komisyon'un üzerine eğilmesi beklenen bir mesele de ***"Nesturî-Keldanî"***lerle ilgiliydi. Rapor, meselenin geçmişine kısaca temas etmektedir. Lozan Konferansı'nda bir ara Curzon, savaş sırasında Nesturîler'in, Türk Ordusu tarafından Tulamerk'den İran Çölleri'ne sürüldüklerini iddia edecekti. Bu ithama karşılık İsmet Paşa, Van vilayetinin Ruslar'ca işgali sırasında Nesturîler'in Çarlık askerleri ile birleştiğini ve yerli Müslüman halka eziyet ettiklerini hatırlatacaktır. Söz konusu Nesturîler'in Musul'a geri dönüp, ***"rehabilite"*** edilmesi ilk defa Haliç Konferansı görüşmelerinde ortaya atılacaktır (Mayıs 1924). Zaten, bir ay önce (Nisan) İngiltere Irak Hükûmeti ile görüşüp, bu ülkenin bir bölümünün Nesturîler'e verilmesini ***"rica"*** etmişti. Irak"ın,bu talebe cevabı, olumlu olmuştur. Bu gelişmelerden sonra İngiltere'nin Haliç Konferansı'ndaki murahhası Sir Percy Cox, ülkesinin ***"insanî açıdan"*** Nesturîler'e karşı ***"manevî sorumluluk"*** duyduğunu ve Hakkari'nin bu halka verilmesinin yerinde olacağını belirtecekti. Böylece, İngiltere'nin Musul Meselesi'ndeki arazi isteğine Hakkari de dahil oluyordu. Fethi Bey'in 21 Mayıs'taki beyanatı da hatırdadır. Türk murahhası çok küçük bir azınlık için Türk ve Kürt çoğunluğunun hukukunun çiğnenmesine razı olamayacaklarını bildiriyordu. Hem sonra dış güçlerle işbirliği yapıp, geçmişteki hatalarını tekrarlamadıkça, Nesturîler refah ve huzur içerisinde Türkiye topraklarında yaşayabilirlerdi. Fakat, İngiltere'nin bu meseleyi ortaya atıp, Lozan'daki taleplerinin üstüne iddialarda bulunması hükûmetince kabul edilemezdi. Kaldı ki, Türkiye, İngiltere'nin bu gayretinin ardında insanî düşüncelerini dışında ve ötesinde bir takım niyetlerin olduğuna kânidir. Gaye, Türk düşmanlığı ile doldurulan Nesturîler'in Türkiye ile Musul'daki soydaşları arasına sokulup, sınırda bir tampon bölge mi yaratmaktır?

Nesturî Meselesi'ni inceleyen Komisyon, Türk tezlerini bütünüyle kabul edecektir. Savaş şartlarından pek çok Nesturî'nin hayatlarını kaybettiğini inkâr etmeyen Komisyon, Rapor'da İngilizler'in 1919'da onları Bağdat'a elli kilometre uzaklıkta Bakuba kampında topladıklarını yazacaktır. Sayıları 35,000 kadar olan Nesturîler, bırakınız Kürtler'i Araplar'la iyi geçinememişler ve saldırgan tavırlarıyla halkın şiddetini üzerlerine çekmişlerdir.[133]Yerli halkla çatışmaların artması üzerine Irak'taki İngiliz idarecüleri, ülke için önemli bir sosyal mesele olan Nesturîler'i Irak sınırı dışına ihraç etme yolunu aramaya başlamışlar ve Haliç Konferansı arefesinde onlara Türkiye topraklarından alınmak suretiyle

133- Aynı yerde: s.82.

bir yurt temin etme gayretine düşmüşlerdir. Eğer, Türkiye'ye bu çözüm kabul ettirilirse, o zaman İngiltere bir taşla iki kuş vurmuş olacaktı. Şöyle ki, Nesturîler'den oluşturulmuş bir bölge, Türkiye ile Irak arasında, Musul'a muhtemel bir Ankara saldırısına engel olabilecek bir set çekilmiş olacaktı. Ne var ki, Komisyon, İngiliz tasavvurlarını deşifre etmektende aciz değildi. Hemen teklif edilen bu çözümün eşitçi olmadığını vurguladı. Akabinde ise, yine de Nesturîler'e uygun hayat hakkı tanınması ile korunmaları gerektiğini itiraf edecekti. Böylece, Nesturî Meselesi'ne Musul münakaşaları sırasında temas edilmesi İngiltere'nin Türkiye karşısındaki kozlarını güçlendiriyordu. Komisyon, Nesturîler'in Musul'a dönmelerini kabul ediyordu. Savaş'taki hareketlerinden dolayı, Türkler'in onlara sıcak davranacaklarından endişeli oldukları için Nesturîler'in Musul'a yerleştirilmeleri, yöre ahalisi içerisine Türk aleyhtarı bir grubun daha monte edilmesini beraberinde getirecekti. Bu da Komisyon'a, Musul'un Türkiye'ye bırakılmaması için ekstra bir sebep sağlayacaktı. Zaten, İngiltere'nin de istediği bu değil miydi? Aslında, Londra'nın usta diplomatlarının Nesturî Meselesi'ni ortaya atmaktaki gayesi, bu bahane ile olayı bir mecraya sürüklemek değil miydi? İleride de görüleceği gibi, İngiltere'nin bu manevrası Musul'un akıbetini etkilemesi açısından oldukça başarılı olacaktır.

Rapor'da ele alınan üçüncü bir siyasî tartışma da İngiltere'nin Irak Kralı Faysal'la 1922 Ekim'inde imzaladığı andlaşmanın çerçevesinde cereyan etmiştir. Londra, daha harp sırasında Araplar'a bağımsızlık vaad etmiştir. Söz konusu andlaşma ile de Musul'u Faysal'a katmıştır. Bu argümanlara karşı Türkiye, kendisinin taraf olmadığı bir milletlerarası sözleşme imzalamadan, İngiltere'nin eski Osmanlı Toprakları üzerinde tek taraflı tasarruflarda bulunmayacağını öne sürecektir. Hukuk açısından Komisyon Türkiye'yi haklı bulacaktır. Evet, Türkiye, Millî Mücadele boyunca, Osmanlı'nın Arap Vilayetleri üzerinde herhangi bir talebinin olmadığını defalarca vurgulamıştır. Ancak, Musul, halkının büyük çoğunluğunun Kürt ve Türkler olması dolayısıyla, farklı bir konuma sahiptir. Bu çerçeve içerisinde Komisyon Musul'un halen Türk hâkimiyeti'nde olduğunu kaydedecektir [134].

İngilizler'in öne sürdüğü bir başka siyasi tezde, Musul'u hukuken olmasa bile, cebren ya da başka bir deyişle, sözde ***"fetih"*** yoluyla zaten ellerine geçirdikleri şeklinde vücut bulur. Savaşı kazanmış ve Mezopotamya'yı işgâl etmişlerdir. Böylece, yenenin yenilene bazı şartları

134- Aynı yerde: s.82.

dikte ettirmesi tabiî karşılanmalıdır. Bu görüşe cevaben Türk Hükûmeti artık yeni bir döneme girildiğini ve Savaş sonrası inşa edilmeye çalışılan milletlerarası düzende işgâlin yeri olmadığını ifâde edecektir. Kaldı ki, bu tez Musul için savunulamaz. Çünkü, mütareke imzalandığında İngiliz askerleri Musul'a henüz girmemişlerdi. Bu duhûl, mütâreke şartlarının çiğnenmesiyle gerçekleşmiştir. Komisyon ise, söz konusu işgâlin mütareke sözleşmesinin 16. maddesine göre değerlendirilmesini belirtecektir. Ancak, Savaş öncesi şartların değiştiğini savunmakla Türkiye haklıdır. Burada Komisyon'un Türk tezini anlamadığım sanıyoruz. Çünkü Rapor'da Türkler'in Sevres şartlarını Millî Mücadele'deki başarıları ile değiştirdikleri yazılıdır. Oysa ki, Türkiye'nin üzerinde durduğu milletlerarası hukuk ve ahlâk kaidelerinin güç politikasına galebe çalması gerektiği bir sistemde Musul'un işgalinin Eski Diplomasi'ye uygun bir gayret olarak kınanması lüzûmudur. Ne yöne çekilirse çekilsin, Rapor, söz konusu tezler üzerinde siyasî bir kanaat izhar etmemekte adetâ ısrarlı gözükmektedir[135].

Siyasî tezlerin toplu halde değerlendirildiği bölümde, Rapor, aksini resmî bir beyanatla ifâde etmedikleri sürece Musul'un hukuken Türk hâkimiyetinde olduğunu vurgular. Yine, Rapor'da Musul üzerinde her hangi bir hakkı olmadığından da söz edilir. Ancak, İrak, hayatını idâme ettirebilmesi için sınırlarını güvence altına almalıdır. Bu konudaki düşüncelerini anlayışla karşılamak gerekecektir. Bu sebeple, Irak, İngiltere ile bir andlaşma imzalamıştır. Üstelik, Irak, Milletler Cemiyeti'nce de onaylanan bir manda idâresi altına girmiştir. Dolayısıyla, bir mandanın varlığı Musul'un gelecekteki akıbetini ilgilendiren birinci derecede bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaş öncesi durumuna kıyasla, Musul, Irak mandası ile daha iyi iktisadî şartlara kavuşmuştur. Ne var ki, İngilizler'in bu alandaki çeşitli faaliyetlerine rağmen, Irak'ın iç siyasî ortamı halen istikrarsız bir durum arzetmektedir. Ülkede Sünnîlerle Şiîler, Kürtler'le Araplar arasında devamlı çatışmalar başgöstermektedir. Ekonomik açıdan Musul'un Irak'a raptedilmesinin getireceği yararlar kuşkusuzdur. Manda idaresi sonrasında siyasî istikrarsızlıkların bertaraf edilmesi açısından ise Musul'un Türk hâkimiyetine geçmesi yöreye yararlı olacaktır. Halkın eğilimi ise, yukarıda incelendiği gibi, çok değişken bir vaziyet göstermektedir. Bu çerçeve içerisinde ülkenin geleceğini belirleyecek bir kıstas olarak şu aşamada benimsenmesi doğru bir karar sayılmayacaktır. Ancak, iktisadî sebeplerle mandaya dahil

135- Aynı yerde: s.84

edilmelerini savunan en partizan Arap milliyetçilerinin bile İngiliz himayesinin nihâyete erdiği gün Türkiye'ye ilhâk olunmak talepleri unutulmamalıdır [136]. Yine de Komisyon, bu kararına rağmen, altını çizdiği sebeplerin dışındaki bazı etkenlerle Musul'un iki ülke arasında bölüşülmesi taraflarca uygun bulunursa, bu çözümün ihtilâflı ülke açısından her hangi bir mesele yaratmayacağını da Rapor'unda kaydedecektir. Anlaşılan, burada, Komisyon, Musul'un İngiltere ile Türkiye arasında pazarlık konusu yapılıp, taksim edilebileceğini düşünmüş ve bu fikrin karşısında olmadığını imâ etmeye çalışmıştır.

iv- Şeyh Said İsyanı, Nesturîler ve Meselenin Milletlerarası Hakemliğe Havalesi

Daha Rapor Milletler Cemiyeti'ne teslim edilmeden İngiliz istihbaratı muhtemel Türk tavrının ne olabileceği konusundaki sondajlarına devam ediyordu. 23 Mart (1925) tarihli bir raporda M. Kemâl Paşa'nın savaşmaya kararlı olduğu ve baharda güneyden İbn-i Suud'un başlatacağı bir harekâtla koordineli olarak Musul'a ilerleyeceği kaydediliyordu. İstihbarat Dış İşleri'ne ulaşınca, yetkililer ***"M. Kemâl Paşa'nın silaha sarılabileceği ihtimâli göz ardı edilmemelidir"*** diyorlardı [137]. Ancak, bir ay sonra Linsday, Türk Dış İşleri Bakanı ile görüşmüş ve Dr. Tevfik Rüştü Bey, kendisine askerî bir tehdidin söz konusu olamayacağını, hükûmetinin Milletler Cemiyeti'nin kararını kabul edeceğini söylemişti. Dış İşleri'nden Osborne, mülakatta ifade bulan Türk vaadinin çok önemli bir teminat olduğunu belirtmekten kendini alamayacaktı [138].

Türk ileri harekâtı hesapları arasında Anadolu'da Şeyh Said-Seyyid Abdülkadir isyanı çıkar. 13 Şubat 1925'te Piran'da Türk güvenlik kuvvetleriyle çatışmaya giren Şeyh Said'e Butyanlı, Mestanlı, Tavaslı ve Sivanlı aşiretleri de katılacak; Erzurum, Elazığ, Muş ve Varto'ya doğru ilerleyeceklerdir. Sıkıyönetim ilân edilecek, iktidar İsmet Paşa'ya geçecektir. Diyarbakır'da çevrilen Şeyh Said ve Abdülkadir'in -diğer arkadaşlarıyla birlikte- idamına karar verilir [139]. Ayaklanmanın çıkış

136- Aynı yerde: s.84-85.

137- PRO, FO.371/10824 E 1807/32/65, 23.iii.1925.

138- PRO, FO.371/10825 E 3005/32/65, 15.v.1925.

139- Şeyh Said İsyanı için bkz: G. Chaliand (der.) **People Without a Country** (Londra, 1980), s.61 vd; B. Cemâl, **Şeyh Sait İsyânı** (İstanbul, 1955), s.82; M. Tunçay, **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931** (Ankara, 1981), s.132 vd; M. Toker, **Şeyh Said ve İsyanı**, (Ankara, 1968); E. Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri** (Ankara, 1982.

sebepleri, niteliği üzerinde tarihçiler arasında genel bir fikir birliği yoktur. Dahası, ardında İngiltere'nin bulunup bulunmadığı da henüz aydınlığa kavuşmuş değildir. Bazı Türk tarihçileri -Aybars, Toker, Cemal- bu konuda İngiliz müdahalesinin delili olarak, bu devletin Fransa'ya tazyik yaparak Suriye sınırları içerisindeki demiryolu şebekelerinden Türk askerî kuvvetlerinin asiler üzerine gönderilmesini engelledikleri ve asilere gönderilen ve bir kısmının da İngiltere çıkışlı olduğu sanılan cephâne kutularında ***"Kürdistan"*** ibaresinin bulunuşunu göstermektedirler. Kürkçüoğlu ise bu konuda ***"İngiltere'nin kesin rolünü ortaya koyacak bir belgeye rastlamadığını"*** ifâde etmektedir.

Öte yandan, elimizdeki İngiliz belgelerini karıştırınca son derece ilgi çekici başka bir yorumla da karşılaşmamız mümkündür. Şöyle ki, Londra, Şeyh Said İsyanı'nın ***"doğrudan doğruya Türkiye tarafından plânlanmış olabileceğinden"*** kuşkulanmıştır! 4 Mart 1925 tarihli bir Dış İşleri raporunda, Şeyh Said İsyanı'm, Ankara'nın şu gayelerle düzenlemiş olabileceği öne sürülmektedir: a-) Asilerin elebaşılarının, sınırı aşıp ***"kardeşlerini kurtarmak üzere"*** Musul'a girmelerini ve sonra da bütün bu bölgeyi Türkiye'ye teslim etmelerini sağlamak; b-) Irak Kürtleri'nin Türkiye'de başarılı bir ayaklanmayı gerekçe yapıp Türkiye Kürtleri'yle birleştiklerini ilân etmeleri ve sonunda bir bütün hâlinde Ankara'ya bağlanmalarını sağlamak; c-) Hiç olmazsa, ayaklanmayı bahane edip, Irak sınırına yığınak sağlamak[140].

Kürkçüoğlu, İngiltere'nin Şeyh Said Ayaklanması'nı yakından izlediği, fakat destekleyici bir tutumdan da kaçınmaya çalıştığı inancındadır[141]. Ne var ki, Musul Meselesi'nin çözüme kavuşturulmamış olduğu bir sırada, bu ayaklanma -hiç olmazsa sonucu öyle gösteriyor ki- İngiltere'ye yararlar da sağlayabilmiştir. Bir kere, Türkler'in Türkiye'deki Kürtler'le bile barış içinde yaşayamadıkları ortaya serilirse, Türkiye'nin, çoğunluğu Kürt unsurundan oluşan Musul üzerindeki iddiası zayıflamış olurdu. 16 Eylül 1924 tarihli bir Dış İşleri belgesi Ankara'nın komşu ülkelerdeki Kürtler'in Musul Meselesi'nde lehlerine bir tavır almalarını sağlamak üzere nasıl Türkiye'deki kardeşlerine bazı imtiyazlar vermeyi düşündüklerini yazıyordu. Belgeye göre, 1 Ağustos'ta Diyarbakır'da bir Kongre tertip edilmiş ve bu toplantıda Güneydoğu'ya otonomi verilmesi anlamına gelecek bazı yeni düzenlemelerin kararı alınmıştı. Bu düzenlemeler kabilinden olmak üzere genel af, bütçeden özel

140- PRO, FO.371/10867 E 1360/1091/44.

141- Kürkçüoğlu, a.g.e., s.314.

ödenek, beş senelik vergi muafiyeti, şer'î mahkemelerin yeniden tesisi kabul edilmişti. Buna karşılık, Kürtler Ankara'ya Musul Meselesi'nde destek olacaklarını taahhüt etmişlerdi. Ancak, mesele Büyük Millet Meclisi'ne getirilmeden Şeyh Said İsyanı patlak verecekti[142]. Şeyh Said İsyanı'nın İngiltere'ye sağladığı ikinci bir fayda da fırsattan istifadeyle Irak'a karşı askerî bir harekâta girişmediği sürece, iç ayaklanmayla uğraşan bir Türkiye'nin, Musul Meselesi'nde direnmesini de güçleştireceğiydi[143].

> ***"Bu durumda, İngiltere'nin tutumu hakkında sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Yukarıdaki sebeplerden dolayı, ayaklanmanın çıkmasından çok, sınırlı kalması İngiltere'yi daha çok ilgilendirmiştir. Hattâ, İngiltere'ye yukarıda saydığımız yararları sağlayabilecek bir ayaklanma için, İngiltere'nin -en azından Kurtuluş Savaşı'nın başındaki tutumuyla- Kürtler'e "umut verdiği" de düşünülebilir. Fakat, daha kesin olan nokta, İngiltere'nin, ayaklanma bir kere patlak verdikten sonra, bunun bir bağımsızlığa kadar gitmesine yardımcı olmaktan kaçınmasıdır"***[144].

Kürkçüoğlu, yeni Türkiye'ye karşı tutumunun değişmekte olduğu bir sırada, İngiltere'nin, Türkiye'yi parçalayarak onu muhtemelen yeniden Sovyetler Birliği'ne itmek isteyeceğini varsayarak yukarıdaki alıntıda verdiğimiz sonuca ulaşmıştır. Araştırmacıya göre, böyle bir davranış, İngiltere'ye bağlı bir Kürdistan üzerinden, Londra'nın Yakın Doğu'daki güvenliğine katkıda bulunsa bile, Türk-Sovyet ilişkilerinin yeniden güçlenmesi halinde, **Whitehall**'un, Lozan Konferansı'nda Boğazlar'da sağladığı üstünlük tehlikeye girerdi. Kaldı ki, İngiltere'yle dostluğa yönelmiş bütün halindeki bir Türkiye de, hem Boğazlar, hem de Orta Doğu açısından Londra'ya güvenlik sağlayabilecekti. Biz yine de Londra'daki diplomatik çevrelerin Türkiye'nin Sovyetler'e kaymayacağını gayet iyi bildiklerini sanıyoruz. Hem zaten **Whitehall**'daki iyi haber alan kaynaklar, ne kadar şiddetli olursa olsun bir ayaklanmanın Türki-

142- B.N. Şimşir (der.) **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu 1924-1938** (Ankara, 1975), s.13: FO.424/261, s.44-48, belge no.63.

143- İngilizler, bu hususdaki görüşlerini şu iki belgede dile getirmektedirler: FO.424/262, s.138-139, no.138, İstanbul, 31.iii.1925 ve FO.424/262, s.149-150, no.151, İstanbul, 15.iv.1925.

144- Kürkçüoğlu, a.g.e., s.314.

ye'nin temellerini pek sarsmayacağına, olsa olsa Ankara'yı bir müddet uğraştırıp, Musul Meselesi'ndeki rahat manevra kabiliyetini kısıtlayacak bir tahribat açabileceğini kestirmiş olmalıdırlar. Daha açık bir ifadeyle, Londra yeni Türkiye'nin tamamiyle yıkılmasını değil de, tabir caizse kanının bir süre akıtılıp, Musul Meselesi'nde kendi lehine tedbirler alamayacak bir güçsüzlüğe sürüklenmesini arzulamış olabilir.

Eğer İngiltere perde arkasından olsa dahi Şeyh Said'in İsyanı'na destek sağlamışsa, müdahalesinin dozunu gayet iyi ayarlamış; âsîleri nihâî zafere ulaştıracak geniş çaplı bir arka çıkmadan kaçınmıştır. Bu suretle âsîleri cesaretlendirerek, gizli tasavvurlarını icra safhasına sokmalarını sağlamıştır. Ancak, bunu yaparken Türkiye'nin elindeki askerî imkânların üzerinde bir desteği âsîlere tanımamakla Ankara'nın tenkil harekâtında başarı sağlayabileceğinden de emin olmak istemiştir.

Şimdi, ikinci ihtimâli gözönüne alalım. İngiltere'nin Şeyh Said'in de rol aldığı ayaklanmadan -hazırlık safhası da dahil olmak üzere- uzak kalmayı tercih ettiğini varsayalım. Burada da Londra, geçmişteki teamüle uygun olarak onlara destek olduğu ya da olabileceği intibaını gerek Ankara'ya ve gerekse âsîlere gayet iyi bir biçimde vermiştir. Ancak, isyan patlak verince, aynen Kürkçüoğlu'nun belirttiği gibi, ***"Bekle-Gör"*** siyasetini uygulamıştır. Bir süre önce Nesturîler'i kışkırtan İngiltere'nin aynı müdahaleci tavrını bu ayaklanmada da sürdüreceğinden emin olan Türkler, belki de bu sefer bu desteği bahane ederek, Dış İşleri'nin 4 Mart 1924 tarihli raporunda yer aldığı gibi, Musul'a sarkmayı düşünmüşlerdi. Ancak, Londra, isyana karışmayınca veya Türkler'in ellerinde karıştığına dair kesin deliller olmayınca; bu müdahaleye misilleme kabilinden Musul sınırına ne yığınak, ne de Irak'a bir ileri harekât yapma hakkını kendilerinde bulamamışlardı. Bu konjonktür içerisinde Türkiye'nin 4 Mart 1924 tarihli raporda ifadesini bulan tasavvurları, eğer gerçekten var ise, dünya siyasetini zorlayacak ve tabiî ki Türkiye'yi milletler arası politikada saldırgan duruma düşürecek bir çılgınlık haline dönüşecekti. İşte bu şekilde, Rapor, Milletler Cemiyeti'ne teslim edilmeden İngiltere, Ankara'nın Musul'a yönelik muhtemel ileri harekâtını caydırıcı tedbirleri almaya başlamış olabilir[145].

Rapor'un teslim edilmesinden sonra ise Ankara, Milletler Cemiyeti'ne 23 Temmuz 1925 tarihli bir müracaatla Musul Komisyonu'nun bölgedeki araştırması sırasında Arap idarecilerin Türkiye'nin tezlerini

145- Yine bu konuda Türk arşivlerinde araştırmaya ihtiyaç vardır.

zayıflatmaya yönelik faaliyetlerine dikkatleri çekecekti[146]. Tevfik Rüştü Bey, pek çok mahalde ***"gerçek"*** hislerini ifade etmek isteyenlerin ***"işgâl otoriteleri"*** tarafından ileride cezalandırılmayacaklarını taahhüt etmesini ve bu konuda Komisyon'un kendilerine aracı olmasını istemişlerdi. Bunu sağlamak için Milletler Cemiyeti'nden bir yetkilinin Musul'da devamlı olarak görevlendirilmesini rica etmişlerdi. Söz konusu isteklere karşı Komisyon, yetkisiz olduğunu belirtmişti. Türk yanlısı olarak görülen ifade sahipleri, tâciz hattâ terörize edilmiş, hapse bile atılmakla karşılaşmışlardı. Komisyon Musul'dan ayrıldıktan sonra ise geniş çapta müeyyide uygulamasına geçilmişti. Arap idareciler, söz konusu şahıslara cebren ifadelerini değiştirtip, ilgili belgeleri Cemiyet'in tasarrufuna göndermeyi bile deneyeceklerdi. Her türlü baskıya rağmen ifadelerinde sebat edenleri Bağdat'a sevk ederek tutuklayacaklardı. Irak yöneticileri daha da ileri giderek, Türkiye lehindeki aşiretlerden Dohuk-İmadiye çizgisinde bulunanları havadan bombalayacaktı. Ayrıca, gayr-i resmî çeteler kurularak bu aşiretlere bir de karadan baskınlar düzenleteceklerdi. Irak'ın baskı ve şiddete dönüşen cezalandırıcı müeyyidelerinden kaçan aşiretler Türkiye'ye akın etmek zorunda kalmışlardı. Ankara, bir an önce bu duruma son verilmesini talep ediyordu. Türkiye'nin protestosunu cevaplayan Londra, Ankara'nın iddialarının doğru olup olmadığını, Irak hava kuvvetlerinin sadece ***"gösteri"*** uçuşlarında bulunduğunu savunacaktı. Ancak bazı aşiretlere yönelik cebrî tasarruflara girişildiğini de yalanlamayan Londra'ya göre, bunlar ***"asayişi temine yönelik idarî mecburiyetlerin neticesiydi"*** [147]. Ankara'nın yukarıdaki ithamlarını savuşturduğuna inanan Londra, 27 Ağustos'ta diplomatik karşı-taarruza geçerek Türkiye'nin Şeyh Said İsyanı'nı istismar etmesi yetmiyormuş gibi bir de Hakkari'nin civar köylerindeki Nesturî-ler'i baskı altında tuttuğunu ifade edecek[148]; fakat Ankara bu ithamları derhal geniş bir açıklamayla reddetmeyi bilecekti [149]. 15 Ağustos tarihli Ankara'nın notasına bakılacak olursa dört gün önce İngiliz uçakları Brüksel Hattı'nı ihlâl ederek Türk semalarına tecâvüz etmişlerdi [150]. Ayrıca, içlerinde resmî üniformalıların da bulunduğu beş yüz kişi Şapatan'daki Türk sınır noktasını vurmaya çalışmışlardı [151]. Tevfik Rüştü Bey, bu sal-

146- PRO, 30/52/93, C.399 M.138, 1925 VII.

147- Aynı yerde: 10.vii.1925.

148- PRO, 30/52/97, C.480, 1825 VII.

149- Aynı yerde: C.479, 1925 VII.

150- Aynı yerde: C.478, 1925 VII

151- Aynı yerde: 26.viii. 1925.

dırıların amacının Türkler'i ***"tahrik etmeye"*** yönelik olduğunu vurgulayacaktı[152].

Ankara'nın bu sert çıkışını, Londra yine Nesturîler'in baskı altında tutulduklarına dair ithamla karşılamaya çalışacaktır.Hatta, Dış İşleri, belki de genel savaştan kalma alışkanlıkla, bir ***"Nesturî Tehciri"*** meselesini ortaya atacak ve altı bin kadar Hristiyan'ın Goyan'dan Başkale'ye gönderildiğini iddia edecektir [153]. Ancak, bu iddiaların Milletler Cemiyeti'ne ulaştırılmasının üzerinden yirmi dört saat geçmeden Cenevre'deki Türk Delegasyonu bir cevabî nota yayınlayacaktır. İddiaların çürütülmesine ayrılan giriş sayfalarını takiben, notada İngiltere'nin bu rivayetleri dünya kamuoyunda laik Türkiye Cumhuriyeti aleyhine bir hava estirmek için yaydığı kaydedilmektedir. Bir başka sebep olarak ise İngiltere'nin Brüksel Hattı'nın ötesine tecavüzlerini meşrulaştırıcı bir bahane araması gösterilmektedir [154].

Yine de ***"Hristiyan Tehciri"*** ve Brüksel Hattı'ndaki tecavüzleri bahane eden İngiltere, yöreye bir araştırma heyetinin gönderilmesini Milletler Cemiyeti'nden isteyecektir[155]. 25 Eylül 1925 tarihli cevabında Türk misyonu, sözkonusu heyetin ihtilaflı arazide 24 Temmuz 1923'ten itibaren cereyan eden tecavüzleri de ihtiva edecek şekilde bir araştırma yapması gerektiğini savunacaktı. Ancak, bu yöntemle o günden bu güne kadar sürdürülen Irak - İngiliz ihlâlleri -sebepleri ve sonuçlarıyla- daha iyi anlaşılabilirdi. Devamla, Türkiye lehine beyanat verenlere müeyyide uygulanmasını arzu etmekte olduğunu Milletler Cemiyeti sekreterliğine bildirecekti: a-) Musul Komisyonu'na Türkiye lehine beyanat verenlere müeyyide uygulanmamış mıdır? b-) 1924'te Türkler'e karşı isyankâr hareketlere kalkışan Nesturîler'i hangi devlet tahrik, teşvik ve himâye etmiştir? c-) Brüksel Hattı'nın güneyinde silahlandırılan Seyyid Taha ve Seyyid Abdullah'ın aşiretleri Türk sınırları içine doğru bir harekât için hazırlanmamış mıdırlar? ç-) 24 Ağustos'ta Türkiye'ye giriş yapan beş yüz şakî Brüksel Hattı'nın Güneyindeki topraklarda yetiştirilmemiş midir? d-) Sınırın güneyinden başlatılan bu operasyonlarda esir edilen Türk Subayları, Irak hapishanelerine götürülürken, eşlerinin namusu da şakîlerce haleldâr edilmemekte midir? e-) Süleymaniye İngiliz jetleri tarafından bombalanmamış mıdır? Türk

152- Aynı yerde: C.477, 1925 VII.

153- PRO, 30/52/98, C.539, 1925 VII, 15.ix.1925.

154- PRO, 30/52/102, C.680, 1925 VII, 12.x.1925.

155- Aynı yerde: 28.x.1925.

Delegasyonu, bu ***"sorularına"*** ilâve olarak, asıl ihtilâfın Brüksel Hattı'nın güneyinde yer alan Musul Bölgesi üzerinde cereyan ettiğini ifâde ediyor ve araştırmanın bu yöre ile sınırlandırılmasını istiyordu. Bundan önceki Araştırma Komisyonu'nun çalışmalarının acı tecrübesi, sanıyoruz, Ankara'nın kurulması düşünülen yeni heyete karşı endişe duymasına sebep olmuştur. Nitekim, Milletler Cemiyeti Sekreteri Eric Drumond, söz konusu sınır tecavüzlerini incelemek üzere Estonya ordusu eski genel kurmay başkanı General Laidoner'i -yardımcıları Ortega Nunez (İspanyol) ve Albay R. Jak (Çekoslavak)görevlendirince, Türkiye kararının değişmediğini bildirecektir [156].

Ekim'in sonunda gezisine başlayan Laidoner'in 3 Kasım'da Cenevre'ye gönderdiği ilk mesajda ***"olayların çoğunlukla önemsiz sınır çekişmeleri olduğu"*** kaydedilecekti[157]. Bu arada İngiltere 1925 Mart-Nisan aylarında Dışişleri bakanlarıyla Ankara'nın Londra elçisi Zekai Bey arasında cereyan eden tartışmalarla Türkiye'nin sınır ihtilafına ilişkin hazırladığı bir antlaşma taslağının Konsey'e dağıtılmasını isteyecekti[158]. Bu belgede Türkiye'nin Musul Meselesi'ni Milletler Cemiyeti çerçevesinde değil de ***"ikili görüşmelerde"*** çözme arzusu açıkça dile getiriliyordu. Ayrıca, bu yazışmalarda Türkiye'nin bazı ekonomik işbirliği imkânları yaratılabilirse, meselenin çözümünde daha anlayışlı bir tutum takip edeceği de imâ ediliyordu. Londra, geçmişteki bu vesikaları Milletler Cemiyeti'nin dikkatine sunmakla; Türkiye'yi kamuoyu nezdinde mahçup etme gayesini güdüyordu. Şöyle ki, söz konusu yazışmaların çerçevesinde Türkiye'nin ihtilafların milletler arası teşekküllere itimad etmediği ve Musul Meselesi'ni bahane ederek, İngiltere'den bazı ekonomik tavizler koparmak istediği imajı yaratılmaya çalışılıyordu. Böylesine psikolojik bir atmosfer hazırlandıktan ve dahası, Türkiye'nin Laidoner heyetine gözlemci gönderilmesini boykot edip, İngiliz-Irak otoritelerini araştırmaya tesir edebilmek için serbest bıraktıktan sonra, generalin intibalarının Ankara lehine sonuçlanması zaten beklenemezdi. Nitekim, 16 Kasım'da Musul'dan yazan Laidoner a-) Türkler'in Hıristiyanlar'ı tehcir ettiği yolundaki İngiliz iddiasını kabul etmekle kalmıyor, aynı zamanda b-) Ankara'nın sınırdaki statükoyu bozmak gayesiyle Brüksel Hattı'nın Güneyine sarktığı ithamlarını da tekrarlıyordu [159].

156- Aynı yerde: C682, 1925, VII.

157- Aynı yerde: C.690, 1925 VII, Cenevre, 13.xi.1925.

158- Ayne yerde: C.705, 1925 VII.

159- General'in raporu için, bkz: PRO, 30/52/104, C.785, 1925 VII.

Nesurîler'in durumuna ilişkin bir açıklama zaten 24 Ekim'de Ankara tarafından yapılmıştı[160]. Ankara Siah ve Ziyaret köyleri sakinlerinin ihtilaflı araziye göç ettiklerini yalanlamıyordu. Ancak bu köylerin halkı dinî liderlerinin de dahil olduğu, bir ihanet şebekesi oluşturmuşlardı. Nesturîlerin çoğu devletlerine bağlılıklarını ifade etmişler ve bu müdaheleye engel olunmasını istemişlerdi. Hattâ bazıları bizzat hükûmete başvurarak, bu hattan içerilere alınmalarını rica etmişlerdi. Yine de Ankara, İngiltere'nin iddia ettiği gibi, Gellikoyun bölgesindeki Nesturîler'in yer değiştirmelerini gerekli görmeyecekti. Bütün bu iyi niyetlerinin üzerine General'in raporu, Ankara'da Tevfik Rüştü Bey'in ifadesiyle, ***"büyük bir şaşkınlık"*** yaratacaktı[161]. Milletler Cemiyeti Genel Sekreter Yardımcısı Averol'a nazik bir dille ***"teessüflerini"*** bildiren Tevfik Rüştü Bey, konuyu Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getireceğini ve buradaki müzakerelerden önce Konsey'e herhangi bir cevap vermesinin mümkün olmadığını açıklıyordu. Ancak, Ankara'nın Cenevre'deki temsilcisi Münir Bey, 13 Aralık'ta Milletler Cemiyeti'ne bir nota yazarak, Türkiye'nin Musul Meselesi'nin başından beri gösterdiği anlayışı asıl İngiltere'nin karşılıksız bıraktığını, plebisit tekliflerini reddettiğini tekrarlayacaktı [162]. Bir gün sonra da Tevfik Rüştü Bey dayanamayarak, Cemiyet'e uzunca bir cevabî nota kaleme alacaktır[163]. Yazıda, Irak-İngiliz otoritelerince Nesturî göçmenlerden alınan ifadelerin ***"uydurulmuş"*** olduğunu savunacaktır. ***"Herkes Asurî-Keldanîler'i (Nesturî demek istiyor) kimin silahlandırdığını ve onları Türkiye aleyhine kışkırttığını bilmektedir."*** Onlar devlete karşı gelmişlerdir. Halbuki, Osmanlı İmparatorluğu'ndan beri bu cemaate verilen hak ve özgürlükler bellidir.

Milletler Cemiyeti bir yandan Brüksel Hattı boyunca meydana gelen statüko ihlâlleriyle Nesturî Meselesi'ni tartışırken, diğer yandan da Araştırma Komisyonu'nun nihaî raporunda dile getirilen teklifleri taraflara kabul ettirebilmenin yollarını arıyordu. Cenevre'deki görüşmelerin daha başından Milletler Cemiyeti Raportörü Unden, İngiltere temsilcisine-Lord Parmoor-Cemiyet'in vereceği karar her ne mahiyette olursa olsun bunu hükûmetinin kabûl edip etmeyeceğini sormuş, olumlu cevap almıştı. Aynı suali Fethi Bey'e sorunca, Türk Delegesi, Meclis'-

160- Aynı yerde: C.650, 1925 VII.

161- PRO, 30/52/104, C.800, 1925 VII, 11.xi.1925.

162- Aynı yerde: C.815, 1925 VII.

163- Aynı yerde: C.820, 1925 VII.

in kararını verirken Musul ahalisinin ilham alınması -ya da açık bir ifadeyle yörede plebisit yapılması- şartıyla, kabullerini bildirmişti. İşte, şimdi Cemiyet, Komisyon'un raporunu onaylamış; sıra tarafların kabulüne gelmişti[164]. Ancak, Fethi Bey'in yerine Cenevre'ye gelen Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Bey, Cemiyet Meclisi'nin sadece Misakı ile çizilmiş sınırlar içinde karar verebileceğini ve meselenin on beşinci madde hükümleri gereğince tetkik edilmesi gerektiğini savunmuştur. Bu sınırlar dışında Meclis'e bir yetki ya da görev verildiği zaman bunun belirtilmesi gerekiyordu. Nitekim, Lozan Andlaşması'nın 24, 48 ve 107'nci maddelerinde bu gibi durumlara açıkça işaret edilmişti. Oysa, Lozan Andlaşması'nın 3. maddesinin ikinci fıkrasında sadece ***"ihtilaf Cemiyet Meclisi'ne arzolunacaktır"*** denilmekteydi. Şu halde, Meclis bu konudaki yetkilerini kullanırken Misak hükümleri çerçevesi içinde hareket etmek mecburiyetindeydi. Bundan başka, Türk Temsilcisi Lozan Konferansı'nda Musul Meselesi konuşulurken Curzon tarafından söylenen şu sözlere dikkatleri çekmiştir. ***"Diğer taraftan Misak'ın 15. maddesi Türk Hükûmeti'nin de içinde temsil edileceği Konsey'in kararı ittifakla verilmelidir diyor, böylece Türkiye'nin rızası olmaksızın hiçbir karar verilmeyecektir".*** Bu şekilde, Tevfik Rüştü Bey uyuşmazlığa taraf olan devletlerin olumlu oyu olmadan Meclis'in bu konuda tarafları bağlayacak karar alamayacağını ileri sürmüş oluyordu[165].

Türk Temsilcisi'nin bu itirazları karşısında Cemiyet Meclisi 19 Eylül 1925'de Milletlerarası Daimî Adalet Divanı'ndan ***"istişarî mütâlaa"*** isteyerek şu soruları sormuştur: a) Lozan Andlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasına göre Meclis tarafından alınacak kararın mahiyeti nedir? Hakem hükmü mü, tavsiye mi, yoksa sadece bir tavassut mu? Karar oybirliği ile mi, oyçokluğu ile mi alınmalıdır? b) ilgili tarafların temsilcileri oylamaya katılabilir mi [166]? Gelişmeler karşısında Türk Hükûmeti meselenin ***"siyasî"*** bir nitelik taşıdığını, ***"hukukî"*** bir çözüme bağlanamayacağını, bu yüzden de Türkiye'nin Divan'ın çalışmalarına katılmayacağını bildirecektir. Divan'ın 21 Kasım 1925 tarihli mütâlaası özet olarak şöyledir: a) Milletler Cemiyeti Misakı'nın 15. maddesine göre, Cemiyet Meclisi esas itibariyle bağlayıcı karar alamaz. Bununla beraber, Lozan Andlaşması'nın 3. maddesinin 2. fıkrasının son cümlesindeki

---

164- PRO, 30/52/104, C.821(1) 1925 VII, 16.xii.1925, Unden'in nihaî raporu.

165- Mehmet Gönlübol, **Milletlerarası Siyâsî Teşkilâtlanma** 3. baskı (Ankara, 1975), s.154-155.

166- PRO. 30/52/98, C.549(1) 187, 1925 VII.

"mukadderat-ı kat'iyesi bu karara muallak olan" tabiri ile taraflar Cemiyet'e bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisi tanımışlardır.
Bu yüzden, Meclis bu konuda bağlayıcı karar almak yetkisine sahiptir; b) Cemiyet Meclisi'nde bu konuda kararın oybirliği ile alınması gerekmektedir. Cemiyet Misakı'nın 5. maddesinin birinci fıkrası bu konuda amirdir. c) Misak'ın 15. maddesinin 6 ve 7. fıkraları uyuşmazlık durumlarında oybirliği hesaplanırken ilgili devletlerin temsilcilerinin oylarının hesap edilmeyeceğini belirtmektedir [167]. Sözkonusu mütâlaa Meclisce de onaylanacaktır. Bu karardan sonra Türkiye, Misak hükümlerinin ihlâl edildiğini ileri sürerek Cenevre'deki temsilcilerini geri çekecektir.

Milletler Cemiyeti'nin Musul Meselesi'ndeki kararını yorumlayan Gönlübol, bu çalışmanın anlatım akışının da teyid ettiği şu sonuca ulaşmaktadır:

> ***"Kabul etmek gerekir ki, Milletler Cemiyeti Meselesi'nin Musul'u Irak'a terk eden bu kararı bu konuda Irak'ın ya da İngiltere'nin haklı olmasından ileri gelmemiştir. Esasen, Türkiye'nin daha Lozan'dan beri bölgede plebisit yapılmasını teklif etmesi ve İngiltere'nin de bu teklifleri kesinlikle reddetmesi, yüz yıllardan beri Türkiye'nin elinde bulunan bu bölge üzerinde de bu devletin haklı iddialarını göstermesi bakımından yeterlidir. Milletler Cemiyeti Meclisi siyasî bir organ olduğu için, bu organda alınan kararların siyasî çıkarların etkisi altında kalacağı tabiî idi. Musul Meselesi Cemiyet Meclisi'nde görüşülürken İngiltere Cemiyet'in en nüfuzlu üyelerinden biri ve Meclis'in daimî üyesi bulunuyordu. Buna karşılık Türkiye, Teşkilât'ın bir üyesi dahi değildi. Meclis'in Türkiye aleyhine oybirliği ile karar almasında bu gerçeğin önemli bir rolü olduğunu kabul etmek gerekir. Musul olayı, Milletler Cemiyeti'nin Birinci Cihan Savaşı'ndan galip çıkan devletlerin bir teşkilatı olduğu gerçeğini bir defa daha ortaya koymuştur"*** [168].

Elimizde Gönlübol'un yukarıdaki düşüncesini ispatlayacak belgeler mevcuttur. İngilizler, bir yandan Irak'taki otoriteleriyle Araştırma

---

167- **League of Nations, Category V(1925) Assembly, Council, Circular Letters** 33/7; C.708 M 257,1925 V, 23.xi.1925, Cenevre. Tahlilî için, bkz: Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye II: Musul Meselesi", **AÜHFD**, C.III/2-4 (1946), s.328-343.

168- Gönlübol, a.g.e., s.157.

Komisyonu üyelerini etkilemeye çalışırken; diğer yandan da gerek Komisyon ve gerekse Konsey üyelerini vatandaşı oldukları ülkelerin Dışişleri bakanlıklarıyla temas kurarak kendi lehlerine çekmeye gayret göstermişlerdir. Tesbit edebildiğimiz kadarıyla Türk taraftarı olarak bilinen Kont Teleki , Dışişleri örgütünün tazyiklerine dayanamayacaktı. Nitekim, Macaristan'ın Londra Büyükelçisi Baron Rubido Zickhy, İngiliz Dışişleri'nden Spring-rice'ı görerek; Teleki'nin Rapor'a son şeklini vermek üzere artık ***"İngiliz tavsiyelerine açık olduğunu"*** belirtecekti[169]. Milletler Cemiyeti Raportörü Unden İngiliz arzularını harfiyyen yerine getiremediği için Londra'dan ***"özür dileyecekti"*** [170]. Milletler Cemiyeti Konseyi üyesi Uruguay, Dışişleri Bakanı kanalıyla, İngiltere'nin Montevideo Büyükelçisine ***"medenî alemin çıkarları"*** adına Britanya'yı kollayacaklarını belirtecekti[171]. Diğer üyelere de benzeri baskıların uygulandığı kuvvetle muhtemeldir.

v- Son Çekişmeler, Uzlaşmalar ve Musul Meselesi'nin Çözümlenmesi

Milletler Cemiyeti Araştırma Komisyonu Raporu'na karşı Türkiye'nin muhtemel tepkisi protestoların ötesine geçecek miydi? Dışişleri, Türkler'in asabiyetinin ***"barışçı"*** veya ***"maceracı"*** bir siyasete döküleceğini kestirmenin şu aşamada mümkün olmadığına inanıyordu[172]. İngiliz istihbarat kaynakları yine kolları sıvadılar. Bu arada Sömürgeler Bakanlığı Türkler'in Brüksel Hattı'nın güneyine kaymayacaklarını savunuyordu. Yine de Hindistan Müstemleke Nezareti'ne yazılarak, Hind ordusunun alarma geçirilmesi sağlanmıştı[173]. Öte yandan Linsday, bir savaş ihtimalinin zayıf olduğunu, Ankara'da İsmet Paşa'nın başını çektiği ***"ılımlıların"*** muhalefetteki ***"milliyetçilere"*** karşı sözlerini dinletebileceğini yazıyordu. Dışişleri'nde Oliphant, ***"Evet, Türkler blöf yapabilir, ama buna güvenmek hatalı olur"*** diyordu[174].

Dışişleri'nin hazırladığı bir muhtırada geniş bir durum değerlendirilmesi yapılacaktı. Muhtıra ***"Acaba Türkler'in Irak'a hücumu muhtemel midir?"*** sorusu ile başlıyordu. Cevap kesin ve kısaydı: ***"Evet"***.

169- PRO, FO.371/10825 E 2093/32/65, 2.iv.1925.

170- PRO, FO.371/11459 E 961/62/65, 29.i.1926.

171- Aynı yerde: E 250/62/65, 23.xii.1925.

172- PRO, FO.371/10825 E 5164/32/65, 25.viii.1925.

173- Aynı yerde: E 5104/32/65, 27.viii.1925.

174- Aynı yerde: E 5675/32/65, 14.ix.1925.

Muhtırada sebeplere de yer verilmektedir. İlkin, Linsday'den gelen bazı raporlarda İngiliz basınının ***"Irak aleyhtarı"*** olduğundan hareketle Türkler'in Londra'nın tezlerini savunmada desteksiz kaldıklarına inandıkları vurgulanıyordu. Ankara'da ise Rus nüfuzu artmıştır. İsmet Paşa'nın M. Kemâl Paşa üzerindeki ***"teskin edici"*** etkisi de azalmaktadır. Zaten, Türkler Nesturî Meselesi'nde ciddî tedbirler alırken ne Milletler Cemiyeti'ni ne de İngiltere'nin protestolarını dikkate almışlardır. Bu arada iyi donatılmış birlikler hergün Adana'dan doğuya sevk edilmektedir. Cenevre'den ayrılmadan Türk Delegesi, bir yıl önce Fethi Bey'in teminatını yalanlarcasına Ankara'nın Milletler Cemiyeti kararını kabul etmeyebileceğini ifade etmemiş midir? Böylece, açık bir savaş girişimi olmasa bile Türkler, Kuzey Mezopotamya'da milislerle, aşiretlerin de yardımıyla bazı hadiselere sebep olacaklardır. Muhtıradaki görüşlere gerek Spring-Rice, gerekse Oliphant ***"aynen katılmaktadırlar"***. Artık Linsday bile Türkler'in son tavrında ***"blöf"*** yatmadığına sonunda inanmıştır. Londra'daki Türk Büyükelçiliği'nden sızan haberler de Türkler'in kararlılığını yansıtmaktadır. Rivayetlere göre Türkler, Sovyetler'le gizli bir andlaşma imzalamışlar; bir savaş vukuunda Moskova'nın pasif kalmasını sağlayacak tedbirleri almışlardır. Hattâ, Ankara'yı bu katı tavra ***"Rus entrikalarının"*** sürüklediği bile söylenmektedir. Durum Başbakan'a iletilir. O da endişelidir. Ancak Dışişleri Bakanı daha ***"metindir"***. Gelen istihbarat karşısında paniğe kapılmamaları gerektiğini savunur. Millî Mücadele sonunda Türk ve İngiliz birliklerinin Çanakkale'deki ***"sinir harbini"*** hatırlatarak, ***"o zaman kazananlar Türkler olmuştu; şimdi ise biz olmalıyız"*** diyordu[176].

Aynı tarihlerde Genelkurmay Başkanlığı da bir durum tesbiti yaparak Kraliyet Savunma Komitesi'ne takdim eder. Rapora göre, olumsuz hava şartlarından dolayı Türkler'in bahardan önce harekâta girişmeleri mümkün değildir. İngiliz ***"karşı-harekâtı"*** -eğer gerek duyulursa Milletler Cemiyeti'nin tasvibi ile gerçekleştirilmelidir. Boğazlar'a saldırı düşüncesine karşı ise İngiliz Genelkurmayı bu harekâtın Boğazlar Sözleşmesi'ni ihlâl etmeden gerçekleşmeyeceğini belirtmektedir. Bu da, tabiî ki, Rusya'nın tepkisini çekecektir. Raporu değerlendiren Dışişleri Bakanlığı, ***"askerî durumların hiç de avantajlı olmadığını"*** itiraf edecektir[176].

Gözler Türkiye'ye çevrilmişti. Acaba Ankara, Milletler Cemiyeti'nin aldığı kararı uygulayacak mıydı? Uygulamayacaksa, Türkiye'nin

175- Aynı yerde: E 5845/32/65, 23.ix.1925.

176- PRO. FO.371/10826 E 6332/32/65. 14.x.1925.

bunalımın bu safhasında diplomatik cepheye sürebileceği ne gibi kozları olabilirdi? Yoksa, Türkiye, savaşa dahi başvurmayı düşünecek kadar Musul üzerinde kararlı mıydı? Bu sorular bir kere de 15 Ekim'de toplanan Kraliyet Savunma Komitesi'nde de dile getirilecektir. İngilizler, her ihtimale karşı, Musul'a Hindistan'dan takviye kuvvetler çıkarılmasının zarurî olduğuna inanmaktadırlar. Churchill ise harbe karşıdır. Sadece filonun teyakkuzda bekletilmesinin yeterli olacağını savunur. Eğer Hava Kuvvetleri muhtemel bir Türk taarruzunu durduramazsa, o zaman Donanma devreye sokulabilirdi. Bu arada İmroz ve Bozcaada'nın işgali gündeme gelir. Ayrıca, Türkler'le çarpışmalar başlayınca, Yunanistan da cepheye sürülebilirdi. Komite, Churchill'in tavsiyelerini benimseyecektir[177].

Dönemi değerlendiren bir İngiliz tarihçisi ise artık Türk karar vericilerinin bütün ümitlerini kaybettiklerini ve zaman kazanmak taktiklerine başvurarak, bu ***"ayak sürüme"*** gayretleri içerisinde Londra'dan hiç olmazsa bazı tavizler koparmaya çalıştıklarını iddia etmektedirler. Tarihçiye göre, Hükûmet'in halkın ve Meclis'in infialine karşı başka türlü ayakta durması mümkün değildi[178]. 16 Ekim'de İstanbul'dan yazan İngiltere Büyükelçisi Sir R. Linsday, Türkler'in Ankara ile Londra arasında tesis edilecek dostluğu Musul Meselesi'nin engellediğini defalarca tekrarlamaktan usanmadıklarını bildiriyordu. Ancak, bu doğru değildi. Kaldı ki, Milletlerarası politikadaki müstakbel gelişmeler zamanla Türkiye'yi İngiltere'nin dostluğuna itecekti. Linsday, bu bağlamda Türkler'in Rusya'nın güneye inme niyetlerinden için için çekindiğini itiraf ediyordu. Rusya'nın Ortadoğu'daki emellerine sed çeken AvusturyaMacaristan ile Almanya İmparatorlukları tarih sahnesinden çekilmemişler miydi? Bu da sahnede yegâne müttefik olarak İngiltere'yi bırakıyordu; aynen Kırım savaşı günlerinde olduğu gibi... Çağdaşlaşma yönünde oldukça ciddî mesafe alan Türkiye'nin İngiltere açısından da önemli, hattâ güçlü bir dost olacağı belliydi. Büyükelçi, Türkiye'nin güneyinde cereyan eden aşiret ayaklanmalarına da temas edecektir. Bu isyanları ***"Türkler'in kalbine yönelen ciddî bir tehdit"*** olarak nitelendiren Linsday'in şu satırları ne kadar mânâlıdır: ***"İngiltere için kenara çekilip, Türkiye'yi /meseleleriyle/ yapayalnız bırakmak başkadır, en zayıf noktalarından güçlü bir darbe indirmek bir başka..."*** Büyükelçi, İngiltere'nin gırt-

177- Aynı yerde: E 6568/32/65.

178- S.F. Evans, **The Slow Rapprochement: Britain and Turkey in the Age of Kemâl Atatürk 1919-1938** (Eothen, Hull, 1982), s.92.

lağına kadar Güney Kürdistan'da aşiretlerin milliyetçiliğini desteklemeye gömüldüğü inancındadır. Ancak, Chamberlain, Büyükelçi'ye yazdığı cevabında Londra'nın ne Irak'taki aşiretlere otonomi vermek, ne de Sevr'deki bazı hükümleri hortlatmak çabasında olduklarını hatırlatacaktır: ***"Bunu Türkler'e açıkça belirtiniz"***[179]. Linsday'ın raporlarına dayanarak, Dışişleri bir kere daha Türkler'in blöf yaptıklarına kendini inandıracaktır[180].

Pekiî, İngilizler 1923'ten beri ayak sürüyen Musul Meselesi'nin çözümüne ilişkin ne düşünüyorlardı? Bu konuda hazırlanan ayrıntılı bir muhtırada Türkiye'de yegâne karar vericinin Mustafa Kemâl olduğundan bahisle, onun hükûmet, hattâ Türkiye ile özdeşleştiğine işaret ediliyordu. Muhtıraya göre, Mustafa Kemâl ***"gerçekçi bir idealist, yapıcı bir milliyetperver ve hayalindeki emelleri uygulamaya koymuş bir devlet adamıydı"***. Ne var ki, ülkesini istediği seviyeye getirebilmesi kolay olmayacağa benzerdi. Bu süreç içerisinde Mustafa Kemâl başarısızlıklarla karşılaşırsa, prestij kaybına ne kadar katlanabilirdi? İşte, bu soruyla Mustafa Kemâl'in tatmin edileceğini umuyorlardı. Ancak, Londra, Kürt milliyetçiliğine angaje olmuştu. Bu sebeplerle, Londra, iç politika gerekleriyle, Musul Meselesi'nin lehlerine bir çözüme ulaştırılabilmesi için Mustafa Kemâl'in ısrar edeceğini sanıyordu. Gelelim dış siyaset açısından meselenin değerlendirilmesine... İngiltere, Musul Meselesi olmasa, Mustafa Kemâl'in Milletler Cemiyeti ailesine girmekten çekinmeyeceğini; bunun dostlukla örülü bir milletlerarası siyasetinin icabı olduğuna inanıyordu. Hiç olmazsa Cemiyet içinde bir Türkiye, Rusya karşısında daha emin bir vaziyete kavuşabilirdi. Yoruma bakılırsa, Türkiye dünya siyasetindeki ***"yalnızlığını"*** aşmak için fırsat kolluyordu. İktisadî açıdan ise, Türkiye yabancı yardımına, sermayesine ve yatırıma ihtiyaç duyuyordu. Gerçi İngiltere ve dostlarından alacağı kredilerin ihtimâli ve Irak'ta girişecekleri askerî harekâtın yükü, Mustafa Kemâl'i Musul Meselesi'nde daha yatkın bir tavra sokabilirdi; ancak, yine de Musul petrolüne sahip çıkmanın cazibesi Türkiye'yi bu konuda daha ısrarlı yapmaya da yetebilirdi. Türkler'in Musul'a doğru başlatacakları askerî bir harekât başarılı olabilir miydi? Muhtırada İngilizler, bu soruya ***"olumlu"*** bir cevap veriyorlar. Ne var ki, İngilizler'e göre, iş Musul'un işgaliyle bitmeyecekti ki! Asıl mesele, bu işgâlin sürdürülmesiydi. Muhtırada Türkler'in İngilizler'in, Hindistan'dan kuvvet getirebileceklerini, aşiret-

179- DBFP, s.760-762, belge no.531, E 6527/175/44 ve PRO, FO.371/ 10826 E 6529/32/65, 18.x.1925.

180- PRO, FO.371/10826 E 6370/32/65, 20.x.1925.

leri tahrik edip Türkler'i arkadan vurabileceklerini ve gerek donanmaları ile güney kıyılarını, uçakları ile bütün Anadolu'yu vurabileceklerini hesaba katmaları gerektiği vurgulanıyordu[181].

Yukarıda saydığımız bu etkenlerin çerçevesinde İngilizler, Türkleri'in önünde dört alternatif kaldığına inanıyorlardı: 1) Askerî bir harekât, ancak, ümitsizlik eseri olabilirdi ki, buna ihtimâl verilmiyordu. 2) Mustafa Kemâl askerî harekât ***"tehdidinde"*** bulunabilirdi. Buna şiddetle karşı durulmalıydı. 3) Diplomatik oyunu sürdürüp, meseleyi hukukî dayanaklar arayarak lehlerine çözmeye çalışmak ve son olarak da 4) yavaş yavaş konunun önem kaybederek gündemden çekilmesine göz yummak! Mustafa Kemâl'i tamamıyla darıltmaktan çekindikleri belli olan İngilizler, söz konusu muhtırada her iki tarafa da uygun gelebilecek bir uzlaşma formülü üzerinde durmayı tercih edeceklerdir. Öncelikle, Türk-Irak sınırının güvenliğini vaadetmek suretiyle İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu'da patlak verecek herhangi bir ayaklanmayı teşvik ve tahrik etmeyeceğine iknâ etmek... Ancak, Londra, Kraliçe Viktorya dönemlerindeki, gibi Türkiye'nin toprak bütünlüğünü koruma görevini yeniden yüklenemezdi. Fakat, yine de Türkler'le bir dostluk andlaşması imzalanamaz mıydı? Aynı muhtırada herşeyin M. Kemâl'in tavrına bağlı olduğu vurgulanıyordu. Musul, M. Kemâl için, bir şahsî prestij meselesi olmuştur. Dışişleri'ne göre M. Kemâl, savaş açma tehdidini blöf olarak kullanmaktadır. Ancak, şahsi şöhretinin oldukça rencide olacağını fark ederse, M. Kemâl savaş girme riskini de göze alabilirdi. Eğer hükûmetin amacı, Türkler'e dostluk kurmak ise M. Kemâl'i fazla kızdırmadan. Musul'da bazı tavizler vermeyi peşinen kabullenmelidirler[182].

Aslında, İngiltere, Türkiye ile arasındaki Musul Meselesi'ni, adetâ Milletler Cemiyeti ile Ankara arasındaki bir ihtilâfmış gibi göstererek dünya kamuoyundan destek sağlamaya çalışmıştı. Nitekim, Fransızlar'la görüşülmüş ve Paris, konuyu bu nazar noktasından yorumlayacağını taahhüt etmişti[183]. Londra'nın bu taktiğini Ankara, anlamakta gecikmeyecek ve Tevfik Rüşdü Bey, İngiltere Büyükelçisi'ne meseleyi bir kere daha aralarında ***"ikili müzâkerelerle"*** çözümleme yoluna gitmeyi teklif edecekti. Ancak, bu tavsiyeyi Londra'nın kabule yanaşmayacağı belliydi[184]. İstanbul'dan yazan Linsday, Başbakan'ın Musul'a askerî bir

181- DBFP, s.765-773, belge no.534, E 6635/32/65, 23.x.1925.

182- Aynı yerde.

183- DBFP, s.774, belge no.535, E 6772/32/65, 1.xi.1925.

184- DBFP, s.776, belge no.537, E 6589/32/65, 2.xi.1925.

saldırı düzenlemeyi düşünmediğini, bu söylentinin ***"blöf"***ten öteye gitmediğini itiraf ettiğini kaydedecektir. Ancak, Linsday, İsmet Paşa'nın bu kadar ***"açık"*** konuşmayacağını düşündüğünden, belki Başbakan'ın bozuk Fransızcası'nı anlamadığını ifade edecektir. Ne var ki, İsmet Paşa, kendisine Kürt Meselesi'ni ciddî bir tehdit olarak gördüklerini; Kürtler'in Irak'ta toplanmalarının ileride kendilerine sınırda büyük sıkıntılar açacağından endişe duyduklarını belirtecektir. İngiltere Büyükelçisi, Başbakan'ın bu tereddütlerini adetâ daha haklı çıkaracak şekilde, Türkler'i, Musul üzerinde herhangi bir olup-bittiye kalkıştıkları taktirde başlarına vahim neticeler açılacağını söyleyerek diplomatik nezâketin de ötesinde tehdit edecek hattâ işi sözlü bir ültimatoma kadar vardıracaktır. Linsday, hükûmetin barış; genelkurmayınsa savaş taraftarı olduğunu özetleyerek, düğümü Cumhurbaşkanı'nın çözeceğini yazmaktadır[185]. Öte yandan, İngiliz Dışişleri'nin hukuk danışmanları, Türkiye herhangi bir askerî harekâta girmeksizin Konsey'in kararına uymakta direnirse Milletler Cemiyeti'nin Ankara'yı köşeye sıkıştıracak herhangi bir yetki veya müeyyideye sahip olmadığını belirtmişlerdi[186].

Musul Meselesi milletlerarası forumlarda tartışılırken Chamberlain Londra'daki Türk Büyükelçisi Ahmed Ferid Bey'i makamına çağırır. 4 Aralık sabahı gerçekleşen bu mülâkatta, Chamberlain, Türkiye ile İngiltere arasındaki tarihî dostluğa temas edecektir. Daha sonra Ankara'nın Milletler Cemiyeti'ni hiçe sayacak şekilde bir tavır almayacağına inandıklarını belirtecektir. Bu talihsiz karar Türkiye'nin karşısına bütün Britanya İmparatorluğu'nu da çıkaracaktır. Ancak, eğer Milletler Cemiyeti Konseyi'nin kararı Türkiye'nin tamamıyla aleyhine çıkarsa, o zaman Londra, Türk taleplerini belli ölçüde karşılamak üzere, ikili görüşmelere girip tek taraflı bazı tavizler vermeyi kabullenecektir. Bu jesti de İngiltere'nin Türk dostluğuna verdiği önem olarak yorumlamasını Büyükelçisi'nden rica etmektedir. Bu sözler üzerine Ahmed Ferid Bey, Chamberlain'den daha açık konuşmasını talep edecektir. Kastedilen tavizler, araziye taalluk edecek midir? Yoksa söz konusu ***"iyi niyet jesti"*** maddî yardımı mı ihtiva etmektedir? Ahmed Ferid Bey'e göre, Türkiye hayatî mevzuları iktisadî pazarlık metaı haline dönüştürmekten yana değildir. Chamberlain, bu konuda ayrıntılı bir şey düşünmediğini açıklayacaktır. Anlaşılan, İngiltere, Türkler'in ağzına bal çalmak suretiyle

185- DBFP, s.779-780, belge no.541, 21.xi.1925.

186- DBFP, s.783, belge no.543, E 7436/32/65, 4.xii.1925 ve PRO, FO.371/10826 E 7369/32/65, 22.xi.1925.

Ankara'nın uyuşmaz tavrını arkası gelmeyecek taviz bahaneleriyle yumuşatmaya çalışmaktadır[187].

7 Aralık'ta Berthelot ile görüşen İngiliz temsilcisi İngiltere'nin Musul meselesi üzerinde ne kadar hassasiyetle durduğunu kaydedecektir. Cevaben Berthelot ise, bir gün önce Unden ile temas kurduğunu ve ona açıkça Fransa'nın İngiltere'nin safında yer aldığını hatırlatmıştır. Türkiye, Paris'in açısından, dikkate dahi alınmamaktadır: ***"Türkiye yararlı bir şey yapmaktan ve herhangi bir şey üretmekten çok uzaktır. O, idare etmekten de acizdir; yegâne meziyeti katliam yapmaktır"***. Eğer Musul, Türkler'e bırakılırsa, Türkler o yöredeki Hristiyanlar'ı keseceklerdir. Bu mesuliyeti Milletler Cemiyeti taşımaya ve bu lekeyi alnına sürmeye hazır mıdır? Berthelot, bu sözlerinin Unden'i oldukça sarstığını söyleyecektir[188]. Bu arada Lord Crewe 14 Aralık'ta Paris'teki Rus Büyükelçisi ile görüşecektir. Sovyet temsilcisi bir savaş halinde Türkiye'yi desteklemeye yükümlü olduklarını ihtiva edecek bir sözleşmeye Ankara ile imza atmadıklarını bildirecektir. Rusya, iç meseleleriyle boğuştuğu şu günlerde herhangi bir milletlerarası krize taraf olmak istememektedir. Rusya'nın tavrı yoruma mahal bırakmayacak kadar açıktır[189].

Bu arada 11 Aralık'ta Londra'da Lord Balfaur'un başkanlığında bir ***"Savunma Komitesi"*** toplanacak ve Türkiye'ye karşı ne tür bir harekâtta bulunabileceklerini tartışacaktır. Karar, Boğazlar'ın 1915'te olduğu gibi bir kere daha zorlanmasıdır. Linsday'e Boğazlar'ın tahkimatı konusunda gizli bilgileri edinmesi için talimat verilmesi bu toplantıda kararlaştırılır[190]

15 Aralık'ta yazan Linsday, İsmet Paşa'nın Musul konusunda TBMM'nde verdiği nutku Londra'ya iletir. Dışişleri'nden Randel, nutkun ***"teessüf verici"*** (İng: deplorable) olduğunu, ***"Paşa'nın savunduğu Türk tezinin tahminlerinin ötesinde zayıf kaldığını"*** belirtir[191]. Randel'e göre, savaşacakları intibalarını vermekle Türkler, ***"atmosfer yaratmaktadırlar"*** . Osborne ise Ankara'nın İtalyanlar'dan çekindiğini, Musul'a saldırırlarsa Mussolini'nin bu fırsattan yararlanarak Antalya'-

187- DBFP, s.784-786, E 7485/32/65, 4.xii.1925.

188- DBFP, s.787-788, belge no.545, 7.xii.1925.

189- DBFP, s.787-788, belge no.545, 7.xii.1925.

190- DBFP, s.791, belge no.549, E 7773/32/65, 19.xii.1925.

191- PRO, FO.371/10826 E 7919/32/65, 15.xii.1925.

ya girebileceğini düşündüklerini kaydeder: ***"Neden girmesinler? İtalyanlar'ın bu toprağa ihtiyacları var; bu yöreyi de kalkındıracaklarına eminim. Bu yöreler Türkler'in elinde zaten israf edilmektedir"***[192].

Cenevre dönüşü Tevfik Rüştü Bey'le görüşme imkânı bulan Linsday, Türk Dışişleri Bakanı'nın son derece duygusal bir tavırla meseleye yaklaştığını ve Milletler Cemiyeti'ndeki adaletsizlikten yakındığını Londra'ya rapor edecektir. Ona göre, raporun metninde Musul'un Türkiye'ye bırakılması imâ edildiği halde karar hükmünü ihtiva eden sonuç kısmı birbirleriyle tezat teşkil etmektedirler. Milletler Cemiyeti'nin bu meseledeki tavrının bağlayıcı olmadığını da sözlerine ilâve eder. Daha ilk baştan beri Türkiye, Milletler Cemiyeti'nin ***"hakemlik"*** vasfının olmayacağını vurgulamamış mıdır[193]? Tyrell ise, Türkiye'nin bu olup-bittiyi kolay kolay kabullenmeyeceğini ve sınırda ***"kazanı kaynatmaya"*** devam edeceğini sanıyordu. Türkler, şu anda Anadolu'nun güneydoğusundaki aşiretlerin isyanı ile meşgûldüler. İngiltere'nin sınırın öbür yanındaki aşiretleri tahrik etmeyeceğine dair samimî bir teminat vermesi, Ankara açısından yeterli bir taviz sayılabilir mi? Tyrell, buna pek ihtimâl vermemektedir. Onun düşündüğü, en aşağı on yıllık bir dönemi kapsayacak şekilde Türkiye ile bir ortak savunma ve işbirliği andlaşmasının akid edilmesidir. Tabiî karar, yine Dışişleri'ne aittir[194]. Linsday de Tyrell'ın bu görüşüne katılıyordu. Türkler'i oldukça küçümseyici bir ifâde ile bu kanaatini şöyle açıklayacaktı: Eğer Türkiye güçlenirse, bundan İngiltere değil, Rusya tedirgin olacaktı. Ancak, kendisi Ankara'nın önlerindeki on yılda daha kötü duruma düşeceğini sanıyordu. Böylece, kısa bir süre içinde Türkiye, aynen Çin'in olduğu gibi, Ortadoğu üzerinde emelleri olan güçlerin bölüşümcü hedefi haline gelecektir. Bu sebeple İngiltere, hem kendi, hem de dünya politikası açısından ciddî sakıncalara yol açacak bu taksime mani olmak üzere Türkiye'yle itilaf yapmalıdır[195].

5 Ocak'ta Londra'daki Türk Büyükelçisi, Başbakan'a müracaat ederek; Ankara'nın Irak sınırının tesbiti için İngiltere ile müzâkereye oturmaya hazır olduğunu bildiriyordu. Toplantılar için de Ankara mekân olarak teklif ediliyordu. Anlaşılan Türkler, Milletler Cemiyeti görüş-

192- Aynı yerde: E 8061/32/65, 22.xii.1925.

193- DBFP, s.792-794, belge no.552, E 63/62/65, 29.xii.1925.

194- DBFP, s.797-798, belge no.554, E 489/62/65, 30.xii.1925.

195- DBFP, s.801-803, belge no.557, E 489/62/65, 12.i. 1926.

meleri sırasında şiddetle karşı çıktıkları tezi şimdi kabullenmek durumunda kalmışlardı. Hatırlanacağı üzere, İngiltere, Türkiye ile aralarındaki meselenin Irak'ın Kuzey sınırının tesbiti olduğunu savunmuş; Türkiye ise anlaşmazlığın esasen Musul'un akıbetinde bağlandığında ısrar etmişti. Demek ki, Milletler Cemiyeti'nin aleyhlerindeki kararından sonra Türkler, belki bazı tavizler koparabiliriz düşüncesiyle İngilizler'i kendi tezleri doğrultusunda toplantıya çağırıyorlardı. İngilizler, anlamsız ve genel bir cevap vererek ilgili daveti geçiştireceklerdir [196].

7 Ocak'ta İngiliz entelijansı, Dışişleri Bakanlığı'na Türkler'in başını çektiği ***"Asya Müslümanları Federasyonu"*** hakkında bir muhtıra takdim eder. Bundan önce de bahsedildiği gibi, Rus-Türk-Arap işbirliği dile getirilmektedir. Ama, bu sefer amaçlanan ihtilâlci bir yeraltı örgütü değildir. Aksine, Milletler Cemiyeti'ne karşı ***"mazlum milletlerin"*** resmî hükûmetlerinin birlikte oluşturdukları devletlerarası bir kuruluştan söz edilmektedir. Bu teşkilatla ilgili olarak, son CHP Kurultayı'nda, M. Kemâl şunları söyleyecektir:

> ***"İlk bakışta Musul Meselesi bir hudut ve belki de petrol anlaşmazlığı olarak görülmektedir. Ne var ki, Milletler Cemiyeti bu vesile ile bir karara vardığına göre, mesele yeni ve önemli bir boyut daha kazanmıştır. Bu da, Musul Meselesi dolayısıyla, Avrupa devletlerinin Şark milletlerini ezmek arzusundan vazgeçmediklerinin açıkça ve kesinlikle belli olmasıdır. Meseleye bu açıdan bakılınca bizim için ehemmiyetinin yanısıra Musul Meselesi, bütün Şark milletlerinin de gözlerini açarak Şark için yeni devre idrak edildiğini göstermiştir. Milletler Cemiyeti'ni ve onun Musul Meselesi'ne bakış açısını tartışırken bir arkadaşımız memnuniyet verici bir teklif getirmiştir: Bu da Şark'ı Avrupa tahakkümünden korumak üzere Doğu milletlerinin, Batı'nın kendi menfaatlerine alet ettiği Milletler Cemiyeti yerine, bir araya gelmesidir. Bazılarımız Şark milletlerinin henüz böyle bir ittifaka hazır olmadığını düşünebilir. Ancak, son bir yıldır Şark'ın geri kalmış milletlerinin başına gelenler, onlara bir asırlık tecrübe kazandırmamış mıdır?"***

M. Kemâl Paşa'nın birlik çağrısı, Londra'da ***"propaganda"*** olarak değerlendirilecek ve Dışişleri'nden Randel, küçümseyici bir tavır-

196- DBFP, s.799-800, belge no. 555, E 137/62/65, 5.i.1925.

la; şöyle diyecektir: ***"Türkler şu anda Şark'ı peşlerinden sürükleyecek milletler içinde sonuncusudur. Halifeliğin ilgasıyla İslâm dünyasındaki liderlik mevkilerini bilinçli olarak yıkmışlardır"***[197]. Randel'in bu düşüncesiyle adetâ tezat teşkil edercesine bir başka istihbarat raporu da, Mehmed Akif Bey aracılığıyla M. Kemâl'in eski Mısır Hidivi -ismi verilmiyor- temas kurduğunu ve proje hakkında ikincisinin ***"M. Kemâl Paşa'nın arzularının başımın üstünde yeri vardır"*** dediğini kaydetmektedir[198]. Güney Asya Müslümanları ise İngiltere'nin Musul siyasetini, Türkiye'ye haksızlık yapılıyor gerekçesiyle, kınayacaklardı. Bir Türk-İngiliz savaşı vukuunda Hindistan'daki Müslümanlar'ın infiâlinin önünün alınamayacağı yolundaki tehditler Londra'yı telaşlandırmaya yetmişti[199].

Öte yandan 9 Ocak'ta Musul Meselesi, Dr. Tevfik Rüştü Bey'in beyanatıyla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin gündemine girecektir. Konunun Lozan'dan bu yana geçirdiği safhaları özetleyen Dışişleri Bakanı, ***"Üçler Heyeti"*** nin raporuna da temas edecek ve söz konusu çalışmanın sonuç kısmının son derece ***"münakaşa götürür"*** bir tertibe sahip olduğunu kaydedecektir. Çağın, milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkı ilkesinin savunulduğu bir dönem olduğunu imâ ederek, konuşmasına şöyle devam edecektir: ***"Hele münazaunfih araziyi Türkiye'den ayırmak için Irak halkının daha yirmi beş sene mandaya mahkûmiyeti tertibi gayr-ı varit ve gayr-ı hukukî olduğu kadar beşeriyet için medar-ı iftihar olamaz sanırım"***[200]. Milletler Cemiyeti nezdindeki müzakereleri Türkiye Cumhuriyeti adına resmen takip eden Tevfik Rüştü Bey'in, Cenevre'deki gayretler hakkındaki hükmü oldukça kısa ve kesindir: ***"Gittim, gördüm ve anladım ki, İngiltere Hükûmeti'nce bu meselede takip edilen hatt-ı hareket Türkiye Hükûmeti'nin Lozan'da kabul edemediği neticeyi başka nam ve şekiller altında emr-i vâki yapmağa hasr-ı gayrettir... Yani, Türkiye'nin böğrüne, istikbâline tevcih edilen hatve-i taarruzu muhafazada ısrar ediliyordu"*** [201]. Milletler Cemiyeti'nin Türkiye'nin rızası olmadan karar alamayacağını taahhüt etmesine rağmen vaadlerin unutulduğunu, hattâ bazı hükümlerin Türk Heyeti mevcut olmaksızın verildiğini işaret eden Dışişleri Bakanı'nın ardından Rize

197- PRO, FO.371/11458 E 237/6/51/65, 7.i.1926.

198- Aynı yerde: E 488/51/65, 19.i.1926.

199- PRO, FO.371/11459, E 1349/62/65, 25.ii.1926.

200- Atatürk'ün Millî Dış Politikası, C.II: 1923-1038 (Ankara, 1981), s.106.

201- Aynı eser, s.107.

milletvekili Ekrem Bey söz ister. İngiltere Hükûmeti'nin öz bir Türk vilâyeti olan Musul'u zabtetmek niyetinde olduğunu belirten Ekrem Bey, Milletler Cemiyeti'ni galip devletlerin teşkil ettiğini ve bu milletlerarası müesseseyi ***"siper alarak kendilerince mümkün olan her şeyi aralarında pay etmek istediklerini"*** ifâde edecektir [202]. Devamla, Ekrem Bey, şunları söyler:

> ***"Şimdi kuvvetli olmak dolayısıyla bu cemiyeti istediği gibi idare eden İngiltere ile bu cemiyete girmeyen bizim aramızda bir dava olunca bizim için âdilâne bir karar verilmesinin imkânı var mıdır? (Yokdur sesleri) Bunu Cemiyet'i Akvam'a sormak isterdim. Kendi içlerinden birisinin İngilizler'le ihtilafı olursa, acaba hangisi bu davasının halli için kendi meclislerine müracata cesaret edebilir? Biz, bu neticeyi zaten bekliyorduk. Fakat, bizim de İngiltere gibi zamana ihtiyacımız olduğundan işi şekl-i cereyânına bıraktık. Cemiyet-i Akvam Meclisi nihâyet hakikaten mühim ve ciddî bir rol ifâ eder gibi şu kararı verdi: İngiltere lütfen 25 sene Irak'ı idare etmek zahmetine katlanırsa, hukuken Türkler'e ait olan Musul'un Irak'a yani ingilizlere verilmesi muvafıkmış. Eğer İngiltere bu zahmete katlanamazsa, o zaman Musul, Türkler'e verilebilirmiş. Bir milleti ve cihan efkâr-ı umumiyesini aldatmak için bu kadar basit yapılan bir muameleye karşı insan gülmekten ve asabileşmekten kendini alamıyor"***[203].

Milletler Cemiyeti'nin müstebit bir kral idaresinde bulunan bir millet manzarası sergilediğini belirten Ekrem Bey'e göre, müstebit kralın etrafındaki memurlar nasıl şahsî menfaatlerini temin için onun meşru olmayan arzularını yapmak isterlerse, aynı şekilde Cemiyet'i teşkil eden devletlerin de kendi çıkarlarını onun delâletiyle temin edebileceklerini zannederek İngiltere'ye yanaşıyorlardı. Ancak, Şark uyanmaktadır. Mazlum milletler artık seslerini duyurmak, istiklâllerini elde etmek gayreti içerisine girmişlerdir. Ne var ki, Ekrem Bey, devamlı barıştan söz etmek için ***"İngiliz ihtirasının, İngiliz emperyalizminin"*** sona ermesi gerektiğini vurgular. Milletlerarası politikadaki yeni özlemleri gözardı eden İngiltere, eğer böyle devam ederse, bir gün aleyhine bütün cihanın birleştiğini görecektir. Buna karşılık, hür ve müstakil Türkiye Musul davasını ***"vakar ve soğukkanlılıkla"*** takip edecektir.

202- Aynı eser, s.110.

203- Aynı eser, s.111.

"Netice /olarak Ekrem Bey, şunları ifâde eder:/Bütün devletlerle iyi geçinmek, sulh münâsebâtına riayetkâr bulunmak, fakat aynı şerâiti de onlardan istemek, hiç bir tecavüzde bulunmamak, fakat hiç bir tecavüze de tahammül etmemek, fütûhat kelimelerinden tamamıyla sarfı-ı nazar etmek, fakat fethetmek isteyene galebe etmek, münâsebâtında samimî olmak, aynı devletlerden de karşılığını istemek, harekâtında âlicenap, fakat intikâmında müthiş, hülâsa hürriyet ve istiklâlini kaybetmektense kürre-i arz üzerinde Cumhuriyet idâresini vücuda getiren Türk Milleti'nin hatt-ı hareketi budur (alkışlar)"[204].

Aynı tarihlerde (18 Şubat) Westminister'da Sömürgeler Bakanı Amery ile Dışişleri Bakanı Chamberlain İngilizIrak Andlaşması dolayısıyla hükûmetlerinin Musul siyâsetlerinin mevcudiyetini inkâr etmeyecekti. Bu onların ananevî siyasetleriydi. Bu politikadan da sapmamışlar ve gerek mesuliyetlerinin idrâki, gerekse vaadlerinin şuuruyla Irak'ı himaye etmeye, korumaya ve destek olmaya devam etmişlerdi. Bir soru üzerine Amery, petrolün İngiltere'nin Musul siyasetini herhangi bir şekilde etkilemediğini ileri sürecektir! Amaçları, Irak üzerindeki ***"Türk tehdidini"*** kaldırmaya yönelikti! Sömürgeler Bakanı'na Hükûmet'in ***"Kürdistan"*** siyasetinin ne olduğu sorulacaktır. O da bu soruya cevaben Kürtler'in Irak Devleti ile uzlaştığını belirtecektir. Amery'ye göre, Kürtler artık bağımsızlık peşinde koşmamalıdırlar, bunu unutmalı; ülkenin huzurunu bozmamaya çalışmalıdırlar! Amery'den sonra söz alan Chamberlain, özetle, Türkiye ile ilişkilerinin ***"dostça"*** olduğunu, Türkiye'nin Rusya ile birleşerek Irak'a saldıracağını hiç sanmadığını açıklayacaktır[205].

Ankara'ya giden Linsday, ilkin Dışişleri Bakanı ve daha sonra da Başbakan ile görüşecektir. Dışişleri Bakanı, Lozan'dan bu yana İngiltere'nin her vesile ile Irak'ın hududunu kuzeye doğru ittiğinden şikayetle, Milletler Cemiyeti Konseyi'nin tesbit ettiği sınırların nerede ise reddedilen Sevres Andlaşması hükümlerinden daha aleyhte oluştuğunu kaydedecektir. İkinci olarak, Bakan, Kürt isyanlarına temas ederek, ayaklanmaların Ankara'yı ne kadar zor durumda bıraktığını belirtecektir. Ayrıca, Irak'taki Kürtler'in, Türkiye'deki Kürtler'le aynı sınırlar dahilinde yaşamayı tercih ettikleri yolundaki görüşlerini de tekrar edecektir.

204- Aynı eser, s.113-114.

205- PRO, FO.371/11458 E 1426/44/65, 18.ii.1926.

Buna karşılık, Linsday, Türkiye ile bir **garanti andlaşmasm**dan söz açacaktır. Dışişleri Bakanı, bu tasavvurun İran ve Fransa'nın mandaterliğindeki Suriye'yi de içine almasını, akabinde Ruslar'la da benzeri taahhütlere girişilmesini teklif edecektir. Başbakan ise sinirlidir. Artık, bu konuyu Büyükelçi ile görüşmek istemediğini söyler. Linsday'in görüşmelerden edindiği izlenimlere göre, Türkler Musul'dan ümitlerini kesmişler ve sadece sınırda lehlerine bazı düzeltmelerden medet ummaktadırlar[206]. Aslında Linsday, Yunus Nadi ile görüşmüş ve bu yazar, Büyükelçi'ye Musul Meselesi'ndeki İngiliz baskısının cumhuriyetçi rejiminin devamını tehlikeye sokacak şekilde Ankara'ya prestij kaybına sebep olmuştur. Buna nazaran, Büyükelçi, Londra'dan Musul Meselesi'nde bazı tavizler vermesinin gerekli olduğuna inanmaya başlamıştır[207].

Londra, gelişmelerden mutluydu. Tyrell'in ifade ettiği gibi, Türkler, İngiltere'nin Musul Meselesi'nde ne kadar, kararlı olduğunu görmüşler; Fransa ve İtalya'nın da Londra'ya destek verdiğini anlamışlardı. Dahası, Türkler, Milletler Cemiyeti'nin Musul'a ilişkin kararının alındığı günün ertesinde -17 Aralık 1925- bir Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması imzalamalarına rağmen Rusya'dan hiç de öyle bekledikleri gibi yakınlık görmemişlerdi. Böylece, Mustafa Kemâl yalnız kalmış ve ülkesinde itibarı azalmaya başlamıştı. Bu gelişmelerden sonra Sir Austen, Türk-Sovyet Andlaşması doğrultusunda ***"tedafüî"*** bir sözleşmeye Ankara ile hazırdı. Ancak, söz konusu akit, yabancı bir düşmana karşı bir savunma garantisini ihtiva edemezdi. Bu, İngiltere'nin açısından İtalya ile ilişkilerde bir tatsızlık getirebileceği gibi, Rusya'ya Londra'nın kendisini çevrelemek gayesi güttüğü imajını verebilirdi ki, Whitehall, her iki intibaın da söz konusu olup, dış siyasetlerini olumsuz yönde etkilemesini istemiyordu. İngiltere, Irak sınırında bazı düzeltmeler yapacaktı. Hattâ, Türkler'e bir jestle büyükelçiliği Istanbul'dan Ankara'ya taşıyacaklardı[208]. tanbul'dan Ankara'ya taşıyacaklardı[208].

İngiltere, Türkiye'deki gelişmeleri yakından ve oldukça ayrıntılı bir şekilde takip etmeye başlamıştı. 8 Şubat 1926'da İstanbul'dan yazan Linsday, Musul Meselesi'ndeki başarısızlıktan sonra giderek artan şiddette bir milliyetçilik akımının ülkeye egemen olduğunu kaydediyordu. Bu akım, devlet politikası olarak da benimsenmiş ve bilhassa iktisat

206- DBFP, s.806-807, belge no.561, E 676/62/65, 29.i.1926.

207- DBFP, s.808, belge no. 562, E 687/62/65, 29.i.1926.

208- DBFP, s.810-811, belge no. 566, E 687/62/65, 1.ii.1926.

alanında uygulama imkânına kavuşmuştu. Türkiye'deki İngiliz şirketleri, ülkedeki işlerini kapatma durumu ile karşı karşıya kaldıklarından sitem ediyorlardı. Zaten, Türkler'in de onların ülkeyi terk etmelerini hedef aldıkları anlaşılıyordu[209]. Aynı tarihli başka bir muhtırada da Linsday, dış politika konularına eğilecekti. Burada Türkiye'nin kuzeyde Rusya ve güneyde İngiltere arasında bir denge oluşturmak istediğine temas eden Büyükelçi, bu güvenlik marjını elde ettikten sonra Ankara'nın kendini çağdaşlaşmaya adayacağını savunuyordu. Ne var ki, takip ettikleri modernleşme ve laikleşme politikaları, Güneydoğu Anadolu'daki aşiretleri oldukça huzursuz ediyordu. Onların dinlerine sıkı sıkıya bağlı olduklarının yanı sıra, aralarında millî bir şuurun da yavaş yavaş uyandığından söz etmek gerekiyordu. İşte, Ortadoğu'daki durumu böylece değerlendiren İngiltere'nin çıkarı, Türkiye ile iyi geçinmek olmalıydı [210]. Çünkü, İngiltere nasıl olsa bir süre sonra Irak'tan çıkacaktı ve bu ülkenin kuzeyden potansiyel bir tehlikeye maruz kalmayacağına inanmak istiyordu. Linsday İngiliz-Türk dostluğunu Hindistan'daki Müslümanlar açısından yatıştırıcı -dolayısıyla olumlu- bir tesiri olup olmayacağına değinecekti. Ne var ki, zaten Cumhuriyet'in laikleşme siyaseti Güney Asya'daki dinci kesimlerin antipatisini kazanıyordu. Londra, Mustafa Kemâl ile Hindistan Hilâfetçileri arasındaki Millî Mücâdele yıllarındaki sıcak bağların giderek yoğunluğunu kaybedeceğine inanıyordu. Ama, yine de Hindistan'daki bazı milliyetçi çevreler Mustafa Kemâl'in gayretlerini İslâm'da reform çığırı olarak yorumluyorlardı. Bu sebeple, tamamıyla bu etkeni gözardı etmek doğru değildi. Peki'yi, İngiltere, bu safhada Türkiye'nin gönlünü nasıl kazanabilirdi? Brüksel Hattı'nda lehlerine bir düzenleme yaparak, Revanduz'u Türkiye'ye bırakmaları yeterli olabilir miydi? Linsday, bu jestin, beklenilen tatmini sağlayamayacağını sanıyordu. Ona göre, Türkiye için hayatî önem taşıyan mevzuu Londra ile Ankara arasındaki bir tür askerî andlaşmanın imzalanmasıydı.

Linsday, Londra'ya geldiğinde Irak Yüksek Komiseri Dobbs'la görüştürülecektir. Mart'ta biraraya gelen iki İngiliz yetkilisi Türkiye'ye ***"taviz"*** mahiyetinde düşünülen sınır düzenlemesinin anahatlarını çizeceklerdi. Linsday, yukarıda da görüldüğü gibi, bu konuda ***"cömert"*** davranılmasını istiyordu. Dobbs ise onu bu eğiliminden vazgeçirmeye çalışıyordu. Yüksek Komiser, Irak'ta asayişin sağlanmasının aşiretlere bağlı olduğunu tecrübesiyle görmüş, yaşamıştı. Gerçi Sevr'de öngörül-

209- DBFP, s.814 vd, belge no.569, E 1072/373/44, 8.ii.1926.

210- DBFP, s.818 vd, belge no.570, E 1131/62/65, 8.ii.1926.

düğü gibi, birleşik bir Kürt devletinin gerçekleşmesini kendi neslinin göremeyeceğini itiraf ediyordu. Üstelik, Irak içinde yarı-otonom bir Kürt cebi ***"sunî ve gereksiz"*** bir ünite oluşturacaktı. Nasıl olsa ülkede eğitim, refah ve huzurun gelişmesiyle ülkedeki ayrılıkçı akımlar törpülenecektir[211]. Ancak, Yüksek Komiser, yine de, sınırdaki toprakların Türkiye'ye bırakılması ile aşiretlerin küstürülmemesi gerektiğine inanıyordu. Bu, İngiltere'nin de işine gelmezdi. Bugüne kadar Irak Meclisi'nde Arap Milliyetçileri'ne karşı onların oyuna güvenmişti. İngiliz-Irak Andlaşması onların blok halindeki oylarıyla Meclis'ten geçmemiş miydi? Dobbs'un itirazını Linsday kabullenecektir. Böylece sınırda **çok cüzî ve önemsiz** bazı düzenlemeler yapılması kararlaştırılır [212].

Nihayet, 5 Nisan 1926'da Chamberlain, İstanbul'daki Büyükelçileri'ne Bakanlığı'nın talimâtını iletecektir. Brüksel Hattı'nın güneyinde ***"bazı"*** arazinin Türkler'e bırakılması kabul edilmiştir. Ancak, Irak'ta ciddî meseleler çıkartacak şekilde iki ülke arasında büyük çapta nüfus mübâdelesine izin verilmemelidir. Türkler'e verilen arazi tavizinin Konsey'in onayından da geçmesi mecburidir. Andlaşma, Türkiye ile İngiltere arasında imzalanmalı, Türk Hükûmeti'nin tavrına göre Irak temsilcisi de sözleşmeye taraf edilmelidir. Sınır tesbitini ihtiva eden maddelerin yanı sıra, andlaşmada Irak ile Türkiye arasındaki iyi komşuluk ilişkilerine de özel bir yer verilmelidir. Bu hüküm, sınırdaki muhtemel çatışmaları aşiret ayaklanmalarını önleyici mâhiyette olmalıdır. Bu tür meselelerle ilgilenecek bir ortak komisyonun kurulması ve düzenli bir şekilde toplanması hususu da karara bağlanmalıdır[213]. Linsday, andlaşma tasarısını Ankara'ya ulaştırır. Ankara ise tasarıyı inceledikten sonra Linsday'e Türkiye'nin ***"toprak"*** değil ***"güvenlik"*** istediğini söyleyecektir. Dışişleri Bakanı'na göre, ikincisini elde etmenin bir yolu geniş bir arazi parçasının ilhâk edilmesinden geçiyordu. Şimdi, bu yol, İngiltere'nin direnmesiyle, kapandığına göre, Ankara, güvenliğini başka bir yöntemle sağlamak zorundaydı. Alternatif olarak, Türkiye üç şık üzerinde durmaktadır. İlk olarak, yakın zamanda Fransa veya Rusya ile imzaladıkları andlaşmalar örnek alınarak, İngiltere ile bir sözleşmeye gidilemez miydi? Linsday, buna olumsuz cevap verecektir. İkinci olarak, Türkiye, Brüksel Hattı'nın güneyindeki araziyi Irak'a bırakacak; ancak, İngiltere'nin Irak mandasını bırakmasıyla bu topraklar yeniden Türkiye'ye verilecekti. Linsday, bu teklifin görüşmesi sırasında terkedildiğini belirtecektir. Son olarak

211- Dobbs'un bu fikirleri için, bkz: PRO, FO.371/11460 E 1878/ 62/65, 19.iii.1926.

212- Aynı yerde; E 1861/62/65, 17.ii.1926.

213- DBFP, s.828-831, belge no.576, E 2176/62/65, 5.iv.1926.

ise Türkiye'nin, Musul Petrolü'nden pay alması kabul edilmelidir. Yine de Türkler'in tekliflerini Londra'ya ulaştıracağını belirtir [214].

Türk Hükûmeti, petrol tavizi üzerinde duruyordu. 21 Nisan akşam Türk Dışişleri Bakanı, konuyu bir kere daha Büyükelçi'ye hatırlatır. Linsday, bu konuda henüz kendisine bir tâlimat verilmediğini bildirir. Ancak, ertesi gün Londra'ya yazdığı bir notta, Ankara'ya bu konuda anlayış göstermenin yararlı olabileceğini ifade edecektir. Sebebi ise basittir. Bu yolla, Türkiye'nin Irak'la iyi geçinmek için maddî bir bağlantısı sağlanacaktır[215]. Aynı gün, Londra'ya ilettiği ikinci bir raporda Linsday, Türkler'in neden toprak taleplerinden vazgeçtiklerini anlamadığını belirtiyordu. Ona göre, bu, Türkler'in ***"mutlak teslimiyetçi"*** bir tavra girdiklerinin işaretiydi. Demek ki, Türkler ümitsizliğe kapılmışlardı. Fakat, bu arada hiç olmazsa Türkler'e aksettirmek üzere, kesin çizgilerle de belirlenmiş olmasa, petrol tavizi konusunda Bakanlığın görüşünü beklediğini yazacaktı[216]. Chamberlain ise cevaben, Hükûmeti'nin Ankara ile uzlaşmaya girmek için elinden geleni esirgemeyeceğini Türkler'e bildirmesini söyleyecektir. Türkler'in birinci teklifine ayrıntılı bir cevap verilecektir. Kabine onaylar onaylamaz vaziyet kendisine bildirilecektir. Petrol tavizine gelince, Chamberlain, Türkler'e Musul Petrolü'nün kâr hissesinden bir pay vermeyi düşündüklerini yazmaktadır. Ancak, bunun için Fransız ve Amerikan hükûmetlerinin de onayı gereklidir. Temasları sonucunda oluşturulacak tavizin, Türkler'i tatmin edeceğinden emindir[217].

4 Mayıs'ta İngiltere kesin tutumunu İstanbul'a bildirir[218]. ***"Turkish Petroleum"*** un petrol tavizine karşı çıktığı anlaşılmıştır. Buna göre, Londra, hissenin Irak Hükûmeti'nin payından alınmasına karar vermiştir. Chamberlain, bu payın yüzde on olarak belirlendiğini, gerektiğinde on beşe yükseltilebileceğini yazar. Bir başka alternatif de, petrol tavizinin yirmi beş yıl süre ile tanınmasıdır. Bu çerçevede ise payın yüksek tutulması, başka bir deyişle belki yüzde yirmi beşe çıkarılması gerekecektir. Irak Başbakanı ise başka bir çözüm teklif etmektedir. İngiltere, Irak ile Türkiye arasındaki ulaşım meselesine yatırım yapabilir. Müşahhas olarak burada üzerinde durulan, Nusaybin-Musul demiryolu

214- DBFP, s.832-834, belge no.578. E 2555/62/65, 21.iv.1926.

215- DBFP, s.834-835, belge no.579, E 2574/62/65, 22.iv.1926.

216- DBFP, s.835-836, belge no.580, E 2575/62/65, 22.iv.1926.

217- DBFP, s.837-838, belge no.582, E 2575/62/65, 24.iv.1926.

218- DBFP, s.839-841, belge no.584, E 2788/62/65.

projesidir. Bu tasavvur için petrol kazancından belli bir hisse ayrılabilir. Chamberlain Türkler'in Irak teklifini kabul etmeyeceği inancındadır. Dışişleri Bakanı, görüşmelerde masaya getirmek üzere bu teklifler üzerinde durulduğunu yazıyor ve tasarıya kesin şeklini vermeyi Linsday'e bırakıyordu.

Nihayet, Türkler'le müzakereler başlayacaktır. Türkler, önceleri. hisse sahibi olmakta ısrar etmişler; fakat daha sonra petrolün kârından pay almayı kabullenmişlerdir. Bunu da peşin ve toplu bir ödeme ile almayı teklif edeceklerdir. Böylece, mesele bu meblağın tesbitine gelip dayanmıştır. Linsday, bu alışverişin ilk aşamada gerçekleşmeyeceğini, fakat kâr bölüşümü üzerinden belirtmiştir. Aynı görüşmede Linsday, Irak'ın bu safhada küllî bir miktarı vermekte güçlük çekeceğini de Türkler'e hatırlatmıştır. Yine Büyükelçi, bu teklifin kendileri için bir sürpriz olduğunu, Hükûmeti'nin kararı için durumu Londra'ya derhâl ileteceğini kaydedecektir[219]. Bir hafta sonra Chamberlain, karşı cevabını İstanbul'a yollar. Bu kadar olumlu bir fırsat kaçırılmamalıdır diye yazan Dışişleri Bakanı, üç yüz bin sterlinin ödenebileceğini, yerinde bu rakamın yarım milyona çıkartılabileceğini kaydedecektir. Ancak, bu meblağın ödenmesinden sonra Irak'ın aleyhine herhangi bir toprak tavizi Türkiye ile İngiltere arasındaki ihtilafta söz konusu olmayacaktır [220]. 20 Mayıs akşamı Linsday, İngiltere'nin kararını Türk Dışişleri Bakanı'na iletir. Tevfik Rüştü Bey, bu rakamın yükseltilemeyeceğini öğrenince hayâl kırıklığına uğrayacak ve durumu Başbakan'a arzedeceğini söyleyecektir [221]. Bir hafta sonra (28 Mayıs sabahı) Ankara teklif ettikleri bir-iki önemsiz değişiklik kabûl edildiği takdirde tasarıyı uygun bulduklarını söyleyerek ilgili belgeleri Linsday'e geri verir. 30 Mayıs'ta ise Tevfik Rüştü Bey, yirmi beş yıllık bir süre içinde yüzde onluk bir payı kabûl ettiklerini İngiliz Büyükelçisine resmen bildirecektir. Linsday, durumdan Irak'ı derhal onaylamak üzere bekletilmektedir[222] Nihayet, 3 Haziran'da gece yarısına kadar süren bir toplantıdan sonra Tevfik Rüştü Bey ile Linsday anlaşırlar. 5 Mayıs sabahı imzalanan andlaşma beş yüz bin sterlin üzerinden uzlaşma sağlanmıştır[223].

219- DBFP, s.841-842, belge no.586, E 2859/62/65, 7.v.1926.

220- DBFP, s.842-843, belge no.587, E 2957/62/65, 17.v.1926.

221- DBFP, s.843-844, belge no.588, E 3131/62/65, 21.v.1926.

222- DBFP, s.844-845, belge no.590, E 3291/62/65.

223- DBFP, s.845, belge no.591, E 4316/62/65, 4.vi.1926.

"Türkiye, İngiltere ve Irak Hükûmetleri Beyninde Hudut ve Münasebât-ı Hasene-i Hemcivari Muahedenâmesi" [224] müzâkere edilip onaylanmak üzere 7 Haziran'da Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne getirilir. Tevfik Rüştü Bey'in takdiminden sonra söz alan, İstanbul milletvekili Kâzım Karabekir Paşa, ülkenin içinde bulunduğu iç ve dış gailelerden dolayı bugüne kadar muhalefetlerini asgaride tuttuklarını belirterek, meselenin sözkonusu andlaşmada aldığı çözüm şekline karşı duyduğumuz teessürlerini bu kürsüden ifade etmekten başka maalesef bizim için yapılacak birşey kalmamıştır diyerek kısa bir açıklamada bulunacaktır[225]. Andlaşma'yı savunan Dışişleri Bakanı ise konuşmasında şu sözlere yer verecektir:

> ***"Şark-ı Karîb'de başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti en esaslı mihver-i siyâseti milel-i mütemeddine arasında bir unsuru intizâm ve terakkî olarak çalışmak olduğundan cihânın ve Şark-ı Karîb'in sulh ve huzûru ve Irak'ın istiklâl ve saâdeti nâmına ve Büyük Britanya İmparatorluğu'yla münâsebetimizi normal bir hâle getirmek için yegâne muallak kalan bu arazî meselesinde fedâkârlıklara katlandık"***[226].

Dr. Aras, devamla, memleketin nazik bir durumda olduğunu, dokuz yıldır kesintisiz savaşılan bir dönemden çıkıldığını vurgulayacaktı: Musul hakkındaki kararı tanımamak, bizi ister istemez yeni bir savaşa sürükleyecekti, buna takatimiz yoktu. Faşist İtalya aleyhimize yürümeğe hazırdı. Atatürk ve Hükûmeti bunu çok iyi biliyordu. ***"Bunun içindir ki, bağrımıza taş basarak, Musul'u bırakmağa râzı olduk"***[227].

Andlaşma Westminister'da da yorumlanır. 7 Haziran'da Dışişleri Bakanı, yaptığı konuşmada andlaşmanın, iki ülke arasındaki ananevî dostluğu yeniden tesis etmeye kendilerini adayan temsilcilerinin, karşılıklı sergiledikleri devlet adamlığı ve uzlaşma ruhunun başarısı ile sonuçlandığını ifade edecektir! Kendisine yöneltilen yegâne soru, sınırdaki

---

224- **Atatürk'ün Millî Dış Politikası**, C.II, s.414-429.

225- Aynı eser, s.132-133.

226- Aynı eser, s.134.

227- Aptülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi** (İstanbul, 1966), s.9.

Hristiyanlar'ın -Nesturîler'in- can ve mal güvenliğinin andlaşma ile teminat ile teminat altına alınıp alınmadığı ve hükûmetin Musul konusunda nihaî kararı almada ***"petrolün"*** rolünün olup olmadığını kapsamaktadır. Cevaben, Bakan, ilk hususta ***"en iyi garantinin İngiltere ile Türkiye'nin dostluğu olduğunu söyler!"*** Sorunun ikinci şıkkına ise cevap vermez! Bir başka milletvekili de Türkiye Cumhuriyeti ile yapılan andlaşmadan sonra artık, Musul'a özyönetim hakkının verilmesinin zamanının gelip gelmediğini sorar. Eğer gelmişse -ki geç bile kalınmıştır- bu konuda Majesteleri'nin Hükûmeti ilk aşamada hangi adımları atmayı düşünmektedir? Bakan'ın bu soruya da cevabı oldukça kısadır: ***"Irak zaten kendi kendini idare etmektedir, efendim"***[228]!

228- **Parliamentary Debates**, Vth Series, C.196 (Avam Kamarası), 1114. sütun, 2480. sütun.

KAYNAKÇA

I

ARŞİV MATERYALİ

A. İNGİLİZ ARŞİVLERİ

i) **Public Record Office**, Kew, Londra:

a) **Parliamentary Papers (Hansard: Commons Lords)**

b) **Foreign Office: Confidential Print**

c) **Foreign Office: Turkey:** Muhtelif yazışmalar **(Correspondence)** ve Yıllık Raporlar **(Annual Reports)**: 424 ve 464.

d) **Foreign Office: Political Intelligence:** 371

e) **Foreign Office: General Correspondence:** 406

f) **Foreign Office: Eastern Conference (Lausanne)** 839

g) **League of Nations:** 30

h) **War Office**

ı) **Cabinet Papers**

ii) **İndia Office Records and Library**, Blackfriars Road, Londra:

a) **L/Political and Security/** 10/781-782

b) L/PS/11/171

c) L/PS/11/193-197

d) L/PS/11/203

e) L/PS/20/C.191

f) L/PS/20/C.218

II

RESMİ YAYINLAR, BASILI BELGELER, DİPLOMATİK YAZIŞMALAR, ANDLAŞMALAR, TUTANAKLAR VE DİĞERLERİ

Adamof, E.E. (der), çev: H. Rahmi, sade: H. Mutluçağ: **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı** (İstanbul, 1972).

Atatürk, M.K.; **Nutuk** (Ankara, 1962), 3C.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, 1906-1938 (Ankara, 1983), 3C.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri. C.IV (Ankara, 1964).

Atatürk'ün Millî Dış Politikası 19191938 (Ankara, 1981), 2C.

Bell, G.L.: **The Arab of Mesopotamia** (Basra, 1916-1917).

Cemiyet-i Akvam, Türkiye ve Irak Hududu Meselesi (Y.Y., t.y.).

Dubois, Georges (der.): **La Question AssyraChaldeenne** (Paris, 1921).

/Hindistan Erkan-ı Harbiyesi/ **Irak'a Dair Muharebe Notları** (İstanbul, 1334).

Kürdistan Cemiyeti Nizamnamesi (İstanbul, 1334).

Medlicott, W.N.: D. Dakin ve M.E. Lambert (der.): **Document on British Foreign Policy 1919-1939** (Londra): I.Seri, C.I (1966); C.XIII, C.XV, C.XVIII.

Meray, Seha L.(der/ter); **Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler** (Ankara, 1978).

/Osmanlı Devleti/: **Musul Vilayeti Salnamesi**: 1308, 1310, 1312, 1325, 1330. **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi**, C.V.

/Türkiye Cumhuriyeti/; **La Question de Mossoul de la Signature du Traite d'Armistice de Moudros** (30 Octobre 1918 au 1're Mars 1925), (İstanbul, 1925).

T.C. Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesi; **Irak ve Suriye** (İstanbul, 1341).

Harp Tarihi Vesikaları Dergisi (Aralık-Eylül 1954).

TBMM Zabıt Cerideleri

TBMM Gizli Zabıt Ceridesi (Ankara, 1985), 4C.

Rahmi (çev.); Irak Kuvve-i Seferiyesi Kumandanı Gn. Sir John Nekuson(?) tarafından Hindistan Hükûmeti'ne takdim kılınıp İngiltere matbuatı tarafından neşrolunan raporun tercümesidir (İstanbul, 1332).

Rahmi (çev.); İngiltere Kuvve-i Seferiyesinin Basra Körfeziyle Hatt-ı Irakiye'deki Harekât-ı Harbiyesinden Bahs Raporlar (Istanbul, 1332).

Olcay, Osman (der/ter.); **Sevres Andlaşması'na Doğru** (Ankara, 1981).

Şimşir, Bilâl, N.; **İngiliz Belgelerinde Atatürk**, C.I., (Ankara,1973); C.II.

Şimşir, Bilâl, N.; **British Documents on Ottoman Armenians**, C.I: 1856-1880 (Ankara, 1982).

Şimşir, Bilâl, N.; **İngiliz Belgeleriyle Türkiye'de Kürt Sorunu** 1924-1938 (Ankara, 1975).

III

GENEL ESERLER

A. OSMANLICA YAYINLAR

Babanzade İsmail Hakkı; **Irak Mektupları** (İstanbul, 1329).

Beliğ, Mahmud; **Nesturîler'e Ait Malûmat-ı Mücmele** (Ankara, 1341).

Çavid (Esbak Bağdat valisi ve IV. Ordu müfettişi mütekaid erkan-ı harbiye mirlivalarından); **Irak Seferi ve İttihad Hükûmeti'nin Hayalet ve Cehalet-i Siyasiyesi** (İstanbul, 1334).

Haydarzade İbrahim; **Irak Ordusuna Hitab** (İstanbul, 1335).

Moberly, F.J. (çev: Bnb. Cemâl); **Irak Seferi 1914-1918** (İstanbul, 1928).

B. TÜRKÇE YAYINLAR

Ahmad, Feroz/D.A. Rustow: "İkinci Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", **IÜEF Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, C.IV-V (1975-76).

Akşin, Aptülahat; Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi (İstanbul, 1966).

Akşin, Sina; **İstanbul Hükûmetleri ve Millî Mücâdele** (İstanbul, 1976).

Akyüz, Yahya; **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu** 1919-1922 (Ankara, 1975).

Aralov, S.I. (Çev: H.A. Ediz); **Bir Sovyet Diplomatının Türkiye Hatıraları** (İstanbul, 1967).

Asım, Necib; "Musul ve Havalisinde Türkler", **Anadolu** C.I/4 (İstanbul, 1970).

; "Irak Türkleri'ne Dair Umumî Mâlumat", **Türk Yurdu**, C.V/25, (İstanbul, 1930).

Aybars, Ergün; **İstiklâl Mahkemeleri** (Ankara, 1982).

Babanzade, Ahmed Naim; **İslam'da Irkçılık ve Milliyetçilik**, 3. baskı (Ankara, 1980).

Baytok, Taner; **İngiliz Kaynaklarından Türk Kurtuluş Savaşı** (Ankara, 1970).

Behçet Cemâl; **Şeyh Sait İsyanı** (İstanbul, 1955).

Belen, Fahri; **XX. yüzyılda Osmanlı Devleti** (İstanbul, 1973).

Çelik, Edip; **Türkiye'nin Dış Politika Tarihi** (İstanbul, 1969).

Dakuki, İbrahim: **Irak Türkleri** (İstanbul, 1970).

Erim, Nihat: "Milletlerarası Daimî Adalet Divanı ve Türkiye II: Musul Meselesi", **AÜHFD**, C.III/2-4 (1946).

Esin, N.; "Irak Türkleri", **Türk Dünyası El Kitabı** (Ankara, 1976).

Evans, Laurence (çev: T. Alanaya): **Türkiye'nin Paylaşılması 1914-1924** (İstanbul, 1972).

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı; **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**. C.III: **İran-Irak Cephesi 1914-1918** (Ankara, 1979).

; Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi: **Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde İdarî Faaliyetler ve Lojistik** C.X (Ankara, 1985).

; **Türk İstiklâl Harbi, C.IV: Güney Cephesi** (Ankara, 1966).

Göloğlu, Mahmut; **Üçüncü Meşrutiyet 1920** (İstanbul, 1970).

Gökbilgin, Tayyib: **Millî Mücâdele Başlarken**, C.I (Ankara, 1959).

Gönlübol, Mehmet; **Milletlerarası Siyâsî Teşkilatlanma**, 3. baskı (Ankara, 1975).

; **Olaylarla Türk Dış Politikası**

Günel, Aziz; Türk Süryaniler Tarihi (Diyarbakır, 1970).

Gürel, Şükrü S.; **Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri** (Ankara, 1979).

Gürün, Kamuran; **Savaşan Dünya ve Türkiye** (Ankara, 1986).

İlkin, Selim; "1922-1923 Yılları Türkiyesi'nde Bir Yabancı Sermaye Girişimi: Chester Demiryolu Projesi", **İş Bankası Uluslararası Atatürk Sempozyumu**, 17-22 Mayıs 1981, ayrıbasım.

Kandemir, Feridun (der.); **Hatıraları ve Söyleyemedikleriyle Rauf Orbay** (İstanbul, 1965).

Karadağ, Raif; **Petrol Fırtınası**, 3. baskı (İstanbul, 1979).

Koloğlu, Orhan; **Mazlum Milletler Devrimleri ve Türk Devrimi** (Ankara, t.y.).

Kürkçüoğlu, Ömer; **Türk-İngiliz İlişkileri 1919-1926** (Ankara, 1978).

Mısıroğlu, Kadir; **Musul Meselesi ve Irak Türkleri** (İstanbul, 1975).

Nur, Rıza; **Hayat ve Hatıratım** (İstanbul, 1968), 4C.

Ögel, Bahaeddin/B. Kodaman/F. Kırzıoğlu/A. Çay; **Türk Millî Bütünlüğü İçerisinde Doğu ve Güneydoğu**
Anadolu (Ankara, 1985).

Öke, Mim Kemâl; "Osmanlı İmparatorluğu'nda Cemaatlerarası İlişkiler ve Siyonist-Ermeni Ayrılıkçıları", **BTTD** Sayı: 18 (Haziran 1986).

; **Osmanlı İmparatorluğu, Siyonizm ve Filistin Sorunu 1880-1914** (İstanbul, 1982).

; **Vambery: Belgelerle Bir Devletlerarası Casusun Yaşam Öyküsü** (İstanbul, 1985).

; **Ermeni Meselesi 1914-1923** (İstanbul, 1986).

Özbay, Kemâl: **Kadim Süryaniler ve Türkiye'deki Durumları** (İstanbul, 1975).

Sabis, Ali İhsan: **Harp Hatıralarım, C.V: İstiklal Harbi ve Gizli Cihetleri** (Ankara, 1951).

Sertoğlu, Mithat; **Süryani Türkleri'nin Siyasî ve İçtimaî Tarihi** (İstanbul, 1974).

Sonyel, Selahi R.: "Lozan'da Türk Diplomasisi (Eylül 1922-Ağustos 1923)", **Belleten**, C.XXXVIII (Ocak, 1974).

Sadillili Vedat: **Türkiye'de Kürtçülük Hareketleri ve İsyanlar**, C.I (Ankara, 1980).

Şenözen, Vasfi: **Osmanoğulları'nın Varlıkları ve II. Abdülhamid'in Emlâki** (Ankara, 1982).

Tansel, Selahattin: **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar** (Ankara, 1973), 4C.

Toker, Metin: **Şeyh Said ve İsyanı** (Ankara, 1968).

Toynbee, A.J./K.P. Kirkwood (çev: K. Yargıcı); **Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğusu** (İstanbul, 1971).

Tunaya, T.Z.: **Türkiye'de Siyasal Partiler C.II Mütâreke Dönemi** (İstanbul, 1984).

Tunçay, Mete; **Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931** (Ankara, 1981).

Yavuz, Edip: **Tarih Boyunca Türk Kavimleri** (Ankara, 1968).

C. İNGİLİZCE YAYINLAR

Albrecht-Carrie, Rene; **A Diplomatic History of Europe Since The Congress of Vienna** (Londra, 1965).

Anderson, M.S; **The Eastern Question 1774-1923** (New York, 1966).

Antonius, George; **The Arab Awakening** (New York, 1965).

Arfa, Hassan; The Kurds: **A Historical and Political Study** (Oxford, 1966).

Atıya, Aziz S.: **A History of Eastern Chiristianity** (Londra, 1968).

Atiyah, Ghassen; **Iraq 1908-1921: A SocioPolitical Study** (Beyrut, 1973).

Bell, G.L.: **Amurath to Amurath** (Londra, 1921).

: **The Letters of Gertrude Bell** (Londra, 1927), 2C.

Budge, Sir E.A. Wallil; **By Nile and Tigris: A Narrative of Journeys in Egypt and Mesopotamia on behalf of the British Museum Between the years 1886 and 1913** (Londra, 1920), 2C.

Busch, Briton Cooper: **Britain, İndia and the Arabs 1914-1921** (Berkeley, 1971).

Chadwick, Henry; **The Early Church** (Londra, 1975).

Cohen, Stuart A: "Mesopotamia in British Strategy; 1903-1914", **IJMES**, C.IX (1978).

: "The Genesis of the British Campaign in Mesopotamia, 1914", **MES, C.XII/2 (Mayıs 1976)**.

Cottam, Richard W; **Nationalizm in İran** (Pittsburgh, 1964).

De Novo, John A; **American Interests and Policies in the Middle East 1900-1939** (Minneapolis, 1963).

Edmonds, C.J.: **Kurds, Turks and Arabs** (Londra, 1957).

Evans, Stephen F.: **The Slow Rapprochement: Britain and Turkey in the Age of Kemal Atatürk 1919-1938** (Hull, 1982).

Foster, Henry A: **The Making of Modern Iraq** (Norman, 1935).

Froembgen, Hanns: **Kemal Atatürk: A Biography** (New York, 1937).

Gathorne-Hardy, G.M.: **A Short History of International Affairs 1920 to 1934** (Oxford/Londra, 1934).

Gottlieb, W.W.: **Studies in Secret Diplomacy During the First World War** (Londra, 1957).

Grabill, Joseph L.: **Protestant Diplomacy and the Near East: Missionary Influence on American Policy 1810-1927** (Minneapolis, 1917).

Haldene, Sir Aylmer: **The Insurrection in Mesopotamia** (Londra, 1922).

Hansen, Henry Herald: **Daughters of Allah; Among Moslem Women in Kurdistan** (Londra, 1960).

Helmreich, Paul C.: **From Paris to Sevres:**
The Partition of the Ottoman Empire at the Peace Conference of 1919-1920 (Columbus, 1974).

Hinsley, F.H. (der.): **British Policy Under Sir Edward Grey** (Cambridge, 1977).

Horner, Norman A; **Rediscovering Christianity Where It Began** (Beyrut, 1974).

Hoskins, H.L.; **British Routes to India** (Londra, 1966).

Chatham House: **British Interests in the Mediterranean and the Middle East** (Londra, 1970).

Howard, Harry; **The Partition of Turkey: A Diplomatic History 1913-1923** (New York, 1966).

Ireland, Williard Philip; **Iraq: A Study in Political Development** (Londra, 1937).

Jones, Commander James Felix; **Memoirs Connected With Baghdad, Nahrwan Canal, Frontier of Turkey and Persia, Mediam Wall of Xenophon and Discovery of the Ancient Opis, Topography of Nineva** (Bombay, 1857).

Karpat, Kemâl: **Ottoman Population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics** (Wisconsin, 1985)

Kedorie, Elie: **The Chatham House Version and Other Middle-Eastern Studies** (New York, 1970).

Keeling, E.H.; **Adventures in Turkey and Russia** (Londra, 1924).

Kent, Marian: **Oil and Empire: British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920** (Mc Millan, 1976).

; (der.): **The Great Powers and the End of the Ottoman Empire** (Londra, 1978).

Klieman, Aaron S.: **Foundations of British Policy in the Arab: The Cairo Conference of 1921** Baltimore, 1970).

Lenczowski, George; **The Middle East in World Affairs** (New York, 1956).

Lloyd, Seton; **Twin Rivers; A Brief History of Iraq from the earliest times to the present day** (Oxford, 1947).

Loder, J. de V; **The Truth About Mesopotamia, Palestine and Syria, (Londra, 1923).**

Longrigg, Stephen Hemsley; Oil in the Middle East (Londra, 1925).

Luke, Harry Charles; **Mosul and Its Minorities** (Londra, 1925).

Main,, Ernest; **Iraq; From Mandate to İndependence** (Londra, 1935).

Marlowe, John; **Late Victorian: The Life of Sir A. Talbot Wilson** (Londra, 1967).

Mejher, Helmut; "Oil and British Policy Towards Mesopotamia 1914-1918",MES, C.VIII/3 (1972).

Moberley, F.J.; **History af the Great War Based on Offical Documents: The Campaigne in Mesopotamia** (Londra, 1923).

Monroe, Elizabeth; **Britain's Moment in the Middle East 1914-1956** (Londra 1963).

Nevakivi, Jukka; **Britain, France and the Arab Middle East 1914-1920** (Londra, 1969).

Penrose, Edith ve E.F.; **Iraq: International Relations and National Development** (Londra, 1978).

Rawlinson, A; **Adventures in the Near East 1918-1922**, 3. baskı, (Londra/New York, 1924).

Schwadran, Benjamin; **The Middle East, Oil and The Great Powers** (Kudüs, 1973).

Sluglett, Peter; **Britain in Iraq 1914-1932** (Oxford, 1976).

Sousa, N.; **The Capitulatory Regime of Turkey: Its History, Origin and Nature** (Baltimore, 1963).

Sykes, Sir Mark; **The Caliph's Last Heritage** (Londra, 1901).

Taylor, A.J.P.; **The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918** (Oxford, 1974).

Tibawi, A.L.;**Anglo-Arab Relations and the Question of Palestine 1914-1921** (Londra, 1978).

Toynbee, A.J.; **Survey of International Affairs 1925: The Islamic World Since the Peace Settlement** (Oxford, 1927)

Webster, Donald Everett: **The Turkey of Atatürk: Social Proces in the Turkish Reformation** (Philadelphia, 1939).

Wigram, W.A; **The Assyrian Settlement** (Londra, 1922).

Willams, Ann: **Britain and France in the Middle East and North Africa 1914-1967** (Londra, 1968).

Williams, Gwyn; **Eastern Turkey: A Guide and History** (Londra, 1972).

Wilson, Sir Arnold;**Mesopotamia: 1917-1920: A Clash Loyalties, A Personel and Historical Record** (Londra, 1931).

; **Loyalties: Mesopotamia 1914-1917:**
A Personel and Historical Record (Londra, 1930).

Young Sir Hubert; **The Independent Arap** (Londra, 1933).

IV

GAZETE VE DERGİLER

/T.C. Matbuat ve İstihbarat Müdiriyet-i Umumiyesi/, Ayın Tarihi C.III (Ankara, 1340); C.IV (Ankara, 1341); C.VII (Ankara 1341); C.VIII (Ankara, 1341).

Current History (New York).

İttifak (İstanbul).

The Near East Londra).

Tevhid-i Efkâr (Istanbul).

Yakın Tarihimiz (İstanbul).

INDEKS

A. Wats. 102.
A.T. Wilson. 20,
Abbasî Halifeleri. 161,
Abdullah Cevdet. 52,
Abdülkadir. 48. 131,
Abdülkerim Bey. 84,
Abdülmecid. 114,
Adana. 114.
Adnan (Adıvar) Bey. 103,
Afganistan. 62,
Agop Paşa. 100,
Agwi Petrol. 102,
Ağa Petros. 117, 138,
Ahmed Ferid Bey. 182.
Ahmed Muhtar el Kabaî. 114,
Ahmed Rüstem Bey, 101,
Akdeniz, 51, 137,
Akra, 9, 35,
Al-Ahd, 58,
Albay Edwards, 96,
Albay F.R. Maunsell, 113,
Albay Leachman, 57,
Albay R.Meinertzhagen, 77,
Albay S.F. Muspratt, 130,
Albay Sir Mark Sykes, 15,
Albay W.H. Gribbon, 43,
Albay Wilson, 33,
Alfred Bilinski, 102,
Ali Bey, 87,
Ali Fethi Bey, 130,
Ali İhsan Paşa, 14, 22,
Ali Şükrü Bey, 107,
Allenby, 81,
Alman, 10,
Altınköprü. 28. 161,
Amer, 188,
Amerika Birleşik Devletleri, 14, 31,
Amiral Calthorpe, 24,
Amiral Chester, 12,
Anadolu Demiryolu Kumpanyası. 99.
Anadolu Demiryolu Şirketi. 12.
Anadolu. 125. 156.
Anglo American Şirketi. 95. 96.
Anglo-Persian Petroleum. 97.
Anglo-Persian. 104.
Anglo-Saxon Oil Company. 12.
Anglo-Saxon Petroleum Company. 31.
Ankara. 101. 122. 149.
Antakya ve İskenderun Yurdu. 114.
Antakya. 114.
Antalya. 183.
Antep. 80. 114.
Arabistan yarım adası. 11,
Arabistan. 126.
Arap İsyanı. 14.
Arap Meselesi. 33.
Arap Milliyetçiliği, 58,
Arap, 159,
Arapkir, 30,
Araplar. 112,
Arjantin, 116,
Arnavutluk, 116,
Arnold Toynbee, 30,
Arslan, 63,
Asquith, 45,
Asurî Keldanîler. 174.
Asya İslâm Federasyonu, 63,
Asya Müslümanları Federasyonu, 61, 63, 185,
Asya Türkiyesi'ni İnceleme, 15,
Asya Türkiyesi, 161,
Aşireti Reisi Şeyh Mahmud. 53,
Aşiretler Arası İhtilafları Çözme) Yasası, 57,
Averol, 174,
Avustralya. 116,
Aybars, 168,
Ayân, 52,
Babıâli. 64, 100,
Bağdad, 12, 60, 98, 137, 151,

Bahreyn, 13.
Bakuba, 164.
Bakû, 25.
Barstow, 43.
Barzanî, 84.
Baskı Altındaki Milletler Cemiyeti, 63,
Basra Körfezi, 11.
Basra, 13, 162.
Başkale, 172.
Basvekil Hüseyin Rauf Bey, 106,
Batum, 25.
Bay L.I. Thomas, 98.
Bay Nichols, 97.
Bay Ryan, 100.
Bayezid, 52.
Bazyan kazaları, 9.
Bedirhanlar, 56.
Begdayet, 27,
Beiçika, 150.
Berlin, 63.
Berlin-Bağdat Demiryolu, 11.
Berthelot, 36, 50, 183,
Beyrut, 114,
Beytüşşebab, 131.
Bezirkale, 30,
Binbaşı Bray, 74,
Binbaşı Hazeli Cemâl Bey, 114,
Binbaşı M.N.E. Bray Britanya İmparatorluğu, 61.
Binbaşı Noel, 26,
Binbaşı Soane, 40,
Binbaşı van Millingen, 98,
Birinci Kâtibi Berthelot, 36,
Bitlis Mebusu, 111,
Bitlis, 28,
Boğaziar, 169,
Boğos Nubar, 52.
Bohtan Nehri, 28,
Bole, 82,
Bolşevik, 147,
Bolşevizm, 62,
Bonar Law Hükûmeti, 79,
Bonar Law, 45,
Brating, 148, 149,
Britanya İmparatorluğu, 182,
British Oil Development Company, 105,
Brüksel Hattı, 160, 172,
Burnett, 130,
Butyanlı, 167,
Bükreş, 150.
Büyük Britanya, 49,
Büyük Kürdistan, 17.
Büyük Zap Suyu Vadisi, 112.
Büyük Zap, 28,
Cafer Tayyar Paşa, 139, 146,
Canteburry, 119.
Cantebury, 135,
Cavan Earl'ü, 88,
Cavid Bey, 63, 64,
Cecil, 21,
Cemal Paşa, 63,
Cemal, 168,
Cemiyet-i Akvam Meclisi, 187,
Cenevre, 124, 149,
Cevat Paşa, 151,
Cezayirli, 82,
Cezire, 28, 35, 87, 126,
CHP Kurultayı, 185,
Chamberlain, 182, 188,
Chester grubu, 101,
Chester, 95,
Churchill, 61, 97,
Clemenceau, 31,
Collier, 130,
Compaigne Française de Petroles, 105,
Cornwallis, 74,
Cox, 101,
Cuanra, 27,
Curzon, 21, 31, 97, 124,
Çal, 117,
Çanakkale, 16,
Çölemerik, 131,
Çukurova, 43,
Dahiliye Vekili, 120,
Dahul, 9,
Deburi, 27,
Delhi, 18, 22,
Derbent Muharebesi, 82,
Derby Earl'ü, 88,
Deutsche Bank, 12, 31,
Devlet Şu'rası, 60,
Devonshire Dükü, 115,
Dicle, 137, 158,
Dinart, 84,
Divrik, 30,
Diyak, 28,
Diyarbakır, 52, 130, 137, 151, 161,

Dobbs. 150
Doğu Akademi. 11.
Doğu Anadolu. 160
Doğu Kilisesi. 159.
Doğu Komitesi. 21
Donuk. 35. 161.
Dostluk ve Tarafsızlık Andlaşması. 189.
Dr. Aras. 194.
Dr. Sami Günzberg. 93
Dr. Tevfik Rüstü Bey 167.
DutchShel. 104
E. Pripps. 43.
E.F.L. Wood. 88.
E.F.W. Lees 136.
Edmonds 153
Ekrem Bey. 187
E. Cezire 85
El-Anca 32
Elazığ 187
Emanuel Karasc. 64.
Emin Ali Bedirhan 71.
Emir Sekip Aslan. 63.
Enver Paşa. 25. 63.
Enver. 63.
Erbil. 9. 16. 154.
Erbil-Kerkük-Kifri. 158.
Eric Drumond. 173.
Erivan. 30.
Ermeni lobileri. 92.
Ermeni. 137.
Ermeniler, 17, 29,
Ermenistan, 17, 28,
Ernest Cassel, 104,
Erwards, 102,
Erzıncan, 30, 52,
Erzurum, 10, 30, 52, 167,
Exstonya, 173,
Faik Bey, 130,
Fanduk, 87,
Faysal, 33, 58, 116, 124,
Feda-yı Vatan, 59,
Ferid Paşa, 48,
Ferit Bey, 120,
Feta-el Arab, 84,
Fethi Bey, 164,
Fettah Paşa, 59,
Fevzi Paşa, 89, 130, 152,
Fırat nehri, 130,
Fırat ve Dicle Yolları Kumpanyası, 11,
Fırat, 137,
Filistin, 30, 114,
Forbes-Adam, 113, 138,
Fransa, 10, 125,
Fransız Dışişleri Bakanlığı Siyasî ve Ticarî İşler
Fransız, 29, 125,
Fuad Deftarî, 59,
Fuad Selim, 63, 64,
Fuad, 141,
Garbett, 41, 42, 43,
Gazi Mustafa Kemâl Paşa, 151,
Gellikoyun, 174,
Genç Kürt partisi, 41,
General Barret, 13,
General Cassels, 23,
General Fanshaw, 25,
General J.M.Steli, 77,
General Marshall, 20
General Smuts, 21,
General, 88,
Getrude Bell, 53,
Gevrek, 27,
Golan, 82,
Goyan, 172,
Gölbaki, 27,
Gracey, 118,
Graham, 130,
Greame, 88,
Gülbenkyan Meselesi, 104,
Gülbenkyan, 97,
Gümrü, 54,
Güney Kürdistan, 17,
Güneydoğu, 162,
Gürün, 89,
H.B. Lynch, 11,
Hakkari, 52, 112, 129, 161,
Halep, 34, 115,
Halepce, 83,
Haliç Konferansı, 130, 164,
Halil Paşa, 14,
Hall, 130,
Hama, 34,
Hamdi Baban Bey, 40, 48,
Hangediği, 138,
Harbiye Nazırı Enver Paşa, 13,
Harput, 53,
Harran Dağları, 28,

Harran, 30.
Hasankale, 52.
Hasim İbn-i Mücahid, 126.
Hava Kuvvetleri Bakanlığı, 126.
Hazine-i Hassa, 98, 99.
Hazreti Yahya, 134,
Hıristiyan Tehciri, 172.
Hıristiyanlar, 134, 159.
Hind, 113.
Hindistan Hilâfetçileri, 190.
Hindistan Müstemleke Nezareti, 35, 177.
Hindistan Müstemleke ve Savaş Bakanlıkları, 43,
Hindistan Ordusu, 162.
Hindistan, 10, 13, 33.
Hirtzel, 21, 35, 43.
Hodran Suyu, 112.
Hollanda, 15,
Homs, 34.
Homsi, 27,
Hükûmeti, 149.
Hür'el-Mutedil, 32,
Hürriyet Ligi, 96,
Iğdır, 89,
II. Abdülhamid, 11,
II. Reich, 10,
III. Ordu Kumandanı Nihad Paşa, 56,
Ilımlılar, 177,
Irak Andlaşması, 87,
Irak Komitesi, 88,
Irak, 29, 97, 124, 149,
Iraq Petroleum Company, 105,
Islahat Cemiyeti, 32,
İbn-i Suud, 33, 126,
İbrahim Hakkı, 87,
İbrahim Hilmi Tahran, 87,
İkdam, 51,
İmadiye, 9, 35, 84, 161,
İngiliz Başbakanı Bonar Law, 101,
İngiliz Devlet Arşivi, 81,
İngiliz Dışişleri, 125,
İngiliz-Irak tezi, 151,
İngilizler, 126,
İngiltere, 9, 29, 124, 149,
İran Çölleri, 164.
İran Körfezi, 137,
İran, 112,
İranlı, 159,
İranî, 159
İsa, 159.
İshak Avni Bey, 1[illegible]
İskenderun, 114, 157.
İslam, 147.
İsmet Paşa, 107, 126, 131, 164.
İspanya, 149.
İstanbul Buluşması, 129.
İstanbul, 51, 66, 97, 124, 149.
İstilâ gücü, 13.
İsveç, 150.
İsviçre, 41.
İtalya, 63.
İtalyanlar, 183.
İttihad ve Terakki Cemiyeti, 41.
İttihatçılar'la VI. Ordu Kumandanı Ali İhsan Paşa, 53,
İttihatçılar, 96,
İzvestiya gazetesinin, 147.
J.A. Simpson, 67,
Jardine, 154,
John Cadman, 16,
John Godolphin Bennet, 96,
John Shuckburg, 23,
Kafkasya, 25, 54,
Kahire Konferansı, 72,
Kahire, 30,
Kalamburiya, 9,
Kalhur, 27,
Kanada, 116,
Kandil Dağı, 35,
Kanûn-ı Esâsî, 52,
Karaçok Dağı, 66,
Karaso, 64,
Kavalalı Mehmed Ali Paşa, 10,
Keldânîler, 160,
Kemah, 30,
Kemâl, 63,
Kerbalâ, 80,
Kerim Fettah Bey, 82,
Kerkük Petrolleri, 98,
Kerkük sancağı, 9,
Kerkük, 9, 28, 106, 124, 154,
Kıbrıs, 10, 110,
Kızıl Ordu, 62,
Kızılay, 114,
Kifri, 28, 161,
Kilikya, 30, 43,

King-Crane Komisyonu, 33
Kolcif, 27,
Komisyonu, 15,
Kont Peel, 43,
Kont Teleki, 150,
Kont Vansitart, 43,
Konya, 151,
Köş, 9,
Koysancak, 161,
Kral Faysal, 151,
Kraliçe Viktorya, 181,
Kraliyet Petrol Siyaseti Komitesi, 16,
Kudüs, 114,
Kumandan General Townshend, 14,
Kusnuk, 9,
Kuva-yi Milliyeciler, 41, 71,
Kuvvacilar, 126, 73,
Kuzey Suriye, 125,
Küçük Zap Hattı, 160,
Kucük Zap, 35,
Kürdistan, 168,
Kürkcüoğlu, 168,
Kürt Bağımsızlık Komitesi, 29,
Kürt Devleti, 124,
Kürt Konfederasyonu, 19,
Kürt Kulübü, 51, 53,
Kürt Liği, 47,
Kürt Millî Komitesi, 53,
Kürtler, 159, 17,
Kâmil Paşa, 96, 154,
Kâzım Karabekir Paşa, 54, 194,
L.S. Amery, 88,
Laidoner, 173,
Lawrance, 68,
Lazaristler, 135,
Lenin, 63,
Leslie Urguhart, 102,
Linsday, 126, 144,
Litfinof, 64,
Lloyd George, 31, 40, 50, 79,
Londra, 10, 97, 122, 150,
Long-Berenger, 51,
Lord Balfaur, 183,
Lord Beaverbrook, 102,
Lord Crewe, 183,
Lord Curzon, 155,
Lord Harcourt, 16,
Lord Parmoor, 174,
Lozan Konferansı, 87, 122, 162,
Lozan, 107, 122, 130,
Luganc, 64,
Lyons, 154,
M. Kemâl Paşa, 103, 126,
M.F. Headlam, 77,
Mahmud Muhtar Paşa, 63,
Malta, 16,
Manastırlı Baha Bey, 114,
Manchester, 11,
Mardin, 52, 161,
Mareşal Sir H.M. Trenchard, 88,
Marlowe, 21,
Marsilya, 117,
Mc Mahon, 21,
Mehmed Akif Bey, 186,
Mekke Hükûmeti, 141,
Mekke, 64,
Meksika, 116,
Memduh Selim Bey, 52,
Memiş, 27,
Mendumi, 27,
Mersin, 114,
Mesih, 134,
Mestanlı, 167,
Mezopotamya, 11, 29, 122, 156,
Mısır, 10, 110,
Mısır-Kalküta, 11,
Mısırlı Şefik Bey el Hasrî, 114,
Milletler Cemiyeti, 124,
Milletler Sistemi, 134,
Milliyetçiler, 177,
Millî Kulüp, 32,
Misak-ı Millî, 132,
Misâk-ı Millî sınırları, 80,
Moman, 27,
Montreux, 63,
Mosul Petroleum Company, 105,
Mr Şimûn, 134,
Mr. Jardine, 151,
Mrs. Harrison, 127,
Muhafazâkârlar, 124,
Muhammerah, 9,
Muhiddin Paşa, 114,
Mungur, 27,
Mussolini, 183,
Mustafa Durak Bey, 108,
Mustafa Kemâl, 48,

Musul Livaları, 106.
Musul mutasarrıfı, 153.
Musul Sancakları, 9.
Musul, 149, 17, 30, 9.
Muş, 167.
Müdafaa-yı Hukuk Cemiyetleri, 25.
Münir Bey, 174.
Müttefikler, 117.
Naim Bey, 48.
Napolyon, 10.
Nazım Bey, 154.
Near East Development Company, 105.
Necmeddin Bey, 108, 63.
Neodest, 82.
Nesturî Devleti Planı, 117.
Nesturî Tehciri, 172.
Nesturî yurdu, 130.
Nesturî, 66, 112.
Nesturî-Keldanî, 164.
Nestûrî Hıristiyanlar, 29.
Nestûrîler, 26, 125.
Neville Henderson, 99.
Nezaret, 96.
Nizam Paşa, 18.
Nureddın Paşa, 14.
Nusaybin-Musul demiryolu, 192.
Nusret Bey, 130.
Nâzım, 152.
Odessa, 13.
Ohannes Efendi, 100.
Oliphant, 116, 130.
Oliphant-Schuckburg, 129.
Orta Asya, 10,8.
Orta Doğu İşlerine İlişkin Bakanlıklar Arası Komisyon, 43.
Orta Doğu Komitesi, 74.
Orta Doğu, 10, 11, 114, 134, 168.
Ortega, 173.
Osborne, 124, 127.
Osmanlı Devleti, 10.
Osmanlı İmparatorluğu, 10.
Osmanlı Maadin Nezareti, 97.
Osmanlı, 32, 130, 158.
Osmanlı-Rus Savaşı, 10.
Özdemir Bey, 89, 112.
Palmerston, 10.
Pan-Arap, 33.
Pan-İslâmcı, 30.
Paris Barış Konferansı, 30.
Paris, 30, 97, 148.
Patrik Mir Simûn, 136.
Paulis, 154.
Pearce Crisp Bankası, 98.
Petro, 31.
Piran, 27.
Ponsonby, 10.
Quaid'Orsay, 20, 36.
R. Jak, 173.
R.C. Lindsay, 77.
R.F. Jardine, 130.
R.V. Vernon, 88.
R.W.Bullard, 77.
Rahip Nestoruous, 134.
Ramsey MacDonald, 133.
Randel, 183.
Raniye, 9, 82.
Rauf Beyefendi, 108.
Revanduz, 9, 112, 130.
Rıza Nur Bey, 92.
Robeck, 48.
Ronald Mc Neill, 88.
Rood, 130.
Roussas, 147.
Royal Dutch, 31, 104.
Rudyard Kiplin, 96.
Rufaîler, 33.
Ruhr havzası, 30.
Ruslar, 164.
Rusya, 10.
Ryan, 49, 71, 131.
Sabi Bey, 151.
Sadrazam Ahmed İzzet Paşa, 22.
Sadrazam Said Halim Paşa, 13.
Said Halim Paşa, 13.
Salisbury kabinesi, 10.
Sami (Günzberg), 98.
San Remo, 39
Satndard Oil, 97.
Savaş Sevdalıları, 59.
Schuckburg, 88.
Selâhiye, 9.
Senatör Henry Berrenger, 31
Senusî, 67.
Serderya, 112.
Sevr, 124, 190.
Sevres Barış Andlaşması, 55, 66,

Sevres, 46.
Seyid Abdullah, 172.
Seyyid Abdülkadir, 167.
Seyyid Hasan, 64.
Seyyid Muhammed, 139.
Seyyid Taha, 68, 172.
Seyyid Talib, 32, 33, 59.
Shell ve Royal Dutch, 12.
Shell ve Royal-Dutch Şirketi, 12.
Shell, 31, 105.
Shuckburg-Oliphant, 129.
Shuckburg, 21, 44, 68, 113, 130.
Siah ve Ziyaret, 174.
Siirt, 105.
Simko, 30, 136.
Sina, 30, Sincar, 9.
Sir Arthur-Hirtzel, 28.
Sir Austen, 189.
Sir E. Bonham-Carter, 60.
Sir Edwin Montagu, 20.
Sir Ernest Cassel, 13.
Sir Eyre A. Crowe, 88,
Sir Horace Rumbold, 98.
Sir Lancelot Oliphant, 140.
Sir Lloyd, 88,
Sir Mark Sykes, 53.
Sir Maurice Bunsen, 15.
Sir Percy Cox, 19, 60, 124, 130, 164,
Sir Percy Loraine, 74,
Sir S. Hoare, 88.
Sivanlı, 167,
Siverek, 52,
Smuts, 32,
Sosyalist Enternasyonel, 64,
Sovyet Azerbaycanı, 62,
Sömürgeler Bakanlığı, 77, 101,
Standart Oil, 51,
Stockholm, 19.
Sultan II. Abdülhamid, 97,
Sumra, 118,
Suriye ve Filistin İnkılâb-ı Kebir Cemiyeti, 114,
Suriye, 11, 30, 80,
Süleymaniye Sancağı, 149,
Süleymaniye, 9, 30, 106, 152,
Sünnîler, 166,
Sykes-Picot-Sazanov Andlaşması, 15.
Şaklava İlçesi, 82,
Şam, 34,
Samsama, 34.
Sarı Orduları Kumandanlığı, 54.
Sarıülarap, 136.
Şefik Özdemir, 80.
Şeni-i Zor, 9, 34.
Şehzade Burhaneddin Efendi, 67,
Sekip, 63.
Şemdinan, 129.
Şeref Bey, 110.
Şerif ailesi, 22.
Şerif Hüseyin, 32.
Şerif Paşa, 41, 52, 126,
Şeyh Abdül Bassid el-Ünsî, 114.
Şeyh Ajimi el-Sadun, 58,
Şeyh Mahmud, 27, 29, 121, 125, 131, 152,
Şeyh Saîd, 167,
Şeyh Senusî, 148,
Şeytan Boğazı, 112,
Şırnak Aşireti, 73.
Şırnak, 71,
Şiîler, 80, 166,
Şükrü Mehmed Bey, 52,
T.E. Lawrence, 20, 33, 59,
Tahran, 73,
Taktak, 161,
Takvim-i Vekayi, 97,
Talat Paşa, 63,
Tavasîl, 167,
Tayfur Bey, 114,
Teşkilat-ı Mahsusacı Süleyman Askerî Bey,
Tevfik Rüştü Bey, 171,
The Daily Mail, 59,
Ticaret Bakanı Lloyd Greame, 101,
Tilcük, 27,
Times, 59,
Toker, 168,
Topal İsmail Hakkı Paşa, 64,
Toros tünelleri, 34.
Tulamerk, 164,
Tunusiu, 82,
Tur Aidin, 53,
Turanî, 159,
Turkish Petroleum Company, 13, 31,
Turkish Petroleum, 31, 97,
Türk Sovyet Andlaşması, 189,
Türkiye Cumhuriyeti, 17, 162,
Türkler, 149,
Tyrell, 183,

Ünden. 174.
Urfa. 137.
Urmiye Gölleri. 162.
Urmiye. 118. 137.
Uruguay. 149.
Uzak Doğu, 11.
Üçler Heyeti. 186.
Ülke ve Askerî Meseleler Komitesi. 91.
Vadierrud. 34.
Vahdeddin. 98. 101.
Van Gölü, 137.
Van Mebusu Haydar Bey. 112.
Van. 28. 52. 112. 129. 162.
Vansittart. 43.
Varto, 167.
Vehabîler. 126.
VI. Arap Kongresi. 114.
VI. Ordu Kumandanı Cemâl Paşa. 32.
Vikont Novar. 88.
Vikont Peel. 88.
W. Watson Rutheford. 101.
W.C.A. Ormsby Gore, 88.
Walter Long, 16.
Washington, 32, 95.
Westminister. 188.
Whitehall. 16. 31. 118. 122. 169.
William Knox D'Arcy. 12.
Wilson. 14.
Wirsen. 150. 154.
Xenophon'un On binleri. 162.
Yafa, 114.
Yaryor. 27.
Yendize. 82.
Yezidîler. 159.
Young. 130.
Yukarı Mezopotamya. 17.
Yunanlılar. 76.
Yunus Nadi. 189.
Yusuf Kemâl Bey. 125.
Yusuf Ziya Bey, 111.
Yüksek Komiser Dobbs. 115.
Yüzbaşı Bennet, 96. 98. 101.
Yüzbaşı Greenhouse, 27.
Yüzbaşı Salmon, 57.
Zakho, 9. 35, 87, 161.
Zekai Bey. 173.
Zeyd, 65.
Zubar, 34.
1916 İsyanı, 33.

2500 TL